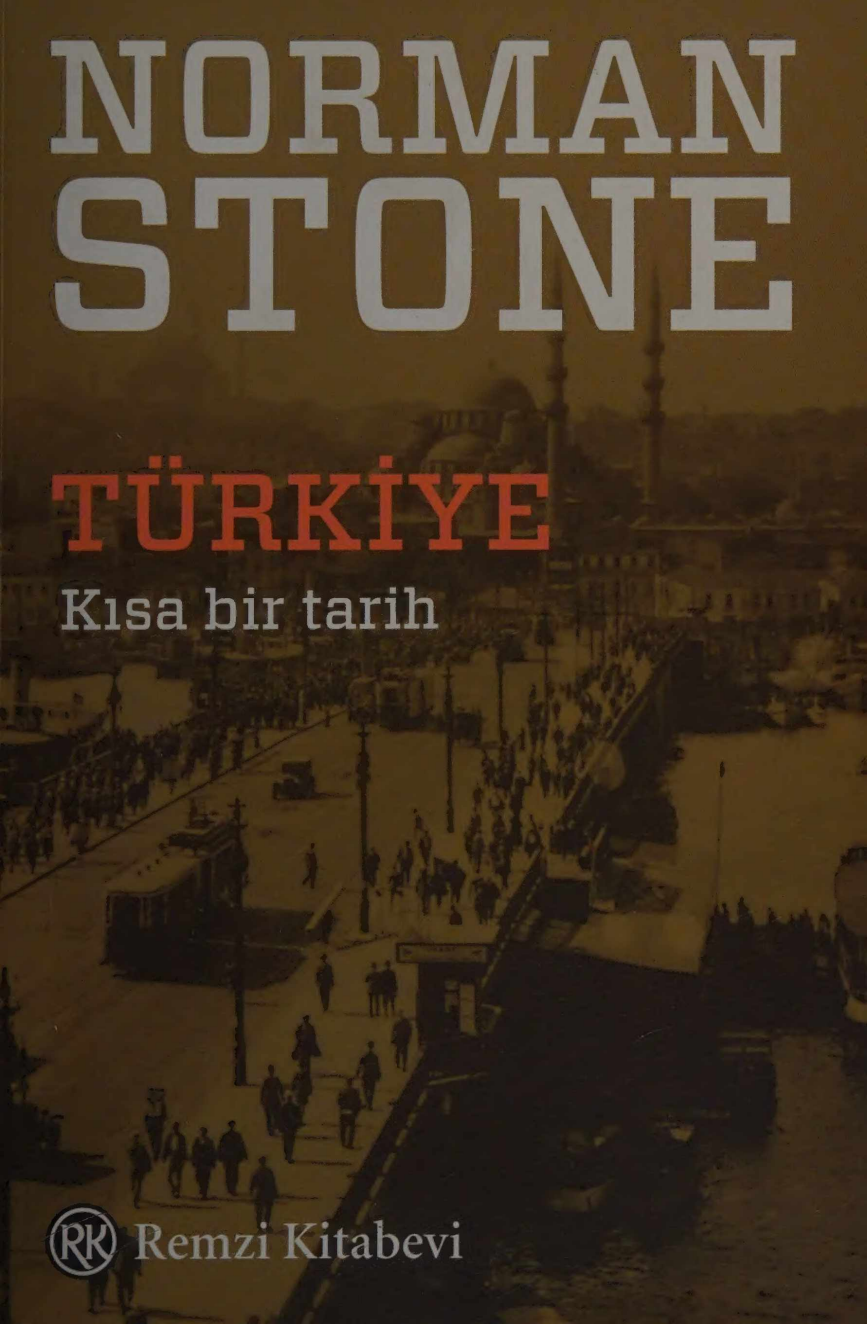
NORMAN STONE

TÜRKİYE

Kısa bir tarih

Remzi Kitabevi

TÜRKİYE

Kısa Bir Tarih

NORMAN STONE, Bilkent Üniversitesi Rusya Çalışmaları Merkezi'nin direktörüdür. Daha önce Oxford Üniversitesi'nde Modern Tarih öğretim üyesi olan ve Cambridge Üniversitesi'nde de yıllarca ders vermiş olan Stone, halen Oxford'da ve İstanbul'da ikamet etmektedir.

Daha önce yayımlanan kitaplarından bazıları:

The Eastern Front, 1914-1917 (Wolfson Ödülü'ne layık görülmüştür); *World War One: A Short History; The Atlantic and its Enemies: A Personal History of the Cold War.*

NORMAN STONE

TÜRKİYE

Kısa Bir Tarih

Türkçesi:
Orhan İsvan

Remzi Kitabevi

TÜRKİYE, KISA BİR TARİH / Norman Stone
Özgün adı: *Turkey a Short History*

© Norman Stone, 2011
Bu kitabın ilk basımı Thames & Hudson Ltd.
tarafından Londra'da yapılmıştır (2010).

Türkçe yayın hakları Remzi Kitabevi 2011
Yayın hakları, AnatoliaLit Telif Ajansı
aracılığıyla satın alınmıştır.

Her hakkı saklıdır.
Bu yapıtın aynen ya da özet olarak
hiçbir bölümü, telif hakkı sahibinin
yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

Kapak: Emrah Apaydın

ISBN 978-975-14-1470-0

BİRİNCİ BASIM: Kasım 2011

Kitabın basımı 3000 adet olarak yapılmıştır.

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul
Tel (212) 282 2080 Faks (212) 282 2090
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: Remzi Kitabevi A.Ş. basım tesisleri
100. Yıl Matbaacılar Sitesi, 196, Bağcılar-İstanbul

İÇİNDEKİLER

Giriş 7
Başlarken 13

Kökler 17
Dünya İmparatorluğu 37
Zirve 54
Kara Bulutlar 65
Değişen Dengeler 83
Uzun Soluklu Savunma 93
İmparatorluğun Sonu 120
Çöküş 145
Son Söz: Türkiye Cumhuriyeti 165

Zamandizini 177
Başlıca Kaynaklar 183
Adlar ve Kavramlar Dizini 195

GİRİŞ

Roma İmparatorluğu'nun daha sonraki başkenti olan Konstantinopolis, yani İstanbul, dünya ticaretine hâkim bir konumdaydı, çünkü Avrupa ile Asya arasındaki doğal limanların en iyisiydi. Bu nedenle, 1453 yılında, Bizans'ın ardından gelen Osmanlı veya Türk İmparatorluğu'nun da başkenti oldu ki, şehrin ticarete hâkim konumu bu dönemde de devam etti. Bu kitabı Boğaz'a bakan bir apartman dairesinde yazarken, her gün neredeyse yüz geminin geçiş yaptığını görebiliyorum. Karadeniz'e giden veya oradan dönen bu gemilerin bazıları devasa tankerler, bazıları ise Çin'e gidip gelen konteyner gemileri. İstanbul'un imparatorluk geçmişini her yerde görmek mümkün: Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan döneminin büyük kilisesi, VI. yüzyıldan kalma Ayasofya; Osmanlı padişahlarının yaptırdığı görkemli camiler...

Osmanlı İmparatorluğu modern dünyanın hafızasından silinmeyen bir hayalet gibidir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda haritadan silinmesinden sonra bir zamanlar elinde bulundurduğu uçsuz bucaksız topraklarda sorun üstüne sorun yaşandı. Bu imparatorluk XIV. yüzyıldan itibaren, günümüz Türkiye'sinin kuzeybatısındaki ilk kurulduğu topraklardan hareketle genişledikçe genişleyip; Fas'ın Atlantik sahilinden Rusya'daki Volga Nehri'ne, bugünkü Avusturya-Macaristan sınırından Yemen'e, hatta Etiyopya'ya kadar yayılan bir dünya imparatorluğu haline gelmişti. XVIII. yüzyılda Karadeniz'deki ve Kafkaslar'daki üstünlüğünü Rusya'ya, XIX. yüzyılda da Balkanları ulus devletlere kaptırdı ki, bunlar içinde en göze çarpanı Yunanistan idi. XX. yüzyılda ise, Arap topraklarını kaybetti. O zamandan beri de Balkanlar

ve Ortadoğu, dünyanın kanayan yaraları oldular. Bu yüzden bugünlerde Osmanlı İmparatorluğu bir ölçüde özlenir bile oldu.

1916 yılında Arapları Türklere –ki onlara Türk diyenler yabancılardı, onlar bu kimliği kendileri için daha sonra kullanmaya başladılar– karşı ayaklandırmak için çok emek harcamış bir İngiliz olan Arabistanlı Lawrance, 1919 yılında İngiltere Irak'ı ele geçirdikten sonra bu ülkeyi inceleyerek neden herkesin birbirini boğazladığı bir savaş alanı haline geldiğini anlamaya çalışmıştı. İngiltere'nin Irak'ta 100.000 kişilik bir ordusu, tankları, uçakları vardı ve gerektiğinde zehirli gaz kullanıyordu. Oysa Türkler, Basra, Musul ve Bağdat vilayetlerinde, yöre halkından 14.000 kişiye dayanarak ve senede ancak iki yüz kadar idamla barışı sağlamışlardı. Aynı şey Filistin için de söylenebilir. İngilizler Araplarla Musevileri birbirleriyle anlaştırmak için otuz yıl uğraştıktan sonra bu işten ellerini eteklerini çekip yerlerini Birleşmiş Milletler'e bıraktılar. Balkanlar (veya bu bağlamda Kafkaslar) aynı muammanın farklı bir türüdür. Osmanlı İmparatorluğu ya asayişi korumuş ya da kargaşalık çıkmasını şöyle veya böyle önlemişti. Bu durum, örneğin İngiltere'nin Hindistan'daki konumuna da gayet iyi bir örnektir. İngiltere'nin 1904 yılındaki Hindistan Genel Valisi'nin "sonsuza kadar" süreceğini düşündüğü düzen yüz yıl dahi sürmemiştir.

İngiliz egemenliği altındaki Hindistan sonunda bölündü ve İslami bir devlet olan Pakistan ortaya çıktı. Bangladeş'in kopmasıyla tekrar bölündü. Afganistan'daki gelişmelere bakılırsa, Pakistan'ın kendi içinde bir kere daha bölünmesi dünyada pek de fazla şaşkınlık yaratmayacaktır. Bu durum, modern Türkiye hakkında temel bir soruya yol açıyor. Çağımızda, İslamiyet'in devlet kurma sicilinin pek de parlak olduğu söylenemez. Genç Orta Asya tarihçisi Hasan Ali Karasar kadar ileri giderek "İslamiyet, siyaset ve ekonomi: Bu üçünden ikisini seçin" dememiz gerekmez ama bu soru yine de geçerliliğini yeterince koruyor. Bunun cevabı için önce Osmanlı İmparatorluğu, sonra da Anadolu'da serpilip gelişen Türkiye Cumhuriyeti üzerinde ciddiyetle düşünmek ge-

rekir. Osmanlı'nın başarısı İslamiyet'e ne ölçüde bağlıydı? Yoksa bunu tersten okuyup, Osmanlı'nın İslamiyet'te aşırıya kaçılmadığı dönemde mi başarılı olduğunu söylerdiniz?

Cumhuriyetçi Türkler dinin devlet işlerinden ayrılması gerektiği konusunda son derece kararlıydılar ve devlet işlerini dinin belirlemesini, gelişmenin önünde muazzam bir engel olarak görüyorlardı. 1923 yılında Cumhuriyet'i kurarlarken, Kilise ile Devlet'in 1905 yılında birbirlerinden ayrılmış ve rahibelerin de manastırlardan süngü zoruyla çıkarılmış olduğu Fransa'yı örnek aldılar. Katolik Kilisesi bir Musevi olan Alfred Dreyfus'ün (haksız yere) casuslukla suçlanmasını genel anlamda onaylamış ve bunun bedelini de ödemişti. Ama Fransa'da ruhban sınıfına muhalefet geleneği eskiden beri vardı. Koyu Cumhuriyetçiler ülkenin gerilemesinden, hem İngiltere'nin hem de Almanya'nın gerisinde kalmasından Katolik Kilisesi'ni sorumlu tutuyorlardı. Aynı görüşte olan İtalyanlar ve İspanyollar da vardı. Eğer Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik yolunda olduğu bugünlerde kendisine kardeş kabul edebileceği bir ülke varsa, olsa olsa İspanya olabilir. Dünya imparatorluğu, yedi yüz yıllık İslami geçmiş ve sonra da askeri yönetimin hiçbir zaman sahneden çok uzak durmadığı bir ulus devlet. Türkiye İspanya gibi bir iç savaş yaşamadı ama Birinci Dünya Savaşı'nda başından geçenler korkunç bir paralellik arz eder.

Cumhuriyet'i kuranlar Osmanlı'dan kendilerine kalmış mirasla barışık değillerdi. 1924 yılında yüz kadar hanedan mensubu, her birine ikişer bin dolar verilerek yurtdışına sürgüne gönderildi. Erkeklerin geri dönüşüne 1970'lere kadar izin verilmedi. Marcel Proust, insanların tarihe bakışını bir civcivin, içinden çıktığı yumurtanın kırık kabuğuna bakışına benzetir. Cumhuriyetçiler ne de olsa Kurtuluş Savaşı'nı kazanmışlardı. Bu, XVII. yüzyıldan beri kazanılmış ilk gerçek Türk zaferiydi ve çok büyük güçlüklerin üstesinden gelinerek ulaşılmış bir galibiyetti. Padişaha kalsa, o da Ağa Han'ın yaptığı gibi, başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerle anlaşmayı tercih ederdi. Dolayısıyla Cumhuriyetçiler

Osmanlı'yı da, mirasını da reddettiler. Ayasofya müzeye dönüştürüldü. İslamcı öğretim görevlileri gözünün yaşına bakılmaksızın toplu halde üniversiteden atıldılar ve yerlerine bu kitabın başında söz ettiğim gibi, Hitler Almanyası'ndan iltica eden bir akademik yıldızlar topluluğu getirildi.

Cumhuriyet, özellikle de Şili'deki Pinochet darbesine benzeyen 1980 askeri darbesine kadarki dönemde hatırı sayılır başarılara imza attı. Ben bu kitabı yazarken, dünya çapında iki mühendislik projesi devam etmekteydi. Birincisi, Fransa'yla İngiltere'yi Manş Denizi'nin altından birbirine bağlayan tünele benzer bir şekilde İstanbul Boğazı'nın altından geçen bir tünelden işleyecek hızlı trenlerle Ankara'yla Avrupa'yı bağlayacak Marmaray Projesi. İkincisi daha da büyük. Birkaç istisnası hariç, Türkiye'nin doğusu oldukça geri kalmış bir bölgedir ama şimdilerde İncil'de de adları geçen Fırat ve Dicle nehirlerine barajlar yapılıyor. Bu barajlar sadece sulama suyu ve elektrik enerjisi sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda sosyal bir reformun yolunu da açıyorlar. Çünkü bu bayındırlık hamlesi, Anadolu'nun –çoğunluğu Kürtlerden oluşan– bu bölgesini doğusundaki ve güneyindeki komşularından farklı bir konuma yükseltiyor, bambaşka bir dünyaya taşıyor. Ne var ki, bütün Aydınlanma çağlarının uğradıkları akıbete Cumhuriyet de uğradı: Evlat atasını yiyor. Laikler, genellikle dindar olan Anadolu halkı tarafından yerlerinden edildiler ve bizatihi Türk kimliği hayli sorgulanır hale geldi.

Eğer Türk'seniz, kendinizi nelere borçlu olduğunuzu sorgulamanız gerekir: (1) Eski yerel Türk gelenekleri; (2) İran; (3) Bizans; (4) İslamiyet; (5) Ne çeşit İslamiyet ve (6) Bilinçli Batılılaşma. Türkiye'nin yılan hikâyesine dönen Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu bunların hepsini su yüzüne çıkardığı gibi, müzakereler sürmekteyken de önemli bir gelişme yaşandı: Türkiye'nin büyük bir bölümü artık epeyce refaha kavuşmuş bulunmaktadır (Türkiye'nin ekonomik ağırlığı Avrupa Birliği'ne üye olan eski komünist ülkelerden daha fazla ve yine İspanya gibi, Türkiye de "ekonomik eşiği" aşmış durumda). Cumhuriyet'in ilk yöneticile-

ri bütünüyle Batılılaşma yanlısıydılar. İdeolojik dayanakları Türk milliyetçiliğiydi. Dinin etkisini kamusal yaşamdan çıkarmaya kararlıydılar ve bu etki, tutuculuk gerekçesiyle kolayca bertaraf edilebilirdi. Ama bu hiç de basit bir mesele değil. Refah tabana yayıldı ve Anadolu'daki sakin taşra hayatına eşik atlattı. Türkiye dine yatkın bir politika izleyen ve zaman zaman Avrupa Hıristiyan demokrasisini kendisine örnek gösteren bir hükümetçe yönetiliyor ki, çok da kötü yönetildiği söylenemez. Bu durum büyük bir çalkantı yaratıyor. Bugünlerde tarihe olağanüstü bir ilgi duyuluyor. Taksi şoförleri bile bu konuda epey bilgililer.

Bu konuda yorum yapmak bir yabancıya düşmez ve ben de bundan kaçınmakta kararlıyım ama şunu da söylemeden geçemeyeceğim ki; günümüz Türkiye'si, XIX. yüzyıl sonlarında II. Abdülhamit döneminde olup bitenin kirli bir versiyonunu yaşıyor. Elbette bunun sonunun nereye varacağını bilmiyorum. Zaten Abdülhamit'in kendisi de yeniden mercek altına yatırılıyor. Onun zamanında bir taraftan imparatorluk dine dayanmaya devam ederken (hiç değilse teoride), bir taraftan da Batı'yla yoğun bir işbirliği yapılmış olduğu doğrudur. Ayrıca, saltanat döneminde eğitime de ağırlık verilmişti ve bunun sonucunda, Cumhuriyet'in kuruluşunda çok önemli bir rol oynayacak sivil entelejensiya ve ordu II. Abdülhamit'e başkaldırmışlardı ki, bu çekişmenin bir benzeri bugün de yaşanıyor.

Bu kitapta, bugünün Türkiye'sinin yapı taşlarını oluşturan ve yukarıda çerçevesini çizmiş olduğum altı unsurun izlerini sürebildiğimi sanıyorum. Bunların hepsi, benim gibi uzun süredir Türkiye'de yaşayan bir yabancı için bile zor konular ve Türk arkadaşlarım, isteyerek veya istemeden bana çok şey anlattılar. Bunu söyledikten sonra, alışılmış olduğu gibi bu arkadaşlarımın uzun bir listesini sunamıyorum ve buna anlayış göstereceklerine inanıyorum. Sadece; başta lisans seviyesi olmak üzere Bilkent Üniversitesi'nde ders vermekten olağanüstü bir haz duyduğumu; lisans üstü öğrencilerimin bazılarıyla ahbaplığımızı sürdürdüğümüzü ve hep birlikte yaşlandığımızı; nasıl olduysa, Türkçemin,

taksi şoförlerinin İskoç aksanımla telaffuz ettiğim Osmanlıca kelimelere şaşakaldıkları bir düzeye ulaştığını; ve Boğaziçi Üniversitesi'nde Avrupa Tarihi üstüne verdiğim haftalık seminerleri çok özel duygularla andığımı söyleyeceğim. Biri, Bilkent'te meslektaşım olan Hasan Ali Karasar, diğeri ise Cambridge'in en eski üniversitesi Peterhouse'da bulunan Murat Siviloğlu olmak üzere; iki eski öğrencimin, Türk tarihi duayeni Andrew Mango ile beraber kitabımın taslağını gözden geçirmeleri talihin bana güldüğünün göstergesidir. Bilkent'ten Fahri Dikkaya, arkeolojisini iyi bildiği erken dönem Osmanlılar hakkında fazla hatalı beyanlarda bulunmamı önledi. Eğer yine de bazı yanlışlarım olmuşsa, tarihçi Homeros bunları onayladığı için olmuştur. Son olarak, olağanüstü bir güçle çalışan Thames & Hudson yayınevi ekibine ve bana çok şey öğreten bu çalışmayı organize eden, temsilcim Caroline Michel'e teşekkür etmek istiyorum.

BAŞLARKEN

Fritz Neumark'ın Türkiye hatıralarını anlattığı *Zuflught am Bosporus* (Boğaz'daki Mülteci), Alman dilindeki temel kitaplardan biridir. O romantik bir yazar değildir ama 1933 yazı sonlarında gemisinin İstanbul'a gelişini duygusal bir dille anlatır. O zamanlar İstanbul yeşilliklerle kaplıydı. Evlerin de çoğu ahşaptı. Sultanahmet Camii'nin önünden geçer, Ayasofya'yı ve Topkapı Sarayı'nı da arkanızda bırakır, Rönesans dönemi resimlerinden aşina olduğunuz bir ortaçağ İtalyan mimarisi olan Galata Kulesi'nin gölgesi altında, Haliç limanında karaya çıkardınız. Rum İskelesi'nde Kürt hamallar bavullarınızı sırtlayıp Yüksekkaldırım'ın basamaklı yokuşunu tırmanmaya başlarlardı. Eski Alman Konsolosluğu'nun karşısında, bir mimari şaheseri olan Park Otel'e yerleşirdiniz. Neumark, gelişinden hemen sonra Dışişleri Bakanı'nın verdiği bir resepsiyona davet edildi. Eğer smokine ihtiyacınız olursa, bir Rum terzi bunu size üç günde yetiştirirdi. Hitler Almanyası'ndan kaçan bu mülteci İstanbul'da kendine yer edinebilmiş, yeni bir üniversitede maliye üzerine ders vermeye başlamıştı. Bu dönemde Türkiye'ye buna benzer şekilde bin kadar Alman geldi. Bir süre, bunların başını, Teorik Fizik Kürsüsü önerisini kabul eden Albert Einstein çekecekmiş gibi göründü ama sonunda, kendisinden beklendiği gibi sınıfta ders anlatmak istemediği için vazgeçip Princeton Üniversitesi'ne gitti. Ne var ki, gelen diğer Almanlar da son derece hatırı sayılır bilim adamlarıydı. O kadar ki, yaklaşık on yıl boyunca yeni İstanbul Üniversitesi dünyanın en iyi üniversitesi olma iddiasını taşıdı.

Ekonomi dersini ileride Almanya'nın savaş sonrası ekono-

mik mucizesinin mimarı olan Wilhelm Röpke verir; matematiğin felsefesini ise aynı zamanda Türk kayak takımını da kuran Hans Reichenbach anlatırdı. Bu seçkin zümrenin gurur kaynağı, kendi tarzına sahip Hellmut Ritter idi. Birinci Dünya Savaşı'nda Alman istihbaratında çalışmış olan Ritter, çok zor, süfli ve ters bir adamdı. Arapça ve Farsçayı, Hamburg Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde, mistik İslami şiir uzmanı olabilecek kadar iyi bilirdi. Bu enstitüden eşcinsellik nedeniyle kovulmuş (zamana ve mekâna bakılırsa, çok ileri gitmiş olmalı) ve Türkiye'ye gelmişti. Önceleri geçimini Ankara Garı'nda, bir yaylı çalgılar dörtlüsünde viyolonsel çalarak temin etmiş, sonra İstanbul Üniversitesi'nin kütüphanecisi olmuştu. Kendinden önceki yaşlı ve ak sakallı kütüphanecinin kargacık burgacık notlarını koyduğu çekmecelerden ibaret arşivi sil baştan düzenlemişti.

Bu Almanların B takımı da çok üst düzeydeydi. Glyndebourne operasının kurucu sanat yönetmeni olup 1936 yılında Ankara Konservatuvarı'nın tiyatro ve bale okulunu kuran Carl Ebert ve Türkiye'de müzik eğitiminin yeniden yapılandırılmasına ön ayak olan besteci Paul Hindemith de bunlar arasındadır. Hepsinin arasından parlayan yıldız, yıllar sonra Batı Berlin Sovyet ablukası altında inlerken ve 1948'deki hava koridoru işlerken belediye başkanı olan Ernst Reuter'dir. Bir toplama kampından İngiliz Quakers[1] tarikatı mensuplarınca kurtarılmış ve 1935 yılında Ankara'ya gelerek şehir planlaması dersleri vermişti. 1917 yılında Orta Asya'da savaş esiriyken öğrendiği varsayılan Türkçesi o düzeydeydi ki, bu dili Arapça ve Farsça kelimelerden arındırıp yerlerine öz Türkçe kelimeler koymakla görevli dil devrimi komisyonuna üye yapılmıştı. Muhtemelen bu kelimeleri uydurdu. Ama bunun dışında, başındaki beresi, eski moda bir bisiklete binen, gönül maceraları dilden dile dolaşan bu çok uzun boylu adam, Ankara'da son derece iyi duygularla anılırdı. Yeni başkent olan Ankara'nın kendisi de Orta Avrupalılar tarafından tasarlanmış-

(1) Parifist bir Hıristiyan tarikatı.

tı: Zeki bir adam olan Prof. Hermann Jansen planlamadan, yine zeki ama biraz raydan çıkmış bir adam olan Prof. Clemens Holzmeister ise uygulamadan sorumluydu.

Türkiye'nin bu insanlara ihtiyacı vardı, çünkü kültürel, ekonomik ve askeri alanlarda radikal bir Batılılaşma seferberliği ilan edilmişti. Bugünün Türkiye'si; hemen hemen bugünkü sınırlarıyla 1923 yılında ilan edilmiş olan bu cumhuriyet, en genişlediği dönemde üç kıtaya yayılmış Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde yer alıyordu. Sonraları büyük bir çöküş dönemi yaşamış olan bu imparatorluk Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılmıştı. Türkiye, milli bir direniş sayesinde hayat bulmuştu ve liderleri artık başka çöküşlere geçit vermemeye azmetmişlerdi: modernleşilecekti. En büyük reform, 1928'deki harf devrimiydi. O zamana kadar Türkçe, Arap harfleriyle yazılır ve çok sayıda Arapça kelime içerirdi. Duygularla ve yeme-içmeyle ilgili konularda ise, Farsça kelimeler ön plana çıkardı. Oysa gırtlaktan telaffuz edilen Arapçada sadece 3 sesli harf varken, Türkçede 8 sesli harf vardır. Ayrıca, bu iki dil arasında Arapçanın dört ayrı 'z' si gibi sessiz harf uyuşmazlıkları da bulunmaktadır. Eğer amacınız büyük halk kitlelerini okur yazar yapmaksa, Latin, hatta Kiril alfabesi Türkçeye daha uygundu. Türkiye'de çoğu işte olduğu gibi, bunun itici gücü de ordu oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda, şifreli bir telgraf göndermek için önce orijinal metni Fransız harfleriyle ama Türkçe olarak yazmanız gerekirdi. Sonra bu yazı şifrelenir ve Mors alfabesiyle gönderilirdi. Karşı tarafta ise bu işlemlerin tersi yapılırdı. Subaylar bütün bu sürecin basitleştirilmesini zaten önerip duruyorlardı ki, savaşın bitiminden on yıl sonra yapılan tam da buydu: Bir ay içinde, alfabe latinleştirildi.

Okur-yazarlık zamanla gerçekten de yaygınlaştı. Türkiye'de bugün yabancı dillerden yılda 11.000 çeviri yapılırken, Ortadoğu'da bu sayı 300'dür. Türk yazarlar da dünya sahnesine erkenden çıkmışlardır. Halikarnas Balıkçısı daha 1940'larda, İngiltere'de en çok okunan yazarlardan biriydi. Tıpkı bugün Orhan Pamuk'un olduğu gibi. Ama bunun büyük sakıncaları da vardı: Edebi gele-

neğin büyük kısmı kayboldu. Darülfünun-i Sultani (eski üniversitenin resmi adı) hocaları reforma karşı çıktılar, ayak dirediler. 1932'de bu kurum kapandı ki, eğer bu kadar çok yabancı gelmiş olmasaydı bu mümkün olmazdı. Hitler'in en iyi yetişmiş Alman kadroların bu kadar büyük bir kısmını kovması Türkiye'nin işine yaramıştır. Ne var ki, onlar oldukça kapsamlı bir yabancı akımının sadece son halkasıydılar. XX. yüzyılın görkemli Türk şairi Nâzım Hikmet'in –ki kendisi de Polonya'dan sürülmüş bir mültecinin torunudur– Türkiye ve bu bağlamda Türklerin Anadolu'yu fethi hakkında yazdığı meşhur bir dize vardır:

Dört nala gelip Uzak Asya'dan
Akdeniz'e bir kısrak başı gibi uzanan.

KÖKLER

Fritz Neumark'ın gemisi Haliç Limanı'ndaki rıhtıma doğru yol alırken, üzerinde Topkapı Sarayı'nı da barındıran küçük bir yarımadanın etrafından dolaşmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun simgesi olan bu saray, başka hiçbir saraya benzemez. Çok geniş bir alana yayılır ama basıktır. İçinde köşkler (batı dillerindeki "kiosk" kelimesi Türkçe "köşk"ten türemiştir) bulunan muhtelif avlulardan oluşur ve padişahların kendi kökenlerine bakış açılarını yansıtır. Göçebe bir beylik reisinin otağının gelişmiş hali gibidir.

Osmanlı'nın simgesi at kuyruğuydu. Bir çadırın dışında ne kadar çok at kuyruğu asılıysa, çadır sahibinin rütbesi de o kadar yüksek demekti.

Ordu seferdeyken çadırlar genellikle muhteşem birer sanat eserine dönüşürlerdi. Bugün en iyi sergilendikleri yer, Polonya'nın Krakov şehridir. Oraya 1863 Viyana kuşatmasından sonra götürülmüşlerdir.

Türklerin ataları, bugünkü Moğolistan'ın batı sınırında yer alan Orta Asya'nın Altay bölgesinden geldi. Hatta belki de Bering Boğazı üzerinden Alaska'yla bile uzak bağlara sahip olabilirler ("ayı" kelimesi Eskimo dilinde ve Türkçede ortaktır). Haklarındaki ilk yazılı kaynak, MÖ II. yüzyıldan kalma Çin *tyu-kyu* yazıtlarıdır. Kaynakçalarda bu isme zaman zaman rastlanır.

Daha sonra VI. yüzyıl Çin kaynaklarında geçer. Kendinden daha gelişmiş uygarlıkları yağmalamakta ustalaşmış göçebe savaşçı kabilelerden söz edilir: "Türk" kelimesi bu kabilelerin en baskın olanına verilen isimdi ve "güçlü adam" demekti.

Moğollarla ve belki de Hunlarla da akraba olan bu göçebeler, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarına yayılıp Çinlilerin başına büyük dert açtılar.

Bazen bir veya iki nesil süren bozkır imparatorlukları kurar ama sonunda daha yerleşik yerel toplumlar tarafından yutulurlardı. Çin tarihi, uzun sınır çizgisi boyunca ve açık alanda yapılan bu tür savaşlardan çok söz eder. Çin Seddi'ne neden ihtiyaç duyulduğu hakkındaki açıklamalar da bunun tipik örnekleridir. Bu bozkır imparatorluklarının en göz dolduranı, MÖ 800 yıllarındaki Uygur imparatorluğuydu.

Uygurlar okuma yazmayı ve başka pek çok şeyi Çinlilerden öğrenmişlerdi. Efsanevi Kubilay Han'ın kurduğu hanedan da dahil olmak üzere, ileri gelenleri ayan beyan Türk olan hanedanları vardı (Kubilay Türkiye'de epey yaygın bir isimdir). "Hakanın şehri" anlamına gelen ve günümüzde adı Pekin olan Hanbalık şehrini de, 1272 yılında Kubilay Han kurmuştu.

Bu Türklük çağrışımlarının bazıları romantik bir kurgudan başka bir anlam taşımayabilir. "Kırgız" Türkçe'de "kırk iki" (kabile) mi demektir, yoksa "göçebe" veya "konargöçer" gibi bir anlamı mı vardır? XII. ve XIII. yüzyıllarda Marko Polo Çin Türkistanı'ndan "Büyük Türkiye" diye söz etti. Bazı yer isimlerinde de Türk etkisi barizdir. Rusya'daki Yenisey Nehri'nin ismi *yeni çay*'dan türemiştir. Stalingrad şehrinin önceki ismi olan Çaritsin'in Çar'la uzaktan yakından ilgisi yoktur: *Sarı su*'dan gelir. Bazı tuhaflıklar da yok değildir.

Örneğin tundra, *dondurma*ya dönüşmüştür. O dönemin Türkçesinden türeyen diller elbette günümüze kadar epeyce farklılaşmıştır ama Anadolu Türkleri, aradaki binlerce kilometrelik mesafeye rağmen, Kırgızcayı gayet kolay bulduklarını söylerler.

Türkçe yazıtların en eskileri (ki runik alfabeyle yazılmışlardır) VIII. yüzyıldan kalmadır. Baykal Gölü çevresinde bulunmuşlardır ve dokuz kabile anlamına gelen *dokuz oğuz*'dan söz eder. Ama kısa süre sonra, bu dilin yerini Çin yazıları gibi yukarıdan aşağıya doğru yazılan Uygur Türkçesi aldı ve bu dili, bü-

yük Moğol fatihi Cengiz Han (1167-1227) diplomatik yazışmalarında kullandı.(2)

Bunun dışında, bu ilk Türkler arkalarında edebi eserler bırakmadıkları için ancak Çin, Pers, Arap ve Bizans belgeleri gibi yabancı kaynaklardan incelenebiliyorlar. Bu Türkler batı ve güneybatı yönüne, Orta Asya'yı çevreleyen büyük uygarlık merkezlerine doğru ilerlediler. Dalgalar halinde geldiler ki bu dalgaların ikisi, ileride göreceğimiz gibi, tsunami boyutlarındaydı. XIII. yüzyılda Cengiz Han birbiriyle akraba da olan bir Moğol ve Türk (veya Tatar) federasyonunun başına geçti. Bir yüzyıl sonra, onun yerini yine Türk soyundan gelen ve yıkıcılığı dillere destan olan Timurlenk (1336-1405) aldı (*Timur* demir kelimesinin bir türevidir, *lenk* ise topal anlamındadır). Bu ikisi ve onların torunları; Çin'i, Rusya'nın büyük bir kısmını ve Hindistan'ı ele geçirdiler. Tac Mahal'in ismi Türkçe "Taç" ve "Mahal" kelimelerinden oluşur (tacın konulacağı yer anlamında). Nitekim, Babür medeniyetinin İngilizce ismi yine "Moğol"un bir türevi olan "Mughal"dir. Pakistan'da kullanılan Urdu dili, ismini "ordu" kelimesinden almıştır. Bu konuları irdeleyen Fransızca bir kitap meşhurdur: René Grousset'nin 1939 basımı *L'empire des steppes* (Stepler İmparatorluğu) isimli kitabı. Afganistan da dahil olmak üzere bu bölgenin her yerinde Türklerin etkilerine rastlanır. O kadar ki, eğer Afganistan'da Türkçe konuşursanız sizi genellikle anlarlar. Ama Anadolu Türkleri açısından asıl önemli olan etkileşim, Perslerle olan etkileşimdir. Şüphesiz ki Pers İmparatorluğu bütün Ortadoğu bölgesindeki tarihi uygarlıkların en görkemlisiydi. Türklerin bu medeniyetle ilişkileri hakkındaki bilgiler çelişkilidir –Pers'lerden sadece kültürel anlamda mı etkilendikleri, yoksa İslamiyet'i de mi onlardan aldıkları hakkında çelişkili bilgiler vardır.

(2) 1920'lerde, ğ ve ı gibi Türkçeye özgü harfler/sesler nedeniyle bu yazıtların çözümlenmesinde bazı zorluklar yaşandı ve benzeri sorunlarla karşılaşmış olan Macarlardan yardım alındı.

Daha VIII. yüzyılda, Türk kökenli paralı askerler Pers topraklarında boy göstermeye başlamışlardı. O zamanlar bu imparatorluğun başkenti olan Bağdat'ta Halife de otururdu ve sözü bütün Müslümanlara geçerdi. Türklerin bazıları Suriye veya Mısır'a da gitmişlerdi. Ama kritik an, XX. yüzyılın sonlarına doğru, Oğuz (batı Türkleri) boylarından birinin Perslerin kapısına dayanmasıyla geldi. Liderlerinin ismi Selçuk Bey idi. Türkler, yanlarında Sibirya menşeli kutsal bir heykelcik ve onunla beraber din adamları da getirmişlerdi: Şamanizm. Sembolleri *tuğrul* ve *çağrı* idi ki bunlar Türkiye'de halen isim olarak kullanılır. 1055 yılında Bağdat'ı alıp devletle içli dışlı ilişkilere girdiler. Liderleri Tuğrul Bey, ileri yaşında, Halife'nin kızıyla, Türk usulü törenlerle evlendi. Fransız tarihçi Jean-Paul Roux'nun dediği gibi, bu, Afrikalı bir kabile reisinin, tam-tamlar eşliğinde, Habsburg sülalesinden kız almasına benziyordu.

Türkler zamanla Pers İmparatorluğu'nu bütünüyle ele geçirdiler. Bugün bile okul kitapları eski çekişmelerden söz eder veya talihsiz olaylar anlatırlar. Yunan gençleri ve İranlılar; bembeyaz zarif giysileri içindeki ataları gayet kibar bir dille şiir tartışmaları yaparken, vakur kâhyalar gözlerinin içi gülerek zıplayan kuzuları severken, lepiska saçlı genç kızlar yürekleri hoplatır ve bütün bunlar masmavi bir gökyüzünün altında yaşanırken; birdenbire kaba saba, kıllı yabanilerin onları yağmalamaya geldiğini öğreniyorlardı. Bu gelenler Türklerdi ve zulümleri yüzyıllardır sürmekteydi. Öte yandan Türk gençleri; atalarının gelişiyle köhnemiş uygarlıkların bir çeşit değer kazandığını öğreniyorlardı. 1930'larda soyadı kanunu çıkıp Türkler de Avrupa'da olduğu gibi soyadı almaya başladıkları zaman; Cenk, Tuşa (gerçi bu muhtemelen Balkan kaynaklı) ve Savaş gibi savaşkanlık çağrıştıran isimler çok revaçtaydı. Zafer, Galip, Mansur, Kazan gibi galibiyet çağrıştıranlar daha da revaçtaydı. Ve Türkçede dövüşmekle ilgili çok kelime vardır.

Türk savaşçıların başlıca yöntemi köklü devletleri ele geçirmekti. Uyum sağlama konusunda olağanüstü bir yetenekleri var-

dı. İçine girdikleri toplumlardan bir şeyler öğrenmesini gayet iyi bilirlerdi. Her zaman değil ama zaman zaman onların dinlerini de benimserlerdi. Moğollar söz konusu olduğunda bu din, ya Budizm ya da Hıristiyanlığın bir türüydü. Ama bunun dışında, Hindistan'da veya Pers İmparatorluğu'nda genellikle İslamiyet'ti. O dönemde, yani yaklaşık olarak 1100 yıllarında, Semerkant'taki yapıların da gözler önüne serdiği gibi, İslamiyet uygarlıkta en ileri gitmiş dindi. Dünyanın en gelişmiş uygarlıklarından birinin mirasçıları olup Türk bir aristokrasi sınıfı da edinmiş olan İranlılar, Türkler, önce bir imparatorluk, sonra da modern bir devlet kurdukları halde, kendilerinin bunları neden yapamadıklarını merak ederler (günümüz Türkiye'si o bölgeden bir milyona yakın mülteci barındırır).

Sentezlerin en ilginci, Rus sentezidir. Napolyon'un 'Rusları kazırsanız, altlarından Tatarlar çıkar' sözü meşhurdur. XIII. yüzyılda Ruslar, Moğollara veya Tatarlara (başlangıçta "Türk" gibi "Tatar" da sadece dominant bir kabileye verilen isimdi) yenildiler ve Tatarların üstünlükleri iki yüzyıl sürdü. Eski Rus aristokrasisinin üçte birinin isimleri Tatar kökenliydi: Yusupov Yusuf'tan, Murayev Murat'tan gelir. Korkunç İvan da Cengiz Han'ın soyundandır. Tatarlar devlet kurmayı iyi biliyorlardı –"kelepçe" ve "hazine" kelimelerinin Rusça karşılıkları bunu gayet güzel yansıtır. Zamanla Rus prensleri Tatarları taklit etmeye başladılar. Bu konuda en başarılı olanları Prens Moskova'dır. 1522 yılında Korkunç İvan, Tatarların başkenti olan ve Volga Nehri üzerinde yer alan Kazan'ı ele geçirdi. XIX. yüzyılın esaslı tarihçileri Rus tarihini, sanki öfkeli köylülerin kendilerini "Tatar boyunduruğundan" kurtarmalarına yol açan bir çeşit Haçlı Seferiymiş gibi naklettiler. Oysa bu 'Tatar boyunduruğu' tabiri ilk defa 1571 yılında, Ortodoks Kilisesi Korkunç İvan'a direnmeye çalıştığı zaman kullanıldı, çünkü Korkunç İvan Ortodoks eğilimleri hoşgörmeyen bir devlet kurmak için Tatarları kullandı. O tarihten önce ilişkiler çok daha çetrefilliydi ve birbirlerinden kız alıp-vermeler de vardı.

Pers Türkleri "Büyük Selçuklu" ismini almışlardı ama çoğunluğu hâlâ göçebe olan küçük kuzenleri Anadolu'nun içlerine girmişlerdi. Liderleri Alp Arslan (hükümdarlığı: 1064-72) kavimini zengin bir ülke olan Suriye'nin içlerine doğru götürürken gerçekten iyi yönetiyordu. Adamları yol boyunca Bizans'ın, yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarından içerilere doğru sınama saldırıları yapıyor, bu da Bizans'ın iş yaptığı ülkeleri rahatsız ediyordu. Bu ülkeler güney Kafkaslar'daki Hıristiyan devletlerdi ve yüzleri İstanbul'a dönüktü. İmparator Romen Diyojen, son derece isabetsiz bir kararla ordusunu doğuya kadar yürüttü. 1071 yılında, Van Gölü'nün kuzeyindeki yüksek bir yaylada, o zamanki adı Manzikert, şimdiki adı Malazgirt olan yerde savaştılar. Bizanslılar yenildiler ve böylece doğu ve orta Anadolu'daki hâkimiyetleri çok ağır bir darbe aldı. Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca, Selçuk Türkleri Anadolu'nun tamamına değilse bile büyük bir kısmına yerleştiler. Bizans sadece İstanbul'dan, Balkanlar'ın bir kısmından ve biraz da sahil bölgesinden ibaret dar bir alana sıkıştı.

Selçuklular, Anadolu'daki Hıristiyan nüfusu kendi hallerine bıraktılar. Kapadokya'da, Ankara'dan doğuya doğru otomobille yaklaşık dört saatlik mesafede, Hıristiyanların rahatsız edilmeksizin yaşadıkları, kayaların içini oyarak kiliseler yaptıkları ve fresklerle de süsledikleri vadiler vardır. Bu vadiler şimdi dünyanın sayılı turistik merkezlerinden biri. Bizans'ın parlak günlerinde, X. ve XI. yüzyıllarda boyanan freskler muhteşemdir. Bunlardan birini Ruslar Hıristiyanlığı ilk kabul ettikleri dönemde ikon olarak kopyalayıp Vladimir Meryem Ana ikonu olarak ülkelerine götürmüşlerdi. Selçukluların buraları da fethetmesinden sonra freskler gelişmedi ama Türklerin hoşgörülü ve yasalara saygılı bir uygarlık kurduklarının kanıtıdırlar. Selçuklular başkalarının dinlerini baskı altına almaya çalışmadılar. Zaten, etraftaki Hıristiyanların dışında, farklı dinlere mensup insanların sayısı epey azdı. Bunun yerine, yoğun ticaret ve karşılıklı kız alıp-vermeler vardı. Edebiyata yatkın bir Bizans prensesi olan Anna Komnena, XII. yüzyılda

Anadolu'nun Rumlar, barbarlar ve "karma-barbarlar" arasında üçe bölündüğünü söylerken Rumlarla evlenen Türkleri kastediyordu.

Selçukluların başkenti Konya'nın (Roma dönemindeki ismi Iconium) ve büyük bir şehir olan Kayseri'nin (Kapadokya'da yer alır ve eski ismi Caesarea'dır) görkemli mimarileri, Orta Asya'daki Semerkant ve Buhara gibi şehirlerin[3] azametini andırır. Heybetli camiler yapılmış ve eğitim geliştikçe bunlara bazen okullar, hastaneler ve benzerleri eklenmişti. Ama eski Türkler dini kurallar konusunda çok duyarlı değillerdi. Kendi İslami anlayışlarına daha uygun buldukları için, heybetli camilerden ziyade küçük mescitler yaparlardı. Kadınlar örtünmezdi. Şarap içilirdi, dans edilirdi. XIX. yüzyıl Arap gezgini İbn-i Batuta gördüklerine inanamamış, hayretler içinde kalmıştı.

Sonunda Bizans çöktü ama bozgun doğusundan değil, batısından geldi. Roma ile İstanbul arasında husumet zaten hiç eksik olmazdı ama Papa'nın, Roma Başpiskoposu sıfatıyla, bütün Hıristiyanlığın başı olma iddiası bu husumeti büsbütün körükledi, çünkü Bizans, kendi Hıristiyanlık anlayışını kendisi geliştirmişti: Ortodoks Mezhebi. Normandiya ve Venedik'in birleşmesinden oluşan Batılı –yani Latin– bir Haçlı Ordusu, 1204 yılında Bizans'a saldırıp perişan etti. Bu, tarihin akışını değiştiren bir olaydı. O zamana kadar Bizans teknolojide Batı'dan ileideydi. Batı Avrupalılar İstanbul'a, etrafa bön bön bakan taşralılar olarak gelmişlerdi. Bizanslıların müthiş bir silahları vardı: Rum ateşi. Bu silah, yağ bazlı patlayıcı bir karışım püskürterek gemileri ateşe verirdi. Bu silah sayesinde Bizanslılar sayısız kuşatma-

(3) Bu gibi yerlerin çoğunda, çift kafalı kartal figürleri bulunur. Bu motif, hem Rusya'nın hem de Avusturya'nın arması olmuştur. Bu armanın Bizans kökenli olduğunu ve tek kartallı Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünüp, birinin başkenti Roma, diğerinin başkenti İstanbul olmak üzere iki ayrı imparatorluğa dönüşmesini simgelediğini varsaymak hiç de anlamsız olmaz. Ama öyle değildir. Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bir orijinali vardır ve 'MÖ 2000, Hitit' olarak tanımlanmıştır.

dan salimen kurtulmuşlardı. Oysa 1204 yılında, Dördüncü Haçlı Seferi'nin katılımcılarından biri olan Venedikliler, deriyi yanmaz bir kimyasalla kaplamanın yolunu bulmuş ve böylece gemilerini ve kuşatma kulelerini ateşe dayanıklı hale getirmişlerdi. Haçlılar İmparator Theodosius'un V. yüzyılda yaptırdığı surları aşıp şehri yağmaladılar. Büyük Pontakrator Kilisesi'nde (şimdi Zeyrek Camii) yer alan Komnenos Hanedanı'na ait mezarları soydular. Bugün bu mezarlardan eser kalmamıştır. Varlıklarının yegâne izi, çok yüksekte asılı olduğu için duvardan sökemedikleri küçücük bir altın plakettir. Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca Bizans, Latin egemenliği altında yaşadı. Yaralarını sarmışsa da, kolu kanadı kırıktı. Bizans'ı aslında Venedikliler ve Cenevizliler yönetiyordu ama bir taraftan da Karadeniz ticaretine hâkim olmak için birbirleriyle savaşıyorlardı (Türkiye'nin Karadeniz kıyıları hâlâ onların yaptıkları kalelerin harabeleriyle doludur. İstanbul limanına tepeden bakan Galata Kulesi de, Ceneviz müstahkem mevkilerinin bir parçasıydı). Böylece savaş dört boyutlu bir hal almış oluyordu: Bizanslılar, Venedikliler, Cenevizliler ve Türkler.

Selçuk Türklerinin parlak günleri XIII. yüzyıl başlarında, Moğol istilasıyla sona erdi. Moğollar bir çeşit Türk'tüler ve Cengiz Han askeri bir dehaydı. Onun okçu süvarileriyle kimse başa çıkamazdı. Moğollar özel yetenek sahibi yabancılardan yararlanmasını da gayet iyi bilirlerdi ve askeri teknikleri öğrenme konusunda çok yetenekliydiler. Bu özellikleri onlara şehirlerin kapılarını birbiri peşi sıra açar, kuşatmalarına kimse karşı duramaz, yakıp yıkmalarını kimse önleyemezdi. Eğer teslim olursanız, sizi az çok rahat bırakırlardı ama direnirseniz, siz bilirdiniz. Kafataslarından oluşan bir piramit, Moğol egemenliğinin alameti gibiydi. Aynı alametin bir Osmanlı versiyonu da Sırbistan'ın Niş kentinde muhafaza edilmektedir. Rusya, Pers İmparatorluğu ve Selçuklu Türkiye'si peş peşe devrildiler. Afganistan üzerinden Hindistan'ın kuzeyi de aynı akıbete uğradı. Moğolların Babür hanedanlığını kurmalarına ise, biraz zaman vardı. Sonunda Moğollar Suriye'de ve Cermen topraklarında durduruldular, hem de çok basit bir se-

bepten ötürü: Yeterince ot yoktu! Süvari imparatorlukları ota bağımlıydılar. Birkaç nesil sonra, Moğol İmparatorluğu'nu o yörelerin yerli halklarından görmüş geçirmiş insanlar yönetmeye başladı. Moğol ve Türk unsuru, aristokrasiye dönüştü. Biraz farklı şartlar altında, bunun aynısı Mısır'da da yaşandı: Mısır'ı yöneten Memlükler, Kafkas Türk'ü olan paralı askerlerin soyundan geliyorlardı. Hatta "paralı asker" ifadesi, "köle" kelimesiyle eşanlamlıdır.

XIII. yüzyılda, Moğollar Persleri ezmiş ve akabinde Anadolu Selçuklularını da devirmişlerdi. Anadolu Selçuklu Devleti böylece irili ufaklı beyliklere bölünmüştü. Bu beyliklerin küçük olanlarından birinin merkezi, Anadolu'nun kuzeybatısında, Bizans sınırında, pek de göze çarpan bir yer olmayan Söğüt idi. Ama her şey gibi bu bilgi de tartışmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihinin 1300 yılı olduğu söylenir ama bu devletin ilk döneminde olup bitenler hakkında söylenenler efsaneden ibarettir. Çekirdeğinin kurucusu Osman Bey'dir (1258-1324). Babası Ertuğrul Bey'in doğudan geldiği rivayet edilir ama bunlar göçebe insanlar oldukları için elimizde yazılı kaynak yoktur ve erken dönem arkeolojisi (mezarlar, ıvır zıvır kalıntılar v.s.) yeterince aydınlatıcı değildir.

XX. yüzyılda ortaya atılan bir iddiaya göre, ilk Osmanlılar Allah uğruna kılıç sallayan gözü kara savaşçılardı. Bu teori karşıt bir bakış açısını çürütmeye yöneliktir. Daha ziyade Hıristiyan yayılmacılığından kaynaklanan bu karşıt görüşe göre ise, Osmanlılar her şeyi Bizanslılardan öğrenmiş soylu yabanilerdi. Ne var ki, her iki görüş de yeterli kanıttan yoksundur. XIX. yüzyıldan kalan bir caminin kubbesindeki bir yazıt, ilk Osmanlıların kendilerini İslam'ın Kılıcı olarak gördükleri anlamına geliyor olabilir de, olmayabilir de, ama acaba gerçekten İslam'ın Kılıcı mıydılar? Göçebe veya yarı göçebe oldukları su götürmez bir gerçek. Bu nedenle çoğuna Türk denmez, Türkoman (Orta Asya'dan yeni gelmiş olup, kentte kendisini rahat hissetmeyen kişi) denirdi. Mükellef bir Türkçe değil, kendi basit Türkçelerini konuşurlar-

dı. İslamiyet'i yeni kabul etmişlerdi, bu din henüz çok kök salmamıştı. Koyu dindarlar onların yaşam biçimini eleştirirlerdi. Osman Bey'in en yakınındaki üç kişi Hıristiyan'dı. Oğlu Orhan Bey (hük.: 1324-62) bir Bizans prensesiyle evliydi. O günlerden yüz yıl sonra bile sarayda Rumca konuşulurdu. Çok eşlilik yoktu.

Üçüncü bir teoriye göre ise; Osman Bey, sınır bölgesinde yaşayan, zengin komşusuna baskınlar düzenleyen, yıpratma savaşı sürdüren bir liderdi. Bunda gerçek payı yüksektir. Osmanlılar savaş dehalarıydı ama iş devlete gelince, bunun inceliklerini bir yerlerden öğrenmek zorundaydılar. Bu konularda çok yetkin bir tarihçi olan Yunanlı Stefanos Vryonis'in dediği gibi, iyi bir iş çıkarmak istiyorsanız Bizans'ın son dönemiyle Osmanlı'nın ilk dönemini kıyaslamanız gerekir: Mesafe ölçme yöntemleri, vergiler, kanunlar, hatta orduya asker temin edenlere devletin arazi tahsis etmesi sistemi. İslam'ın Kılıcı fikri ancak çok daha ileriki zamanlarda rağbet görmeye başladı ama okullarda hâlâ böyle öğretiliyor.

1326 yılında Orhan Bey önemli bir şehir olan Bursa'yı, iddiaya göre kahramanca bir kuşatmayla ele geçirdi. Ama bu olayın aslında o kadar da büyütülecek bir tarafı yoktu, çünkü kendi devletinin yıkılmakta olduğunu gören Bizanslı vali, savunmayı bırakıp Müslüman oldu. Ağır vergilerden yakınan ve aralarında epeyce Ermeni de bulunan Bursalıların çoğu bunu onayladılar. Ermenilerin Hıristiyanlık anlayışları Ortodoks Bizanslılarca baskı altına alındığı için, Ermenilerin çoğu epey bir zamandır Türk yanlısıydı. Ödüllerini ise, Türkler İstanbul'u fethettikleri zaman aldılar. Dini merkezlerini İstanbul'a taşıyıp çok uzun bir süre, sadık millet anlamında, *millet-i sadıka* olarak anıldılar.

Osmanlı devletinin yükselişine de sahne olan XIV. yüzyıl, tarihsel açıdan çözümlenmesi neredeyse imkânsız sayılabilecek kadar karmaşık bir dönemdir. Veba ortalığı kırıp geçirmişti. Tarih sahnesinde çok fazla oyuncu vardı ve bunların arasındaki ittifaklar durmadan değişiyordu –Katalanlar Yunanistan'da, Macarlar

Bulgaristan'daydı. Venediklilerle Cenevizliler Karadeniz'de savaşıyorlardı. Bizans yirmi yıl süren inanılmaz bir iç savaş yaşıyor ve bu arada da V. John isimli gözleri görmeyen büyükbaba, kısa bir süre için VI. John'un yerini alıyordu (İngiliz tarihçi Edward Gibbon'un dediği gibi, "Bizanslı Rumları ancak dini bir ruh harekete geçirebiliyor ve bu ruh, sadece kin ve husumet üretiyordu"). Derken, Osmanlı Türkleri de sahnedeki yerlerini aldılar. Bir ölçüde askeri bir güç haline geldikleri için, müttefik olarak aranır olmuşlardı. Orhan Bey hizipler arasındaki kaygan zeminde kendine bir yol buldu ve 1352 yılında Ceneviz gemileri Türkleri, taraflardan birine yardımcı olmak üzere, ilk defa ayak basacakları Avrupa'ya –Balkanlar'a– taşıdılar.

Orhan Bey, Anadolu'nun kuzeybatısındaki düşman bir beyliği İtalyanların desteğiyle yendi. İslam tarihçileri bu olaydan söz etmezler. Herhalde İslam'ın Kılıcı'nın her nasılsa hedef şaşırmış olmasının yarattığı mahcubiyetten olsa gerek. Türkler başka bir beyliğin elinden Ankara'yı aldıkları zaman, aynı kılıç hedefi bu sefer de doğuya doğru ıskalamış oldu. Oradaki Alaattin Camii bu olayın anısını yansıtır ve üzerindeki bir yazıtta Orhan "Sultan" yazar. Sultan, iddialı (ve Arapça kökenli) bir sıfat. "Her şeyin efendisi" anlamına geliyor. Bu olay, bu sıfatın Türkler tarafından ilk kullanılışıdır. Ama Orhan Bey 1362 yılında öldüğü zaman, Türkler asıl baskılarını Balkanlar üzerinde kurmuşlardı. Kısa bir süre sonra da, eski ve önemli bir şehir olan Edirne'yi ele geçirip kendilerine başkent yaptılar. Orhan Bey'in oğlu I. Murat (hük.: 1362-89) babasının kaldığı yerden devam ederek büyük bir liman şehri olan Selanik'i aldı (Bizans'ta başka bir iç savaş sürmekteydi) ve Yunanistan'ın kuzeyinde büyük bir bölge dağıldı. Bulgaristan da çözüldü. 1389 yılında Sırp Kralı Lazar, ünlü bir savaşta, Kosova'da Türklerle çarpıştı ve Sırbistan da düştü. Ama aralarından biri intikam hırsıyla I. Murat'a yaklaşmayı başarıp onu öldürdü. Daha sonra Sırplar Osmanlıların yakın bir müttefiki oldular.

I. Murat'ın yerine oğlu Bayezid (hük.: 1389-1402) geçti.

Son derece yetenekli bir kişi olan Sultan Bayezid, Yıldırım lakabıyla anılırdı (ve bir Sırp prensesiyle evliydi). Venedik'in elinde ne kadar Balkan toprağı varsa, hepsini kendi kazanç hanesine yazdı. Ama Anadolu'daki başarıları daha da kapsamlıydı. Osmanlı'nın kuruluş aşamasında, Anadolu'daki birçok beylik Osman Bey'inkinden çok daha büyüktü. Yıldırım Bayezid bunları aldıktan sonra doğuya yöneldi. Esasen, Karadeniz'i Antalya limanına bağlayan önemli ve kârlı ticaret yolunu kendi denetimi altına almak istiyordu. Bu yol güçlü Karaman Beyliği'nin elindeydi. Ayrıca altını önemle çizmek gerekir ki, Yıldırım Bayezid'in de kendinden önceki padişahlar gibi başarılı olabilmesinin altında yatan temel unsur Balkanlar'ı elinde bulundurmasıdır. Hem Sırplar hem de Bizanslılar onun yanında savaştılar. Başka zaman Osmanlılara karşı Batı'dan yardım istemiş olsalar da, şimdi her ikisi de onların safında savaşıyorlardı. Bizans İmparatoru II. Manuel Paleologos (hük.: 1391-1425) Karadeniz Bölgesi'ndeki Kastamonu'dan geçerken bir ağıt yazdı. Kastamonu, ismini "Kasta Komnenos"tan alır. Bir zamanlar önde gelen bir Bizans hanedanı olan Komnenosların kalesi anlamındaki bu ifade zamanla Kastamonu biçiminde Türkçeleşmiştir. Manuel, ağıtında şöyle dedi: "Bir zamanlar Romalılar bizim şimdi içinde bulunduğumuz bu küçük ovayla ün salmışlardı, çünkü burada pek çok şehir var. Ama şimdi bir şehrin gerçek ihtişamından, yani insanlardan yoksunlar. Hepsi harabe halinde." İyice belli oluyor ki, Türkler hâlâ göçebeydiler.

Fethedilen yerlerin halkları, Türklerin getirdiği yeni düzeni genellikle hoş karşıladılar. Bu, adil ve keyfilikten uzak bir yönetim biçimiydi. Vergiler azalmıştı. Oysa Latin yönetimleri döneminde derebeylik düzeni vardı ve halktan haraç alınırdı. Hatta bir teori vardır veya muhtemeldir, buna göre; başta Bosna olmak üzere o bölgelerde yaygın olan ve Hıristiyanlığın temel kabullerine biraz ters düşen dini anlayış Aryen itikadından gelmişti. Bu itikat, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu kabul etmez. Onu sadece büyük bir Peygamber olarak tanır. Tıpkı Kuran'ın da Hz. İsa'yı

sadece Peygamber olarak tanıyışı gibi. Eldeki kaynaklar bu teorinin ne ölçüde geçerli olduğu hakkında net bir karara varmaya yetecek kadar çeşitli değil. Ne var ki, Balkanlar'da İslamiyet'e geçiş yaygın ve Türklerle işbirliği yoğundu.

Hıristiyan güçler Türklerin ilerleyişinden telaşa kapıldılar. Zaten Haçlı orduları da Müslümanların 1291 yılındaki bir karşı saldırısıyla Kutsal Topraklarda ele geçirmiş oldukları kara parçasından atılmış ama denizdeki üstünlüklerini koruyabildikleri için, gayet iyi tahkim edilmiş Rodos ve Kıbrıs adalarına sığınmışlardı (o tarihte Kıbrıs hükümdarı kendisini hâlâ Kudüs Kralı kabul ediyordu. Sonunda bu sıfatını İngiltere'nin Devon bölgesindeki Courteney ailesine devretti. İlginçtir ki, Bizans'ı yöneten son hanedan olan Paleologilerin son mensubu da, XVII. yüzyılda, yine Devon'da toprağa verilecekti). Osmanlılar için asıl sorun Venedik idi. Vicdansız, iyi yönetilen, zengin ve güçlü Venedik, doğu Akdeniz ticaretine tamamen hâkimdi. Deyim yerindeyse, Türklere direnmek için hazırlık da yapmıştı. Ümitsizliğe kapılan Bizans İmparatoru II. Manuel Paleologos ise, taa Londra'ya kadar giderek Batı'dan destek istemiş ama bu desteğin ancak sözünü alabilmişti.

Macaristan, Osmanlıların göz diktiği güçlü bir devletti. Macarların da köklerinin Orta Asya'ya dayanması ve Türklerin kuzenleri olmaları, kaderin bir cilvesiydi. Türkçe ve Macarca birbirlerine epey benzer yapıdadır ve çok sayıda ortak kelimeye sahiptirler. Örneğin *arpa* her iki dilde de aynıdır. *Yüzmek* Macarca'da *uszik*, *eyer* ise *nyereg* dir. *Çadır* biraz tuhaftır: Macarcada *sátor* yazılır, *şator* okunur. Hatta Bizanslılar Macar kralına (ki tacını kendi elleriyle giydirmişlerdi) "Türklerin prensi" anlamına gelen *Tourkias archon* derlerdi. İleriki zamanlarda, Macarlar Türkiye'de epeyce rol oynayacaklardı. 1729 yılında ilk matbaayı getiren İbrahim Müteferrika'dan, Cumhuriyet döneminde ülkedeki keman eğitimini organize eden, hatta Atatürk'ün bahçıvanına bile keman dersleri veren Licco Amar'a kadar bunun epeyce örneği vardır.

XIX. yüzyılda, İstanbul'un Isaiah Berlin'i[4] sayılabilecek Arminius Vámbéry'i de bu listeye eklemek gerekir. Musevi bir ailenin çocuğuydu. İsmi Hermann Bamberger idi. Bir salgında bütün ailesini kaybedince, soylu bir aile tarafından evlat edinildi ve Vámbéry soyadını aldı. 1848 yılında Avusturyalılara karşı direniş hareketine katılıp Macar milliyetçisi oldu. Sonunda yolu İstanbul'a düştü. Türkçeyi çok çabuk öğrendi. Gizli görevle İran'a gönderildi. Oradayken, Macarların anayurduna çok yaklaşmış olduğunu fark etti. Daha derin araştırmalar yapmak için çölleri geçerken olağanüstü bir keşif yaptı. Taklamakan Çölü'nün kumlarının altından antik Çin, Hint ve Helen uygarlığını gün yüzüne çıkardı. Sonra olaylar öyle gelişti ki, bu kaşif kendisini hafta sonlarını Windsor Sarayı'nda Kraliçe Viktorya ile beraber geçirir halde buldu ve 1902 yılında, Viktorya döneminin en itibarlı nişanıyla ödüllendirildi.

Ne var ki, 1396 yılında Macaristan Hıristiyanlığın kalesiydi. Avrupa karması bir ordu Yıldırım Bayezid'a Bulgaristan'da saldırdı ve saçma sapan sebeplerle bal gibi yenildi. Bu olay tarihe Niğbolu Savaşı olarak geçerken geleceğin ipuçlarını da veriyordu. Türklerin modern bir orduları vardı. Oysa Hıristiyanlar hâlâ barut öncesi dönemin savaşlarını yapıyorlardı. Saldırıya kimin komuta edeceği hakkında subaylar boş laflarla birbirleriyle didiştikten sonra, zırhlarının içine hapsolmuş hantal süvariler tantanalı bir hücuma kalkıyorlardı. Bizans'ı o an için kurtaran, Türklerin doğudan gelen bir saldırıya uğramaları oldu. Zaten Türk tarihi doğudan gelen saldırılarla doludur. Önce kendileri doğudan geldiler, sonra da Moğollar. Şimdi ise, bu istilacıların sonuncusu ve en korkuncu Timurlenk geliyordu.

O da Cengiz Han gibi Türklerin Çağatay kolundandı. Yirmi dört yıl içinde, çılgın yıkım âlemleri eşliğinde, Cengiz Han'ın uçsuz bucaksız imparatorluğunu yeniden kurmuştu. Rusya'daki Altınordu bölgesi de dahil olmak üzere kafatası yığınları göğe

(4) Yirminci yüzyılda, liberal akımın önde gelen fikir öncülerinden biri.

yükselmişti. Bu canavar, 1405 yılında ölmeden önce, Çin'i fethetmek için devasa bir ordu toplamıştı. Bundan önce ise, Yıldırım Bayezid'in giderek büyümekte olan Anadolu imparatorluğunu harabeye çevirmişti. 1402 yılında, Ankara'da, şimdi Esenboğa Havaalanı olan yerde büyük bir savaşa tutuşmuşlardı ve Yıldırım Bayezid bu savaşta esir düşmüştü.

Beyliklerini Yıldırım Bayezid'a kaptırmış eski başbuğlar Timurlenk'e sığınırken, bunların Osmanlılarca askere alınmış adamları da kaçtılar. Timurlenk, o zamanlar Anadolu platosunu süsleyen ormanlara (şimdi süslemiyor) savaş fillerini gizlemişti. Osmanlı ordusu dağıldı. Yıldırım Bayezid'in devleti de dağıldı. Eski beylikler yeniden kuruldu. Bizans, kurtulmakla kalmayıp Selanik'i geri bile aldı, çünkü Yıldırım Bayezid'in birbirleriyle savaşan oğullarından biri, diğerine karşı Bizans imparatorundan yardım istedi.

Osmanlı'nın bundan sonraki on yılı hükümdarsız geçti. Fetret Devri diye anılan bu dönem, tartışmaları da beraberinde getirir. Bu tartışmaların özü de, kuruluş devri hakkındaki tartışmaların özünden farklı değildir. Osmanlı devleti İslami olduğu için mi başarılı oldu, yoksa üstü örtülü biçimde Avrupai olduğu için mi? Yıldırım Bayezid'in oğullarından biri olan Şehzade Süleyman, kardeşine karşı; Bizans'la, Venedik'le ve Haçlı seferlerinin son kalıntıları olan Rodos Şövalyeleri ile işbirliği yaptı. Başka bir deyişle, ayak sesleri duyulmaya başlamış olan Rönesans'la ve tabir yerindeyse, yükselen kapitalizmle işbirliği yapmış oldu. Acaba Türkiye'nin geleceğini bu işbirliği şekillendiremez miydi? Ama Türkiye'nin hikâyesi Anadolu'nun zafer kazanmasının, sonra da bir kenara itilmesinin hikâyesidir. Kardeşler arası mücadeleyi Marmara'nın öbür yakasındaki, yani Anadolu'daki diğer kardeş kazandı. Bundan sonra artık Bizans'la ittifak yapan sırtında yumurta küfesi taşımış olurdu. I. Mehmet (hük.: 1413-21) babasının imparatorluğuna yeniden işlerlik kazandırdı. Onun oğlu II. Murat (hük.: 1421-51) Osmanlı sistemini şahlandırdı ve Avrupa'nın en müthiş savaş makinesi haline getirdi.

Acaba Osmanlılar böylesine yenilmez bir savaş makinesini neden yaptılar? Elbette bu soruya verilebilecek cevaplardan biri, meselenin zaten bundan ibaret olduğu şeklindedir. Söz konusu olan, askeri bir imparatorluktu. Bir aristokrat sınıfı yoktu: Eğer padişah sizi terfi ettirirse yükselirdiniz. Atlı temin etme sözü verirseniz toprak sahibi de olurdunuz ama bu mirasınızın çocuklarınıza kalacağı anlamına gelmezdi. Askeri olmayan boyut da bundan farklı değildi. Çünkü yetenekli bir bürokrat, mevki edinebilirdi, servet de. Ama öldüğünde (veya padişahın iradesine göre idam edildiğinde) miras bırakamazdı. İlk zamanlar, son sözü Osmanlı hanedanı söylediği için oligarşiye benzer bir düzen vardı ama tam anlamıyla da değil. Çandarlı ailesi gibi büyük ve içinden sadrazam çıkarabilecek kadar güçlü bir aile, eski başkent Bursa'da kendi camisini yaptırabilir ve bu cami, Osmanlı camilerinin en büyüğü olabilirdi. Görünüşe göre, Boğaz'da Bizans'la kendi özel ticari ilişkilerini de kurabilir, neredeyse hanedana denk sayılabilirdi. Bir de, Osmanlılar için Yunanistan'ı fetheden Evrenos Bey gibi Müslüman olmuş ve nesiller boyu sürecek aileler kurmuş olan eski Bizans aristokratları vardı.

II. Mehmet (hük.: 1451-81), hanedana denklik çağrıştıran bu anlayışa son verdi. Eskiden denk sayılan Beylere boyun eğdirip onlara ast muamelesi yapmaya başladı. Bu gücü, çocukluğundan itibaren hazırlamış olduğu kendi ordusundan alıyordu. Zamanın tarih yazarları onun bu tavrına içerlediler. Bu konu daha derinlemesine incelenirse, işin içinde yine bir Hıristiyan etkisi görülür. Osmanlılar âdeta işe yarar bir Bizans kurmuş gibiydiler (ve ne de olsa, hükümranlığı altındaki nüfusun dörtte üçü Hıristiyandı). İdari yapının temel taşlarından biri olan Yeniçeri Ocağı I. Murat döneminde kuruldu. Türkler XIV. yüzyılın sonlarına doğru Yunanistan'ın büyük bir kısmını ele geçirdikleri zaman, erkek çocukları askere almak, onlara eğitim vermek, Müslüman yapmak ve Türkçe öğretmek gibi parlak bir fikir buldular. *Devşirme* adı verilen bu sistemi II. Murat daha da geliştirdi: Bu gençlere sarayda ayrıcalıklar verildi ve saray hayatı hakkında bilmeleri gereken-

ler öğretildi. Bazıları padişahın özel hizmetlisi olarak görevlendirildiler ve ülkeyi yönetecek seviyelere kadar yükseldiler. Diğerleri, başka ordularda eşi benzeri olmayan bir dayanışma ruhuyla yeni ordunun çekirdeğini oluşturdular. Bunlara Yeniçeri denirdi ve müthiş bir güçleri vardı. Düşmanları onların güç ve cesaretinden çok korkar, çoğu zaman da hayranlık duyarlardı. Yeniçerilerin kendi müzikleri ve kendilerine özgü merasim yürüyüşleri vardı (iki adım ileri, bir adım geri, baş yana eğik). Kendi özel eğitim alanları, kışlaları ve okullarıyla muazzam bir birlik ruhu içindeydiler.

O zamanın Osmanlı padişahları şüphesiz iyi birer liderdi. Sefere çıkmaktan kıvanç duyarlardı. Edirne'deki sarayın resmiyetten uzak bir havası vardı. İsteyen, elini kolunu sallaya sallaya saraya girip çıkabilirdi. Padişahlar Rumca ya da Türkçe veya Sırpça konuşurlardı. Bu arada, bir yenilik de vardı: gülleler. İstanbul'un İmparator Theodosius döneminden kalma surları bunlara dayanamayacaktı.

XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Bizans o kadar küçülmüştü ki, artık sadece İstanbul ve çevresinden ibaretti. Osmanlılar için bir baş ağrısından başka bir şey değildi. Artık asıl menfaat, İstanbul'un Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret yoluna egemen olan konumunun altında saklıydı. Venedik ile Ceneviz Akdeniz'de birbirleriyle didişedursunlar, Osmanlıların bu paraya ihtiyaçları vardı. Son gerçek Bizans İmparatoru olan VIII. John (hük.: 1425-48) yardım için durmadan Batı'ya başvurmuş, hatta bunu şahsen istemek için İtalya'ya kadar gitmişti. Ama kimse ona hatırı sayılır bir vaatte bulunmadı. Papa elinden geleni yapacağını söylemişti ama bunu Bizanslıların Ortodoks inançlarından vazgeçip kendisini bütün Hıristiyanlığın lideri olarak tanımaları şartına bağlamıştı. Bizans'ı yönetenler belki buna razı olabilirlerdi ama Latinlerden nefret eden sokaktaki adam asla razı olmazdı. Bu öylesine bir nefretti ki, ancak Rusların Cermen şövalyelere duydukları nefretle kıyaslanabilirdi. Sergei Eisenstein'ın 1938 yapımı *Alexander Nevsky* isimli filmi, Rusların bu zalim ve yağmacı

şövalyelerden duydukları nefreti gayet güzel yansıtır. Ruhban sınıfı da Bizans'a yardım etmeye pek sıcak bakmıyordu, çünkü bu takdirde Rusya'nın saf değiştirip Ortodoks dünyasının liderliğine oynayacağını görebiliyorlardı. VIII. John'dan sonra tahta geçen XI. Konstantin dik durmaya karar verdi. Kendisinden bekledikleri yıllık vergiyi ödemeyerek Osmanlıları kışkırttı. Batı'nın yine de yardımına koşacağını umuyordu.

II. Murat önce kendini emekliye ayırdı, sonra da öldü. Genç oğlu II. Mehmet İstanbul'un bu anormal durumuna bir son vermeye kararlıydı. 1452 yılı bitip de 1453 yılı başlarken büyük bir ordu topladı ve deniz filosunu hazırladı. Anadolu yakasında zaten büyük bir hisar vardı. Boğaz'ın daraldığı bir yerde, bir tane de Avrupa yakasına yaptırdı ki Boğaz'dan geçmeye kalkışan olursa, hisarlardan açılan ateş kuş uçurtmasın. Böylece şehre Karadeniz üzerinden ulaşılmasının önünü kesti. Rumelihisarı adı verilen bu yapı iyi restore edilmiştir ve halen ayakta durmaktadır. Yüzyıllar boyunca İstanbul defalarca kuşatılmış ama surları hiçbir zaman aşılamamıştı. Roma döneminde yapılan bu surlar yer yer üç kat, gayet kalın ve yerleşim düzenleri iyi planlanmış duvarlardı. Savunma birlikleri bunların içinde gizlenebilir veya ani yarma harekâtları yapmaya imkân bulabilirlerdi. Bir düşman filosu Haliç'e giremezdi, çünkü dubalarla yüzdürülen devasa bir zincir yolunu keserdi. Bu zincirin öbür ucu Galata'ya sabitlenirdi ve orası o zaman Cenevizlilerin elinde bulunduğu için tarafsız bölgeydi. Derken, Rum ateşi isminde bir de savunma buluşu vardı. Ne var ki 1453 yılında bu savunma katmanlarının hepsi aşıldı.

Barut XIV. yüzyılda Çin'den gelmişti. Ama o dönemde top dökmek çok zor bir işti. Dökülen demir soğuyup katılaşırken kılcal çatlaklar oluşurdu. Topun ateşlenmesi sırasında oluşan sıcaklık bunları genişletir, yarılmalara ve ölümcül kazalara yol açardı. Örneğin İskoçya Kralı II. James 1460 yılında büyük bir topun infilak etmesiyle ölmüştü. Başka bir büyük top, 1586 yılında dökülen ve halen Kremlin'de sergilenen Çar topu bu nedenle hiç kullanılamamıştı. Türkler ne yapıp edip atış yapabilen dev gibi bir top

dökmeyi başardılar. Urban adında bir adam, alışılageldiği üzere bir Macar, malını önce İmparator Konstantin'e pazarlamak istedi ama Konstantin'in parası yoktu. II. Mehmet'in ise, vardı. Urban iki devasa top döktü. Üç yüz kişiden ve altmış attan oluşan bir kafile bunları Edirne'den üç ayda getirerek surların saldırıya en müsait yerine yerleştirdi. Burada surlar bir dere yatağının şekline uyum sağlamak zorunda oldukları için daha zayıftılar ve bazı kör noktalar da oluşmuştu. Karakteri nedeniyle kendisinden bekleneceği üzere, II. Mehmet bu devasa topların dökülüşünü gayet yakından izledi, Urban'ın metalde kılcal çatlaklar oluşmasını önlemek için kullandığı teknikleri kavradı. Bu toplar 450 kg ağırlığında muazzam gülleler atabiliyordu (o tarihte Fransızlar 113 kg ağırlığındaki güllelerden fazlasını yapamamışlardı. Bu mütevazı gülleler duvarlardan geri sekiyordu). Üstelik, bunlar sadece en büyük iki toptu. Türklerin elinde daha küçük çapta yüz kadar top vardı.

Surlar bir süre dayandılar. Bizanslılar gedikleri yamama konusunda son derece atik davrandılar ama bunun dışında, başka bir sorunla daha karşı karşıyaydılar: Saldırılara karşı koymak için çok az sayıda askerleri vardı. Oysa II. Mehmet'in ordusu 200.000 kişilikti. Bunların arasında epeyce Hıristiyan da bulunuyordu. Surları 9.000 kişi savunuyordu ki, bunların arasında da Müslümanlar vardı (Osmanlı tahtında hak iddia eden Orhan Bey isimli bir kişinin yandaşları). İstanbul'un nüfusu azala azala 50.000 kişiye kadar düşmüştü. Şehrin büyük bölümü boştu veya harabe halindeydi. Keşişler hayatta kalabilmek için manastırlarının tarihî kitabelerini satıyorlardı. Tarihi binaların bazıları yıkılmıştı. XI. Konstantin, bir zamanların Büyük Saray'ı iyi durumda olmadığı ve restorasyonu da çok para gerektirdiği için, daha küçük bir tesis olan Tekfur Sarayı'nda (Blakernai saray kompleksinden günümüze kalan tek saray) kalıyordu. Galata'da güçlü savunma hatları olan Cenevizliler tarafsız kaldılar. Ne de olsa, Türklerle ticaretin tatlı kârından vazgeçmeye can atmıyorlardı. Karşılık olarak, II. Mehmet de zincirin kendi taraflarındaki ucu-

nu serbest bırakmaları konusunda ısrarcı olmadı. Bunun yerine, gemilerini Beşiktaş'tan (o zamanki adı Diplokonion idi) Haliç'te Kasımpaşa'ya kadar masuralar üzerinde kaydırarak, karadan taşıdı. Böylece Haliç'teki Bizans filosunu etkisiz hale getirdi. Bunu yapmasaydı, Bizans filosu biraz hasar verebilirdi. Türkler şimdi surların Haliç tarafını da tehdit edebiliyor ve böylece, Bizans savunmasını daha da seyreltiyorlardı. Top atışlarının yoğunlaştığı bir noktada surlarda açılan bir gedik son noktayı koydu: 29 Mayıs 1453 tarihinde şehir düştü. İstanbul'un fethi, sadece elli yıl önce çökmenin eşiğinden dönmüş bir devlet için hatırı sayılır bir kazanımdı ve bu olay Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar şok dalgaları yaydı.

DÜNYA İMPARATORLUĞU

Fatih Sultan Mehmet beyaz atına atlayıp fethettiği İstanbul'a ayak bastığı zaman henüz yirmi bir yaşındaydı, ama liderliğine diyecek yoktu. Dikkatini gereken noktada toplamasını bilir, emri altındakileri olağanüstü bir muhakeme yeteneğiyle tartar ve onları derhal etkisi altına alırdı. Bu bakımdan, gençlik yıllarındaki Napolyon'la aralarında büyük benzerlikler vardı. Askeri bakımdan elbette fevkalade bir komutandı ama aynı zamanda, yine tıpkı Napolyon gibi o da devlet işlerinin zorluklarından kaçmaz, hukuka varıncaya kadar her taşın altına elini koyardı. Her ne kadar ilk işi İmparator Jüstinyen'in Sultanahmet Meydanı'ndaki dev heykelini yıktırmak olmuşsa da, aslında Jüstinyen'in VI. yüzyılda doruğa çıkarmış olduğu Doğu Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak için kolları sıvamıştı bile. Böylesi bir bünye için gereken paranın büyük kısmı Hıristiyanlardan alınan Cizye vergisinden geliyordu. Buna karşılık Hıristiyanlar da askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı ve Fatih Sultan Mehmet onları yabancılaştırmamaya çok özen gösteriyordu. Ne de olsa, nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan bir imparatorluk söz konusuydu. Hatta bir bakıma, imparatorluğu hayata döndürülmüş bir Bizans gibiydi. Vaziyet, sanki ümit vaat eden bir hayal kırıklığına veya yükselen bir düşüşe benziyordu.

Ortodoks Kilisesi yeni hükümdarla işbirliği yaptı. Kuşatma başladığı zaman, Ayasofya Kilisesi'nde Latin (Katolik) Hıristiyanların da katılımıyla ekümenik (evrensel) bir dini tören yapılmış ve bu, Ortodoksların nefretini kazanmıştı. Nitekim, Büyük Logotet (başbakan seviyesinde sivil yetkili) İstanbul'da kardinal takkesi görmektense padişah sarığı görmeyi tercih edeceğini ulu-

orta ifade etmişti. Bu büyük kilise, olası bir Ortodoks-Katolik çatışmasını önlemek için kuşatma süresince kapalı tutulmuş, kapıları ancak son dakikada açılmıştı. Fatih Sultan Mehmet, muhalif Ortodoksların öndegelen dini liderlerinden biri olan Gennadios'u huzura çağırdı. Birbirleriyle Rumca konuştular. Gennadios'a bir fermanla "Patrik" unvanı, Osmanlı paşası rütbe ve nişanları ve onu imparatorluğun en büyük toprak sahibi yapan mülkiyet hakları verdi.

Ona nasıl hitap edileceği, Bizans hükümdarlarına nasıl hitap edildiğinden hareketle belirlendi: "Büyük prens" anlamına gelen *megas authentes* denecekti (o dönemde Türkler –çok uzak– akrabaları olan Japonlar gibi, bazı harfleri veya harf kombinasyonlarını telaffuz etmekte çok zorlanırlardı. Kapadokya'nın belli başlı şehirlerinden biri olan Prokopi, Ürgüp oldu. Sandraka Zonguldak'a, Palaeokastron ise Balıkesir'e dönüştü. Bunlar gibi, *authentes* de *efendi*'ye dönüştü ki, günümüzde, Ortadoğu'da halen kullanılmakta olan yüceltici bir sıfattır). Yeni hükümdarla Hıristiyanlar arasındaki işbirliği öyleydi ki, eğer padişahın canı müzik dinlemek isterse, bir parmak şaklatmasıyla beraber hemen Ortodoks kilise korosuna haber gönderilirdi. Evet, Ayasofya'nın camiye dönüştürüldüğü doğrudur ama Ortodokslar diğer kiliselerinin hemen hemen hiçbirinden mahrum edilmediler.

Bizanslıların çoğu yerlerinde kaldı ve refahları arttı: Konstantin'in yeğenleri yükseldiler ve içlerinden biri Rumeli Beylerbeyi oldu (Osmanlılar Balkanlar'ın güneyindeki topraklarına Rumeli derlerdi). Bizans aristokratlarının Müslüman olanları da camiler yaptırdılar. Aksaray'daki Has Murat Paşa Camii ve Üsküdar'daki Rum Mehmet Paşa camii bunlardandır. Her ikisi de ince ve yassı tuğlaların depreme dayanıklı şekilde ustalıkla dizildikleri Bizans inşaat tekniklerinin bariz birer örneğidir. XVI. yüzyılın başlarında, eski Bizans aristoklarından biri olan Kantakuzene (gerçi o kendisine Spandugnino derdi) Venediklilerin ve Türklerin ileri gelenleri arasında hâlâ sürmekte olan yakın akrabalık bağlarını anlatan bir kitap yazmıştı.

Konstantiniye şehrinin (Osmanlılar bu şehre Konstantiniye ismini verdiler. Bu kitabın yazarının kişisel görüşüne göre, Konstantiniye'nin giderek değişen Türkçe telaffuzu, sonunda İstanbul haline gelmiştir. Tıpkı Ürgüp gibi) yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Roma İmparatorluğu'nu devam ettirdiğinin tamamen bilincinde olan Fatih Sultan Mehmet kendini bu işe verdi. Şehrin eski merkezine hem bugünkü Kapalıçarşı, hem de muhtelif hanlar, yük hayvanları için bakımlı ahırlar ve tacirlerin mallarını depolamaları için güvenli ambarlar yapıldı. İstanbul'un nüfusu kısa sürede ikiye katlandı ve 1580 yılına gelindiğinde, bütün Avrupa şehirlerinden kat kat büyük, 750.000 kişilik bir şehir oldu. Bu şehrin görkemli silueti olsun, dekorundaki Batı Avrupa resimli süslemeleri ve gravürleri olsun, insanda hayranlık uyandırır.

Müslümanlardan biraz homurtular yükselse de Fatih, Rumların geri dönüşüne izin verdi. Musevi ve Ermenileri de şehre kabul etti ki, Bizans zamanında ikisi de istenmezdi. Başka yabancıların da Galata'daki Ceneviz mahallesinde oturmalarına izin verildi. Türkler bunlara Frenk dediler (Frengi ile benzerliği ilginçtir) ve rahatsız etmediler. Şehre yeniden gelen istikrar, ticareti canlandırınca özellikle Venedikliler önem kazandı. Zaten sıkı bir denetim altında olan loncalar, kendi içlerinde de fiyat kontrolü uyguladılar ve çok yüksek kalite standartları tutturdular.

Fatih Sultan Mehmet, Bizans imparatorlarının saraylarına itibar etmedi. Kendi beğenisine göre yeni bir yapılaşma başlattı. Şimdi İstanbul Üniversitesi'ne ev sahipliği yapmakta olan bir sarayın yapımı hızla ilerlerken, şehrin merasim kapısı olan Altınkapı girişine bir başka muhteşem eser, Yedikule Hisarı yapıldı. Ama Fatih, Bizans zevkinin biraz fazla ön plana çıktığı bu yeni saraydan kısa sürede sıkıldı. Kendi adına bir cami de yaptırdı (Fatih Camii). Alışılageldiği üzere, bu caminin de hastane ve okul gibi ilaveleri vardı. Hepsi, erken dönem Bizans imparatorlarının da gömülü oldukları bir kilisenin yıkılmasıyla açılan yere yapıldı. Sonra, ileride bütün imparatorluğun beyni olacak ve ismini topların surları yıktıkları bölgeden alan Topkapı Sarayı'nın yapımı-

na başlandı. İstanbul Boğazı'yla Marmara Denizi'nin kesiştikleri yerden Haliç'e bakan küçük bir yarımada üzerinde yer alan bu saray, dünyanın bütün saraylarından daha güzel bir konuma sahiptir ve suyun kenarına kadar uzanan ferah bahçeleriyle son derece insan odaklı bir yapıdır.

Fatih Sultan Mehmet kendisini bu sarayın kalın ve yüksek duvarları arasında âdeta gizleyerek esrarengiz bir hayat sürdü. Yeniçerilerden oluşan muhafızlarının görevi, halkın bakışlarını ondan uzak tutmaktı. Gösterişli üniformaları içinde, yöre halkına tamamiyle yabancı olan bu muhafızların müziği bile kılıç şakırtısıydı. Fatih'in ataları genellikle çok daha kolay ulaşılabilen padişahlardı. Ama artık muazzam bir imparatorluk sarayı şekillenmeye başlıyordu. Zaman içinde bu sarayda çalışanların sayısı 30.000'i bulacaktı. Örneğin altmış kişi sadece pasta yapmakla görevli olacak, düzinelerce insan çarşaf sorumlusu veya üzengi tutucusu (*rikabdar*) gibi sıfatlarla padişahın özel hizmetlerinde görevlendirileceklerdi. Yemeklerin tadına bir heyet bakacak, başlarında *çaşnigirbaşı* bulunacaktı. Uyurken suikasta kurban gitmesini önlemek amacıyla, geceleri padişahın yanında bulunmak üzere yetiştirilmiş hizmetliler olacaktı.

Saray bürokratlarının saray dışında bir hayatları olmadığı için, bunlar padişaha tam anlamıyla bağımlıydılar: Hıristiyan olarak dünyaya gelmiş, *devşirme* sistemiyle evlerinden alınmışlardı. Müslüman yapılmış ve saraya personel yetiştiren okulun cefasını çekmeye başlamadan önce, bir süre Türk bir ailenin yanında yaşamışlardı. Sonra içlerinden en iyileri saray hizmetine alınmışlardı. Bunlar Osmanlı toplumunun en üst seviyesine kadar çıkabilir, sadrazam veya vali olabilirlerdi. Sonraları bu sisteme ağır eleştiriler yöneltildi. Ama bu sistem Balkanlar'ın nüfus yapısını sadece asgari bir ölçüde etkiledi. Her halükârda, gaddarlıkta çağının benzer sistemlerinin gerisindeydi. Örneğin VI. Henry İngiltere'sinde sarayın personel ihtiyacı, öğrencilerine burs veren Eaton isminde bir devlet okulu tarafından karşılanırdı. Osmanlı'da ise, bazı Müslüman aileler Hıristiyan komşularına para yedirerek ken-

di çocuklarını sanki komşularının çocuğuymuş gibi bu okullara göndermeye çalışırlardı.

Osmanlı devletinin dünya imparatorluğu süreci Fatih Sultan Mehmet'le başlamış olmakla beraber, o kendisinden sonraki padişahlara göre epey alçak gönüllüydü. İlginç bir rastlantıyla, ölüm onu hem İmparator Konstantin'in öldüğü, hem de Anibal'in intihar ettiği yer olan Gebze'de yakaladı. O ölünce, Papa üç gün üç gece süren şükran törenleri düzenledi. Çanlar çaldı, kardinaller dualar edip vaazlar verdiler. Bu törenlerin zamanlaması pek isabetli olmadı, çünkü Fatih Sultan Mehmet'in zaferleri sadece bir başlangıçtı: Bu imparatorluk, iki nesil içinde; Fas'ın Atlantik sahilinden Viyana kapılarına, Pers İmparatorluğu'nun kalbinden Sumatra'ya (bugünkü Endonezya) kadar her yere yayılacaktı.

Fatih Sultan Mehmet bu kadarını öngöremezdi, çünkü XV. yüzyılın sonlarında hem kendisi, hem de oğlu, hâlâ zorlu bir direnişle karşı karşıyaydılar. Kuzeyde, Balkanlar'ın güneyine müdahale etmeye gayet muktedir bir Macaristan ve batıda, kurnazca yönetilen güçlü bir Venedik vardı. Venedik, Yunanistan'ın büyük kısmını hâlâ elinde bulundurduğu gibi, Ege Denizi'nde de adaları vardı. Buralardan hareketle yelkenlileri Osmanlı gemilerine saldırabilirlerdi. Adriyatik'in doğu kıyılarında, Dalmaçya'da, Venedik'in dümen suyuna girmiş bir dizi liman şehri de karaya müdahaleye olanak sağlıyordu. Arnavutluk dağlarında da, oraların yöresel kahramanı İskender Bey ile Türkler arasında uzun soluklu bir savaş sürüyordu. Bu çatışmanın hem gerekçesi hem de görünen yüzü dini olmakla beraber, aslında doğal kaynaklar ve ticaret yolları için savaşılıyordu.

Bosna ile Sırbistan arasındaki sınırda, Srebrenica'da –1990'lardaki Yugoslav iç savaşında toplu katliamlara sahne olan yer. İsmini "gümüş"ün Slav dillerindeki karşılığından alır–gümüş yatakları yer alıyordu ve Fatih'in, Osmanlı sikkesinin değerini korumak için bu değerli madene fena halde ihtiyacı vardı. Yoksa bakıra indirgenen parası pul olacaktı: Her zaferin bir bedeli vardı. Venedik'le çarpışmalar Karadeniz'e de sıçradı, çünkü ora-

sı Rusya'yla kürk (ve bu arada da, esir[5]) ticaretinin anayoluydu. Cenevizlilerin Kırım ve civarındaki üsleri çok değerli topraklardı. Denizin gayet derin olduğu Trabzon limanı da son derece önemliydi ve Bizanslı Komnenos Hanedanı'na ait olmakla, hâlâ bir "imparatorluk" sayılıyordu.

Karadeniz'in kuzeybatısında, tarihte 'Tuna prenslikleri' olarak anılan bölgede de azımsanmayacak doğal kaynaklar ve ticaret yolları vardı. Bu prensliklerin hükümdarları Osmanlıların başını ağrıtır, zaman zaman Macarlar da onlara destek verirlerdi. Zulmü akıllara durgunluk veren meşhur Kazıklı Voyvoda (1431-76) da bu hükümdarlardan biridir ve Drakula'nın atası sayılır. Kazığa geçirme işkencesiyle tanınır: Çok sivri, ince bir kazık kalın barsağa sokulur, son derece yavaş ve dikkatli bir şekilde, hayati organlara zarar vermeksizin, kurbanın ensesinden çıkana kadar itilirdi. Cellat hata yapar da kurban çabuk ölürse, kendisi kazığa geçirilirdi. Bu Eflak hükümdarı aynı anda binlerce kişiyi kazığa geçirtmiştir.

Bu çatışmalardan Türkler galip ayrıldılar ama pek de çabuk olmadı. Hem Fatih Sultan Mehmet'in, hem de oğlu II. Bayezid'in (hük.: 1481-1512) yapacakları çok temizlik vardı. Ordularının ağır silahlarını bataklıklardan ve Trabzon'un yüksek Pontus dağlarının patikalarından geçirmeleri (bazen aşağı düşürerek de olsa) uzun sürdü. Ama bütün bu güçlüklere rağmen, Fatih öldüğünde bu bölgeler alınmıştı. 1459'da Sırbistan, 1460 da Atina ve Mora Yarımadası (bugünkü İspanya Kralı hâlâ "Atina Dükü" unvanını taşır), 1463'te Bosna, 1476'da Eflak ve Boğdan, 1478'de Arnavutluk ve 1482'de de Hersek, Osmanlıların eline geçti. Kırım ve Azak Denizi'ndeki İtalyan ticaret limanlarının alınması için, Fatih Sultan Mehmet'in en gözde generali Gedik Ahmet Paşa'nın, ele avuca sığmayan Tatar müttefikleriyle beraber Karadeniz'de zorlu bir amfibik harekât yapması gerekti ama so-

(5) Bugünkü *orospu* kelimesi ortaçağ Persçe'sinden kalmadır ve ikinci hecesi olan *ros* 'Rus'tan gelir.

nunda, II. Bayezid tahta geçtiği zaman, Karadeniz bir Osmanlı gölüne dönmüştü ve Batılı denizcilere şu veya bu ölçüde kapalıydı. Karadeniz'deki ticaretin geliri hazineyi doldurdu ki, askeri harcamaların ağırlığı göz önüne alındığında, doldurması da gerekiyordu.

Genişleme sürecek, üstelik de muazzam bir boyut kazanacaktı ama Fatih Sultan Mehmet öldüğünde bir duraklama oldu. Bu duraklama, giderek yükselen imparatorluğun bir zaafını, belki de yegâne zaafını gözler önüne seriyordu. Bir padişah öldüğü zaman yerine kim geçecekti? İlk Osmanlılar bu konuda Roma'nın yolundan gitmişlerdi: En büyük oğul, babasının yerine geçerdi. Kardeşlerine de, hükümette bir takım çıraklık işleri uydurulurdu. Ne var ki bu sistemde, gözü daha yükseklerde olan bir kardeşi, memnuniyetsizleri de peşine takarak tahta doğru hamle yapmaktan alıkoyacak fazla da bir şey yoktu. Yüzyılın başlarında yaşanmış olan ve I. Bayezid'in ölümünden sonra padişahsız geçen Fetret Devri de henüz hafızalardan silinmemişti. Devlet, yıkılmanın eşiğinden dönmüştü. Üstelik, kökeni Orta Asya'ya kadar dayanan gelenekler de kardeşler arası taht kavgasına yeşil ışık yakmıyor değildi. O geleneklere göre, devleti hanedanın en güçlü mensubu yönetmeliydi ki, bu güç mücadelesinden genellikle bir kardeş, bazen de bir kuzen galip ayrılırdı. Hiçbir kabile, tıfıl bir çocuk ve kanla suladığı ağacın meyvesini yiyebilecek konumda olan bir kayyum tarafından yönetilmek istemediğinden, Cengiz Han işleri böyle yürütmüştü. Fatih Sultan Mehmet bu işlere adamakıllı kafa yormuş, kalın kanun kitapları arasında çok dirsek çürütmüştü. Sonunda kardeş katline onay verdi: Tahta geçersen, kardeşlerini öldür. Bir defasında bunu kendisi de uyguladı. Şimdi de oğlu II. Bayezid aynı sorunla karşı karşıyaydı.

Bu gibi durumlarda akil adamlar bir hileye başvururlardı. Padişahın ölümünü sadece tercih ettikleri şehzadeye duyurup başka herkesten ellerinden geldiği sürece gizlerler, böylece o şehzadeye öncelik tanırlardı. Fatih'in ölümü üzerine II. Bayezid'in tarafını tuttular, o da ipi göğüsledi. Dizginleri ele geçirdi ve kar-

deşi Cem Sultan'a karşı kendisini desteklemeleri için Yeniçerilere para (Cülus Bahşişi) dağıttı. Zaten Anadolu'da yerel bir gücü olan ve muhaliflerce de desteklenen kardeşi Cem Sultan ise, çıtayı yükseltti. İstanbul'a yürüdü ve yenildi. II. Bayezid kardeşini Anadolu'nun içlerine kadar kovaladı. Cem Sultan kaçmayı başardı ve yaklaşık yirmi yıl süreyle, Müslüman Mısır'da veya Hıristiyan Avrupa'da Osmanlı işgalinden çekinen hükümdarların el üstünde tuttukları –ve muhtemelen örnek de teşkil eden– bir tutsak olarak yaşadı.

Bu hazin, aynı zamanda da gerçekleri açığa çıkaran, düşündürücü bir hikâyedir. Cem Sultan, Anadolu'ya pek uzak bir yerde olmayan Rodos Şövalyeleri'ne sığındı. Bu şövalyeler –mevcudiyetlerini halen sürdürmektedirler ve tıbbi hayır işleriyle uğraşırlar– eli silah tutan ve Haçlı seferleri sırasında savaşmış keşişlerdi. Bu seferler sona erince, olağanüstü kalınlıkta duvarları olan kaleler yaptılar (bugün Bodrum'da olup bir yarımada üzerinde yer alanı, Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri olan Halikarnas Müzesi bu kalıntılarla yapılmıştı). Merkezleri, hatırı sayılır boyuttaki deniz filolarını barındıracak kadar büyük olan Rodos adasıydı. Bu filo Rodos Şövalyeleri hesabına korsanlık yapardı. 1480 yılında Fatih Sultan Mehmet bunların kökünü kazımayı denemiş ama başaramamıştı. Rodos Şövalyeleri, Cem Sultan ile ilgili olarak dünyayı ayağa kaldırdılar ama bu arada onu ellerinin altında bulundurmayı da ihmal etmediler.

1482 yılına gelindiğinde Cem Sultan olayı II. Bayezid'in itibarını o kadar sarsmıştı ki, onu sağ salim barındırmaları karşılığında şövalyelere yüklü yıllık ödemeler yapmaya razı oldu. Pazarlık (görüşmeler Yunanistan'da yapıldı. Türk heyetinin üyelerinden biri eski bir Bizans asilzadesiydi) ağırbaşlı, hatta dostane bir hava içinde cereyan etti ama yine de düpedüz şantajdı. Hatta Cem Sultan ve II. Bayezid kardeşler arasında şiir ve hediye alış verişi bile oldu. Bu arada, Rodos Şövalyeleri Cem Sultan'ı önce Fransa'ya götürdüler (durgun denize rağmen Rodos'tan Nis'e yolculuk kırk beş gün sürdü), sonra da Papa onu satın alıncaya kadar kapı ka-

pı dolaştırdılar. Sonunda Napoli'de, eğer vatan hasretinden değilse hastalıktan öldü. II. Bayezid onun kurşun bir tabut içinde korunan naaşını satın aldı ve ilk gerçek başkent olan Bursa'da, hanedanın Muradiye'deki büyük kabristanında törenle toprağa verdirtti. Sonra da, Cem Sultan'ın soyundan gelen ve hayatta olan herkesi öldürttü (içlerinden yalnızca biri, eninde sonunda Rodos adası 1522 yılında Osmanlı toprağı olunca şövalyelerle birlikte kaçtı, Hıristiyan oldu ve Papa'dan bir paye aldı. Onun soyundan gelen bir kişi halen Avustralya'da yaşamaktadır).

1484 yılında Papa seçilen VIII. Innocent, Osmanlılar daha fazla Hıristiyan Avrupa toprağı ele geçirmeden onlara karşı yeni bir Haçlı Seferi düzenlemek istiyordu. Rodos Şövalyeleri'nden satın almış olduğu Cem Sultan bu iş için iyi bir kozdu. Roma'nın yeni bir Kutsal İttifak için eskiden beri yapageldiği çağrılar, bu defa da Macaristan'a ve Venedik'e destek için tekrarlandı. O tarihlerde Papa'nın kendisi de bir çeşit askeri güce sahipti, çünkü İtalya'daki topraklarında şap madenleri vardı. O zamanlar hem tıpta, hem de yün boyamakta kullanılan bu mineral çok değerliydi. Şaptan ve elbette meşhur günah silme[6] faaliyetinden gelen para, küçük bir savaş filosunu finanse ediyor ve İsviçreli paralı askerler tutmaya yarıyordu. Ama bazı sorunlar da vardı. İki gayrimeşru çocuğu olan ve bunlardan birini Floransalı Lorenzo de Medici'nin kızıyla evlendirmek için dolap çevirmekle meşgul olup buna karşılık da Medici'nin on üç yaşındaki oğlunu kardinal yapmanın bir kolayını bulmaya çalışan Papa Innocent, Kutsal Savaş başlatmak için ilk akla gelen, en saygın şahsiyet değildi.

Gerçekten de, Kutsal Savaş çağrısı Hıristiyan Avrupa'yı ayrıştırdı. Venedikliler bir taraftan bu savaşın bayraktarlığını yapar görünürken, bir taraftan da Doğu Akdeniz'deki ticari çıkarlarını hesaba katıp el altından II. Bayezid'e haber uçurdular, olup biteni ona anlattılar. Macarlara zaten kimse güvenmiyordu, çün-

(6) Katolik inancına göre cennete girmeden önce günahlardan arınırken çekilecek olan acılardan Papalık hazinesine bağış karşılığında indirim sağlamak.

kü gelirlerinin büyük kısmını gösterişe harcamakla ve herkese pahalı hediyeler dağıtmakla meşguldüler. Fransız elçilikleri de, her biri aynı kılıkta olan insanlarla tıka basa doluydu. Fanatik İspanyollar hevesliydiler ama Kuzey Afrika'da işleri başlarından aşkındı. Tıpkı ileride, Soğuk Savaş döneminde de olacağı gibi, herkes kendi Kutsal Savaşı'nın peşindeydi. Fransa zaten oralı bile değildi. Papa 1490 yılında Roma'da büyük bir konferans topladı ama yine Soğuk Savaş döneminde olacağı gibi, bu konferansa da çeşit çeşit küskünler, maceraperestler ve palavracılar rağbet ettiler. Katılımcılar arasında zavallı Cem Sultan, Bizans tahtı peşinde koşan birkaç aylak, bir-iki tane sahte Gürcistan prensi, pek okunmayan broşürler basmak için para isteyenler, uzun uzun boş laf eden Portekizliler, bıktırıncaya kadar dert yanan Macarlar ve makul olmaya çalışan İngilizler vardı. Sonunda Kutsal İttifak gerçekten kuruldu ama 1508 yılında, Papa'nın güdümünde, gitti Venediklilere saldırdı. Sonra Papa ani ve keskin bir dönüşle Venedik'le anlaşıp diğerlerine saldırdı. Başlamadan biten bu sözümona haçlı seferi, kimsenin sağ kurtulamadığı bir deniz kazasına benziyordu.

Orta vadede Avrupalıların imdadına yetişen, Türklerin ebedi sorunlarından birisi oldu. Zaten imparatorlukları da sonunda bu yüzden yıkılacaktı: Doğu Sorunu. Kutsal Savaş, Hıristiyan dünyasında işleri karıştırmış olsa bile, Müslüman dünyasında işler büsbütün sarpa sarmıştı. 1500 yılında, Memluk idaresi altındaki Mısır büyük bir deniz gücüydü ve Kahire, hâlâ Doğu Akdeniz'in en büyük şehriydi. Baharat, şeker ve kahve gibi birçok malın ticareti Hint Okyanusu üzerinden Kızıldeniz yoluyla yapıldığı ve Mekke'ye hacca gidenler olsun, Medine'ye gidenler olsun, yolculuklarının güvenliği karşılığında büyük paralar ödedikleri için, Mısır aynı zamanda zengin de bir ülkeydi. Haçlı ordusunun geri çekilişi sırasında da hep dile getirildiği gibi, Filistin ancak Mısır'dan kontrol edilebilirdi. Gerçekten de Mısır'ı yöneten Memluklar Filistin'i de yönetmiş, bununla da kalmayıp Suriye'yi ve hatta Güneydoğu Anadolu'yu da yönetmişlerdi. II. Bayezid za-

manında hâlâ Orta Anadolu'daydılar. II. Bayezid onlarla zorlu savaşlara girişmiş ama başarılı olamamıştı. Bu esnada, Memluklar Osmanlı tahtında hak iddia eden Cem Sultan'a ilgi göstermiş, Rodos Şövalyeleri ise işin başından beri hep ikili oynamışlardı.

Ama Türkler bundan daha büyük zorluklarla da karşı karşıyaydılar. Mısır'la savaşmaları hiç değilse devletlerinin ve dinlerinin niteliğini etkilememişti. Perslerle ilişkileri ise, etkiledi. Hem de tekrar tekrar etkiledi. Doğu Sorunu, padişahların zihnini Orta Avrupa meselesinden daha az kurcalamıyordu. Ta ki, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, hem Osmanlılar hem de İranlılar Rusya karşısında zayıf duruma düşünceye kadar. O zaman, aralarındaki tarihi rekabeti rafa kaldırdılar. Şüphesiz Pers uygarlığı büyük bir uygarlıktı. Bir zamanlar Roma İmparatorluğu'na bile kafa tutabiliyordu. Ama ne olmuşsa olmuş, işler ters gitmişti. İran, Arapların eline geçmiş, onlardan İslamiyet'i almış, toparlanmış ama sonra da Büyük Selçuklu egemenliği altına girmişti. Büyük Selçuklular, Anadolu'da giderek yayılmakta olan Selçukluların büyük kuzenleriydiler. Sonra Moğollar her ikisini de ezip geçmişti ama Persler bu defa da 1400 yılı civarında Timurlenk'in muazzam yıkıcı gücünün hedefi olmuşlardı. Anadolu'daki irili ufaklı diğer hükümranlıkların varlıklarını sürdürmeleri çok daha kolaydı, çünkü hem ücra yerlerdeydiler, hem de fakirdiler. Zaten Osmanlıların aradan sıyrılıp meydana çıkabilmelerinin sebeplerinden biri de bu dağınıklıktı.

Doğrudur, Timurlenk Osmanlıları da bozguna uğratmıştı ama hemen sonrasında çekip gitmişti. Osmanlı ileri yürüyüşü de kaldığı yerden devam etmiş, bu defa yüzünü doğuya dönmüş ve elbette Pers topraklarına da yönelmişti. O dönemde bu topraklara Azerbaycan ve Bağdat da dahildi. Fatih Sultan Mehmet zamanında böylesi bir yürüyüş eninde sonunda başarıyla sonuçlanacak olan bir savaş demekti. Nitekim, Osmanlılar güneydoğu Anadolu'da bir aşiret federasyonu olan Karakoyunluların bir kısım toprağını almakla kalmayıp, bunlara rakip bir federasyon olan Akkoyunluların kuzey ve kuzeydoğudaki topraklarının da

çoğunu ele geçirdiler. Sonra da gözlerini Pers topraklarına diktiler. Persler ise Timurlenk tarafından ölesiye zayıflatılmış, taa Afganistan'a kadar uzanan devasa ama zayıf bir imparatorluğa indirgenmişlerdi.

Yine de, bütün bunların altından yeni bir İran doğuyordu. Yenilen Karakoyunlulardan arta kalan bir grup, bugünkü Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının da doğusundaki ücra ve dağlık bir bölgeye kaçmıştı. Safevi hanedanının kökeni mekân olarak bu bölgeye, zaman olarak ise XV. yüzyılın sonlarına dayanır. O zamandan başlayarak iki yüzyıl boyunca Safeviler Osmanlıların doğuya doğru genişlemelerinin önünde aşılmaz bir engel teşkil ettiler. Bu hanedanın takriben 1500 yılı civarındaki başlangıcı dini bir çıkış noktasına dayanır ve dini bir kimlik taşır: Safevilerin kurucusu Şah İsmail, bir nevi Osmanlı karşıtlığı da içeren dinsel bir ideolojinin bayraktarlığını yaptı. Bu ideolojinin temelinde Peygamber'den sonra kimin halife olması gerektiğiyle ilgili tartışmalar vardır. İsmi Şiilik'tir ve bu ismi "takip eden" (Peygamber'in halefi olması gerektiğine inanılan ve mezarı bugünkü Irak'ta bulunan Hz. Ali'yi takip eden) sözünün Arapça karşılığından alır. Şiilik, Sünni inancın bazen kuralcılıkta aşırıya kaçabilen tekrarcı baskısından farklı bir İslamiyet anlayışına ilham verdi. Osmanlı padişahları, paşaları, beyleri ve müftüleri ise, Sünni inancın başını çekiyorlardı. Mesele sadece Osmanlıların Sünni olmalarından ibaret de değildi. Onlara göre, Osmanlılar aynı zamanda Batılı, hatta Avrupalıydılar; Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e dönmüş askerler sadık Müslümanların topraklarını ele geçiriyorlardı.

Safeviler Azerbaycan yöresinde iyi bir başlangıç yaptılar ve Şiilik Doğu Anadolu'ya da yayıldı. Fatih Sultan Mehmet'in yıkmış olduğu beyliklerin kalıntıları arasında dolanan göçebe kabileler nezdinde rağbet gördü. Dahası, Orta ve Batı Anadolu'daki bazı çevreler Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek yükselişinden o kadar rahatsız olmuşlardı ki, açık bir isyan başlatmışlardı. XIV. yüzyılın ortalarında Orhan Bey ve I. Murat sınırlarını doğuya doğru genişletirlerken, esnaf loncalarına ve Ankara civarında epey yaygın

olan Ahi kardeşliği mensuplarına sert davranmışlardı. Padişahsız geçen Fetret Devri'nde Batı Anadolu'da patlak veren büyük bir isyan zorlukla bastırılabilmiş, isyancı şeyhin müritleri ise doğuya sürülmüşlerdi. Şiilik bütün bu kesimlere hitap ediyordu.

Ne var ki, Şiiliğin ortak bir kalıbı yoktu. Çoğu şey yöresel geleneklere bağlıydı (ki Türkiye'de, bunların bazıları, bariz biçimde Hıristiyan gelenekleriydi). Her halükârda, XV. yüzyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu'da, başlarındaki büyük kırmızı sarık nedeniyle ileri gelenlerine *Kızılbaş* denilen bir akım başgösterdi. On iki kıvrımlı bu sarıklar, kabul ettikleri halifelerin sayısını simgeliyordu. Onlara göre, Mehdi her yerdeydi ve her an gelebilirdi. Osmanlılara pek saygı duymazlardı. Sonunda, 1502 yılında İstanbul'dan kovuldular. Ama hamileri ve ilham kaynakları olan Şah İsmail güçlendi ve kendini bir çeşit mehdi ilan etti. Müritlerini de yenilmez olduklarına ikna etti. 1508 yılında Bağdat'ı aldı ve Venedik'e haber göndererek işbirliğine sıcak baktığını bildirdi. 1510 yılında Trabzon'a saldırdı. Şehri II. Bayezid'in oğlu Şehzade Selim yönetiyordu ama babasından karşı koymaması yönünde talimat almıştı. Yaşlı padişah yorgundu ve hayalleri solmuştu. Artık sadece barış istiyordu. 1509 yılında İstanbul'da büyük bir deprem olmuş ve II. Bayezid eski başkent Edirne'ye taşınmıştı. Oğlu; son derece farklı bir kumaştan olan Şehzade Selim, Kırım'daki Giray hanedanından birinin kızıyla evliydi. Depremden sonra o da kendi oğlu Şehzade Süleyman'ın hüküm sürdüğü Kırım'a, oğlunun yanına sığındı. Şehzade Süleyman ise, sadece farklı kumaştan olmakla kalmıyordu. Onun mayasında gelmiş geçmiş bütün padişahların en muhteşemi olmak vardı.

Derken 1511 yılında, Anadolu'nun güneybatı vilayetlerinden birinde isyan patladı. Şii inancına göre Peygamber'e halef olması gereken Hz. Hüseyin'in öldürülüşünün anısına yas tutulan Aşura gününde bir *Kızılbaş* ayaklanması başlamıştı. Bu isyanın başını yüksekten atan, Mehdi geçinen, aynı zamanda da karizmatik bir lider olan Halife Karabıyıkoğlu Hasan isminde bir Şahkulu çekiyordu. Bu basit bir köylü ayaklanması değildi. Tahsisli arazileri el-

lerinden alınıp padişah uğrunda iyi savaşan Hıristiyanlara verilmiş eski askerler ve devletin giderek artan gücüne ve görkemli eserlerine içerleyen göçebe kabileler de isyana katılmışlardı. O bölgeyi Şehzade Selim'in kardeşi yönetiyordu. İsyan başlayınca Antalya Kalesi'ne çekildi. Şahkulu ordusu meydanı boş buldu. Ortalığı kasıp kavurdu. Camileri yaktı. Başka bir valiyi yakaladı, kazığa geçirdi ve ağır ateşte, canlı canlı kızarttı. Sonra asiler, Şah İsmail'e biat ettiklerini haykırarak doğuya yöneldiler. İsyan Sivas civarında, ancak liderleri Karabıyıkoğlu Hasan kıran kırana bir çarpışma esnasında öldürülünce sona erdi. Aynı çarpışmada Osmanlı birliğinin komutanı da öldü. II. Bayezid'in ülkenin kontrolünü kaybettiği ayan beyan ortadaydı. Oğulları arasında taht kavgası başladı. Bu kavganın sonucunu, geleceğin ipuçlarını verircesine, Yeniçeriler belirlediler. Şehzade Selim'in tarafını tuttular ve o 1512 yılında tahta çıkınca, işe babasını sürgüne göndermekle başladı. Bundan sonra, belki de zaten ununu elemiş olduğundan, II. Bayezid öldü. Sonra yeni padişah, tahtında hak iddia edebilecek olan bir düzine kadar kardeşinin ve yeğeninin icabına baktı.

I. Selim kendisine "Yavuz" lakabını uygun gördü. Üç aşağı beş yukarı çağdaşı sayılan Rus Çarı IV. İvan'ın lakabı olan "Korkunç" kelimesi "tehditkâr" anlamındaki *grozny*'den türediği için, aralarında benzerlik vardır. Rusya'nın onca güçlü Çarist otokrasisinin yaratıcısı IV. İvan'dır (sarhoşken yaşadığı bir öfke krizi sırasında öz oğlunu öldürmüştü). Gerçekten de eski asillerin ve kilisenin güçlerini ellerinden almıştı. Bunu yaparken, zaman zaman inanılmaz derecede gaddar olmuş, çoğu zaman da Tatar yardımcılar kullanmıştı. Yavuz Sultan Selim de oldukça benzer şekilde hüküm sürdü. İmparatorluğun çığrından çıkmış işlerini teker teker rayına oturtan, birkaç yılda (1520 yılında öldü) Osmanlı'yı muazzam bir imparatorluğa dönüştüren ve Hıristiyan dünyasının korkulu rüyası haline getiren Yavuz Sultan Selim'dir. En ufak bir kusurları olduğunda vezirlerini hemen idam ettirme eğilimindeydi. Bir tanesi, şayet idam edilecek olursa, işlerini yoluna koyabilmesine fırsat vermek üzere bunun kendisine önceden bildiril-

mesinin mümkün olup olmayacağını sordu. Yavuz Sultan Selim bunu kabul etti ve yerine biri bulununcaya kadar beklemek isteyip istemediğini sordu. Yine Büyük Frederik'in babası gibi, hazinenin dolu tutulmasının gereğine taparcasına inanırdı. Onun saltanatında hazineyi doldurmak için tamahkârlığın sınırı olmaz, haraç kesmekten geri durulmazdı. Bu dişli şahsiyet, 1514 yılında 80.000 kişilik ordusunu topladı ve İran meselesinin gereğini düşünmeye başladı.

XVIII. yüzyıl Prusya'sı için "elinde silahla doğmuş" denirdi. Osmanlı toplumu da aynen böyleydi. Gerçekten de, bu yakıştırma neredeyse kelimenin tam anlamıyla doğruydu, çünkü Osmanlı, askeri başarılarını büyük ölçüde topçuluktaki üstün yeteneğine borçluydu. Fatih Sultan Mehmet'in 1481 yılında ölmesinden sonraki dolu dolu yüz yıl süresince, Osmanlı İmparatorluğu âdeta yenilmez bir güç gibiydi ve İstanbul'un fethinden sonra genişledikçe genişledi. Daha fazla silahlanmıştı ve silahları daha iyiydi. Türk süvarileri de rakiplerinden üstündüler. Üstelik, başka herkes paralı askerlerle veya müzelik numunelerle savaşırken, padişahların orduları daimi orduydu. Padişahlar da yetenek avcısı gibiydiler. Nerede yetenekli biri varsa, hemen onu yanlarına alırlardı. XVI. yüzyıl başlarında İspanya'dan sürülen Musevilere iltica hakkı tanındı. Bunlar, özellikle Selanik ve İzmir gibi büyük liman şehirlerine yerleştirildiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda, değirmenin suyunun büyük bir kısmı, kendilerine askerlikten muafiyet de kazandıran cizye vergisi ödeyen milyonlarca gayrimüslimden gelirdi. Osmanlı, gayet kesin kurallara göre düzenlenmiş askeri bir imparatorluktu. Bürokratik mekanizması ticaret ve mülkiyet kayıtlarını şaşmaz bir hassasiyetle tutardı. Bu kayıtlara dayanan askere alma işlemleri imparatorluğun düşmanlarına göre çok daha etkin biçimde yapılırdı. Bütün bunlar, ancak kararlı bir yönetim sayesinde gerçekleşebilirdi ki, Yavuz Sultan Selim tam da bunu sağladı.

Kızılbaş'lar şimdi Orta Anadolu'nun kuzeyinde kümelenmiş ve akılları çelinerek, kendilerini nüfus kütüklerine bu kimlikle

kaydettirmeye ikna edilmişlerdi. Bunlardan kırk bin kişi kılıçtan geçirildi. Canlarını kurtarabilenler dağlara kaçtı. Bazıları ıssız ve geçit vermez bir bölge olan Dersim'e ulaştılar ve orada Zaza ('kekelemek' anlamına gelen Farsça bir kelime) Kürtçe'sini benimsediler. Günümüz Türkiye'sine gelininceye kadar geçen zaman içinde Alevi kimliğiyle tanınır oldular. İleride bu konuya tekrar döneceğiz. Sonra isyana homur homur homurdanan ordu, kavurucu bir sıcak altında zorlu bir araziden geçip Şah İsmail'in üzerine yürüdü. Şah İsmail bir Safevi devleti kurmaya çalışıyordu ama bu işin sonu olmayan güçlükleriyle yüz yüze gelmişti. Hem doğusundaki Özbeklerin tehdidi altındaydı, hem de ne olursa olsun, ordusu Yeniçerilerle ve Osmanlı toplarıyla boy ölçüşebilecek durumda değildi. 1514 Ağustos'unda, Van Gölü yakınlarındaki Çaldıran'da atlı okçuları hezimete uğradı. Yavuz Sultan Selim bugünkü Irak topraklarında yeni bir köprübaşı elde etmiş oldu.

Bir sonraki adım, daha da mukadder olan Mısır meselesiydi. Memluklar İstanbul'un başına bitmek tükenmek bilmez dertler açmışlardı. Zenginlikleri dillere destan olan ticaret baronları da göz önüne alınırsa, eninde sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun hedefi olacakları belliydi. Yavuz Sultan Selim toplarının namlusunu ve Yeniçerilerinin yüzünü o tarafa çevirdi. Memluklar hâlâ iyi süvari olamamışlardı. Yavuz Sultan Selim Halep'i ve Şam'ı almakla kalmadı, sonunda Kahire'yi de aldı (1517). Artık Arap dünyasının efendisiydi. Osmanlı egemenliği Kuzey Afrika'ya, yani 'Mağrip'e ('batı' kelimesinin Arapça karşılığı olan *garp* sözcüğünden türemiştir) kadar yayılırken, Mekke ve Medine'nin kutsal topraklarını da içine alıyordu. Nihayetinde, Kızıl Deniz'in girişine hâkim olan Yemen'e, hatta Habeşistan'a (bugünkü Etiyopya) kadar uzandı. Habeşistan bir yüzyıl Türk egemenliği altında kaldı.

Memluklar Hilafet'i Bağdat'tan Kahire'ye taşımış ve kendi üstlerine almışlardı. Şimdi ise Hilafet'i Yavuz Sultan Selim üstlendi ve bu makamın kutsal emanetlerini İstanbul'a götürdü. Sakal-ı Şerif, *Zülfikâr*, Peygamber'in ayak izi ve başkaca bazı kut-

sal emanet, halen Topkapı Müzesi'nin özel bir bölmesinde sergilenmektedir. Tüm dünya Müslümanlarının halifesi sıfatı çok yüce bir unvan olmakla beraber, uzunca bir süre pratiğe fazla yansımadı, hatta belki hiç yansımamış bile olabilir. Ama Bağdat'a ilaveten Mısır'ın da alınması, imparatorluğun ağırlık merkezini Hıristiyan Balkanlar'dan Arap dünyasına kaydırdı ve karakterini değiştirdi. Yavuz Sultan Selim öldüğü zaman bir büyüklük duygusu içinde *Malik ül-Barreyn* (iki kıtanın hükümdarı) *ve Hakan ül-Bahreyn* (iki denizin hakanı) *ve Hadim-ül Harameyn* (kutsal mekânların –Mekke Medine– hizmetkârı) unvanlarını almıştı. Oğlu bunlara *Marzban El' Afak* (ufka yürüyen fatih), o *Şah-ı Âlem Penah* (tüm dünyanın sığınağı) "tac-ı bahş-ı hüsreva-yı ruyizemin", *Kıtalar Fatihi* ve *Zillullah-i Fil Arz* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) sıfatlarını da ekleyecekti. Ona bağlı olan Kırım hükümdarının Rus Çarı'na gönderdiği resmi bildirimler de "ilan-ı yarlığ-ı şerif-i Han budur ki... (yüce Han'ın emirlerinin sizi ilgilendiren kısmı aşağıdaki gibidir)" diye başlardı. Gerçi megalomani bu padişahlara göz kırpıyordu ama bir dönem için gerçek de bundan pek farklı değildi.

ZİRVE

Kardeşler arası taht kavgası söz konusu olmadığından, Yavuz Sultan Selim'in oğlu I. Süleyman tahta sorunsuz çıktı. Saltanatı neredeyse elli yıl sürecek (1520-66) ve onun dönemi Osmanlı'nın altın yılları olacaktı. İmparatorluğun ağır silah uzmanları Sumatra'dayken, donanması kışı Fransa'nın Toulon limanında geçirecek, orduları ise Macaristan'da, Volga Nehri'nde ve Dicle Nehri'nin aşağılarında savaşabilecekti.

Eşi benzeri görülmemiş ölçüde zengin olan İstanbul, yaklaşık 750.000 kişilik nüfusuyla Paris'in üç katı büyüklüğündeydi. Hukuk sisteminden şiir sanatına kadar her bakımdan göz kamaştıran bir dönemdi. Başta Kanuni Sultan Süleyman'ın adını taşıyan Süleymaniye Camii olmak üzere şehirdeki en büyük camiler bu dönemde yapıldı ve bu ihtişamı anıtlaştırdılar. Büyük büyükbabasının sanki bir çeşit üç boyutlu satranç oynarmış gibi aynı anda üç ayrı sorun yumağının her biri üzerinde ayrı ayrı odaklanabilme yeteneği, Kanuni Sultan Süleyman'a da geçmişti. Çıkardığı kanunlara atfen kendi ülkesinde Kanuni diye anılan bu padişaha Almanlar Büyük Türk anlamında, *der gross Türck* derlerdi.

İtalyan ressam Titian, ona duyduğu saygıyı –halen Viyana'da bulunan– enfes bir portresini yaparak göstermişti. Napolyon gibi o da, yüzlerce topu olan 200.000 kişilik ordusunu olağanüstü bir etkinlikle sevk ve idare ederek bir düzine büyük savaşa imza attı. Habsbourg sülalesine mensup bir büyükelçi onun hakkında şöyle demişti:

"Üç kıtadan oluşan bir yarımküre üzerindeyiz ve bu kıtaların her birinin bizim mahvolmamızda payı var. Onun karşısına di-

kilen her şey yıldırım çarpmışa dönüyor. Yoluna çıkan ne varsa hepsini kırıp geçiyor, paramparça ediyor."

1520 yılında Reform hareketinde, matbaacılıkta, haritacılıkta ve o zamanlar yeni bir bilim dalı olan astronomide ilerlemeler kaydediliyor, bilgi tabana yayılıyordu. 1940'ların Doğu Almanya'sının kültür bakanı gibi bu gelişmeleri "burjuva devriminin ayak sesleri" olarak görmek isteseniz de, istemeseniz de, gayet iyi şeyler oluyordu. Avrupa imparatorluklarının kuruluş aşamaları da o zamanlara rastlar.

Kanuni Sultan Süleyman'ın yer aldığı bir tarih sahnesine bunların da çıkmaları büyük bir gümbürtü koparacaktı, çünkü megalomani moda haline gelmişti. Habsburg hanedanı da XVII. yüzyıldaki pek mütevazı başlangıcının ardından hızla yükselmiş, birkaç nesil içinde önce bir mensubu Alman İmparatorluğu'nun başına geçmiş, sonra da başka mensupları çeşitli İspanyol tahtlarına oturmuşlardı. Bu hanedan da toplumun karşısına ilahi bir takdire mazhar olduğu söylemiyle ve sayısız unvanlarla çıktı. Hanedanın Avusturya kolunun elli bir unvanı vardı ki bazıları esrarengiz, ne oldukları anlaşılmayan, ıvır zıvır unvanlardı. Ama İspanya'daki unvanları, hiç değilse ima yoluyla epeyce anlam ifade ediyordu. Ne de olsa Latin Amerika Madrid'den yönetiliyordu ve bu yarımküre onlara Papa'nın armağanıydı.

1492 yılında Kastilya Kraliçesi İsabella ve birlikte yaşadığı Aragon Kralı Ferdinand, son Müslüman sultanı Granada'dan atmış ve aynı yıl Kristof Kolomb'u Amerika yolculuğuna çıkarmışlardı. Sonra İspanya, Kuzey Afrika'daki Müslümanlarla savaşa tutuştu. Akdeniz'in karşı tarafından Osmanlılar da bu savaşa katıldılar. Bu bir Hıristiyan-Müslüman savaşıydı. Bir tarafta İspanyol V. Şarl ve oğlu Filip, diğer tarafta Kanuni Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim vardı.

1600 yılına gelindiğinde, tarafların birbirlerini perişan ettikleri söylenebilirdi. Hatta birbirlerinin duraklama dönemlerinin fitillerini ateşlediklerinden bile söz edilebilir. Çünkü her ne kadar iyice çökmeleri epey uzun sürdüyse, iki taraf da bu savaştan son-

ra bir daha pek belini doğrultamadı. 300 gemilik donanma yapmak için muazzam miktarda ağaç kesmek gerekiyordu. Bu da, zaten giderek bakımları ihmal edilmekte olan ormanlara zarar veriyordu, çünkü savaşların ve askeri üslerin muazzam giderleri, devletin genel gidişatını da olumsuz etkiliyordu.

Türkiye ile İspanya'yı kıyaslamak gayet ilginç olur. İspanya yedi yüzyıl süreyle İslami egemenlik altında yaşamıştı. Kurtuba Halifesi[7] dönemi, görkemli Kahire'yi bile zaman zaman geride bırakmıştı.

XI. yüzyılda bağımsızlık kahramanı olarak anılan El Sid'in[8] ismi aslında Arapçadır ve "Sait"ten gelir. Askeri hesaplaşmaların da açıkça gösterdiği gibi, XVII. yüzyılda Osmanlı da İspanya da Batı'nın gerisinde kaldılar. İkisinin de hem Avrupa ile ilişkileri yüzeyseldi, hem de zaten Avrupa ile iyi geçinemezlerdi. İspanya'daki Katalan azınlık da, Türkiye'deki Rum ve Ermeni azınlıklar da, toplumlarına uyum sağladılar.

Diğer azınlıklar; Basklar ve Kürtler ise uyum sağlamadılar ve genellikle çok saldırgan oldular (daha sonra ETA ile PKK işbirliği söz konusudur). XIX. yüzyılda her iki ülkenin de orduları siyasete girmeye başladı. İspanya'daki daha derinlemesine bir girişti. Bu iki ülkeyi dinin oynadığı rol bakımından kıyaslamak hiç de zor olmaz.

Yine her iki ülkenin de başkentleri; Madrid de Ankara da ekonomik faaliyete sahne olmayan, siyaset peşinde koşuşturulan yapay şehirlerdir. İstanbul'la kıyaslanması gereken Barselona'dır. Hem Madrid, hem de Ankara, ağaçsız platolarda yer alırlar. Kışları çok soğuk, yazları çok sıcak geçer. Her ikisi de kabaca 1650 yıllarındaki iklim değişikliği nedeniyle ağaçsız kalmış olabilirler ama ağaçların yok oluşu daha büyük ihtimalle toprak mülkiyeti düze-

(7) III. Abdurrahman (Abdurrahman bin Muhammet): 912-929 yılları arasında Kurtuba Emiri, 929-961 döneminde Kurtuba Halifesi olarak Endülüs Emevi Devleti hükümdarı.

(8) Rodrigo Díaz de Vivar (1040-1099): El Cid Campeador olarak bilinen Kastilyalı asilzade, askerî komutan ve başarılı diplomat.

ninin bozulup koyun ve keçilerin ağaçların kabuklarına ve köklerine zarar vermesine göz yumulmasındandır.

Daha ileriki yıllarda, yine ağaçsızlıktan kaynaklanan bir benzerlik daha görülür: Demiryolları. XIX. yüzyılda İspanyollar geri kalmışlıkla mücadele çerçevesinde demiryolu yapımına giriştiler. Bir süre sonra Türkler de aynı şeyi yaptılar. Ama İber Yarımadası'nın iklimi ve toprak yapısı nedeniyle ray döşemek zor işti. Yazın sıcaktan genleşen demir kışın büzüştüğü için, raylar eğrilirdi. Trenler yavaş gitmek zorunda kalır, yine de sık sık kazalar olur ve demiryolları kurumu zarar ederdi. İspanyol demiryolları o kadar borç içinde yüzüyordu ki, modernizasyona ayıracak parası yoktu. Devlet, artık piyasadan çekilmiş eski püskü makinelere yedek parça üreten fabrikalar kurmak zorunda kalırdı. 1960'larda bile Madrid-Barselona arasındaki kabaca 450 kilometrelik yolculuk on iki saat sürerdi. Türkiye'deki durum bu kadar kötü değildi ama bugün bile, aşağı yukarı aynı mesafe olan Ankara-İstanbul arası yolculuk, gece treniyle hâlâ dokuz saati geçmektedir. Ne var ki bu durumun değişmesi için gerekenler yapılıyor.[9] İspanyollar bu sorunlarını ancak otoyol teknolojisi bir hayli geliştikten sonra çözebildiler. Otoyollar şehirleri birbirine çağın gereklerine uygun biçimde bağlayınca, otoyollardan gelen para, biraz eksiğiyle, demiryollarının modernizasyonuna imkân yarattı. Benzer bir deneyimi 1980'lerde Türkiye de yaşadı. Artık elleri bu işe yatkın olan İspanyol mühendisler ve yeni donanımlar, Anadolu'daki demiryollarının çağa ayak uydurmasına katkı sağlıyorlar. Ankara-İstanbul arası, tıpkı Madrid-Barselona arası gibi, üç veya dört saat sürecek.

XVI. yüzyıl akıp giderken, yavaş yavaş İspanyol ve Osmanlı imparatorluklarının araları açılmaya başladı. Esas mesele, Mısır'ın Osmanlı egemenliği altına girmesiydi. Her şeyden önce, Mısır'dan elde edilen gelir Osmanlı bütçesinin üçte ikisini oluşturuyordu,

(9) Avrupa'daki son eski moda yataklı vagonlar da artık hizmetten kaldırılacakları için, acıklı bir boyutu da var.

çünkü Kahire bütün Kuzey Afrika'nın ve Sumatra'ya kadar uzanan bağlantıların kesişme noktasıydı. Sonra bir de Hilafet meselesi vardı. Memluklar Hilafet'le ne yapacaklarını pek bilememişlerdi. Hatta beraberinde getirdiği müttefiklerden hicap da duymuşlardı. Ama bir Osmanlı padişahının halife olması, en azından Afrika'ya kapı açılması anlamına gelebilirdi. Geldi de. Batıda Cezayir'e kadar uzanan kıyı şeridindeki kabile reisleri, birbiri peşi sıra, topraklarına Yeniçeri garnizonları kabul edip sadakat yemini ettiler ve bazıları bunu gayet içtenlikle yaptı. Fas'ı yönetenler ise ayrı bir konuydu, çünkü Fas, Atlantik Okyanusu'na kıyısı olan büyük ve zengin bir ülkeydi. Hanedanı ise Osmanlılara tepeden bakardı ve genellikle dini konularda kimin kiminle ne alıp veremediği olduğuna pek kafa yormazdı. Yine de, yirmi yıl süreyle Fas da Osmanlı egemenliğini kabul etti. Mısır'da da görmüş olduğumuz gibi, Osmanlı'nın eli aynı şekilde Arabistan'ın büyük kısmına, Yemen'e ve Kızıldeniz'in öbür yakasındaki Habeşistan'a kadar uzandı.

Burada bile İber Yarımadası hakkında bir anlaşmazlık başgösterecekti ama bu sefer, İspanya'dan ziyade Portekiz'le anlaşmazlık söz konusuydu. XV. yüzyılın ortalarında Portekiz gemileri Atlas Okyanusu'nda ve Azor Adaları'nda keşif gezileri yapmaya başlayıp sonra da Afrika'nın batı sahillerinde boy gösterip, bir de buralarda ticaret merkezleri kurmaya başlayınca perşembenin gelişi çarşambadan belli olmuştu. Akıntının da yardımıyla bu gemiler Ümit Burnu'nu dolanıp Hint Okyanusu'na açıldılar. 1498 yılında Vasco da Gama Hindistan'a ulaştı. Orada yenilgiyi tatmış Arap tüccarlarla tanıştı. Bu tüccarlar onun kim olduğu hakkında biraz fikir sahibiydiler ve ne demek istediğini de anlıyorlardı.

Avrupa'nın, doğunun baharatına ihtiyacı vardı ve o güne kadar baharat ticareti Araplarla Venedik'in tekelindeydi. Nakliyat ya deniz yoluyla Süveyş üzerinden ya da deve kervanlarıyla Halep üzerinden yapılıyordu. Şimdi ise Portekizliler baharatı kestirmeden deniz yoluyla taşıyarak onlardan çok da-

ha uygun fiyata satabilirlerdi. Kısa süre sonra da Portekizliler baharatın ana kaynağında, yani Sumatra'daydılar. Mısır'ı almış olan Osmanlılar zarara uğruyorlardı. Kızıldeniz'den ve Basra Körfezi'nden geçen ticaret yolları önemlerini kaybetmeye başlamıştı. Hatta Portekizlilerin Hac yolunu bile etkileyebileceklerinden korkuluyordu. Portekiz'in Hindistan Genel Valisi Albuquerque çok güçlü görünüyordu, çünkü hem gemileri daha iyiydi hem de üzerlerinde daha gelişmiş toplar vardı. Oysa emrindeki doğma büyüme Portekizli sayısı hiçbir zaman 5.000'i aşmamıştı. Portekizliler, Osmanlı egemenliği altındaki Basra'dan yapılan ticaretin önünü kesmek için Bahreyn'i bile işgal ettiler. İşte bu nedenledir ki Osmanlılar da Kızıldeniz'in girişini emniyete almak için Yemen'i ve Habeşistan'ı işgal ettiler ve Zanzibar (*Zenci bahr:* Zenci denizi) kadar uzak diyarlarda Portekiz'le savaştılar. Kanuni Sultan Süleyman, Sumatra'da tehdit altında olduğundan yakınan bir hükümdara silah gönderdi. Danışmanları ise Hindistan'a gittiler. Eskiden korsan olan Türk haritacı Piri Reis, daha 1513 yılında Güney Amerika'yı da gösteren bir dünya haritası çizdi. Esrarengiz biçimde doğru olan bu harita zaman zaman dünya imparatorluğunun ilk aşaması olarak gösterilir. Oysa, dünya imparatorluğuna yönelik asıl savaşlar Akdeniz'de cereyan ettiği için bu gibi konular ikincildi.

Fatih Sultan Mehmet döneminde Türkler İtalya'nın güneyindeki Otranto'ya bile sefer düzenlemiş ve bu şehri harabeye çevirmişlerdi. Mağrip'e yerleştikten sonra, orada "Berberi Kıyısı" denilen yerdeki korsanları da kullanabilir oldular. Bunların bazıları Roma'ya bile ulaştılar. Papa kaçtı. Bunu başarabilmelerinin sebeplerinden biri de Hıristiyan âleminde tam bir birlik olmayışıydı. Reform hareketi Almanya'da başlamış, Hollanda'ya yayılmış ve çok uzun sürecek olan din savaşlarına yol açmıştı. 1574 yılındaki Leiden[10] kuşatması sırasında şehri savunan

(10) Seksen yıl süren din savaşları sırasında İspanyollar tarafından iki kere kuşatılan Hollanda şehri.

Protestanlar "Türkleri Papa yanlılarına tercih ederiz" diye haykırmışlardı. Fransızlar bir adım daha ileri gittiler. I. Fransuva Katolik olmakla beraber, eğer esas düşmanını, yani Habsburg hanedanından İspanya ve Hollanda Kralı V. Şarl'ı zora sokacaksa Türklerle işbirliğine fazlasıyla hazırdı. V. Şarl aynı zamanda Kanuni Sultan Süleyman'ın da en büyük rakibiydi. Fransa, Türk gemilerine kışı Toulon limanında geçirme izni verdi ve bu, Hıristiyanların Akdeniz'deki pozisyonunu zayıflattı. Rodos adası zaten Türklerin eline geçmişti. Uzun bir kuşatmadan sonra, Rodos Şövalyeleri 1522 yılında bu adadan atılmışlardı. 1571 yılında ise, Türkler o zamanlar Venedik'in elinde olan Kıbrıs'ı da alacaklardı (bu Shakespeare'in Othello adlı eserindeki savaştı). Bu fetih önce kolay başladı, çünkü adanın Rum Ortodoks halkı Türkleri Venediklilere fazlasıyla tercih ediyordu. Adaya feodal yapı, serflik düzeni ve bir ölçüde de dini hoşgörüsüzlük getirmiş Katolikler ise, iş son kerteye geldiğinde, büyük Magosa kuşatmasında, Rodos Şövalyeleri'ninkini çağrıştıran destansı bir savunma yaptılar.

XVI. yüzyıl ortalarında Akdeniz büyük deniz savaşlarına sahne oldu. Osmanlılar Portekizlilerle Fas'ta, İspanyollarla Cezayir'de, Venediklilerle ise her yerde savaştılar. Bu son derece pahalı bir savaştı. Birçok gemi kullanılmaz hale geldi. Kıvrak gemiler olan kadırgaların savaş taktikleri ya bordalamak ya da bindirmekti. Her iki manevra da denizin durumuna bağlıydı ve Akdeniz'in ne zaman ne yapacağı hiç belli olmazdı. Üstelik, bölgeden bölgeye farklılık da gösterirdi.

Salgın hastalıkların, forsaları –ki her gemide yüzlercesi vardı– kırıp geçirmemesi için, bunlar kışı geçirmek üzere kendi memleketlerine gönderilirlerdi. Gemilerin kıyıyı gözden kaçırmadan seyretmeleri gerekirdi. Keza tamir ve ikmal gerekleri nedeniyle de karadan fazla uzaklaşamazlardı. Bu durum, Trablus ve Tunus şehirlerine amfibik seferler düzenlenmesine yol açtı ki, bu şehirler zaten ani fırtınaların merhametine kalmışlardı. Bunlardan biri Portekiz donanmasını paramparça etmekle kalmadı, bu krallı-

ğın kendisinin de İspanya tarafından yutulmasına yol açtı. Bu savaşlar 1600 yılı civarında, başta Hollandalılarınkiler olmak üzere denizi âdeta silip süpürebilen toplarla donatılmış uzun direkli yelkenliler ortaya çıkınca sona erdi. Ama XVI. yüzyılın ikinci yarısında İslamiyetle Hıristiyanlık bitmek tükenmek bilmez bir savaş halindeydiler.

1565 yılında bu savaşlar doruk yaptı. Rodos Şövalyeleri Malta Adası'nı onarmışlardı. Bu ada Tunus ve Sicilya arasında stratejik bir öneme sahipti. Derin ve uzun limanı, gemilerin bakım ve ikmaline gayet uygundu. Kanuni Sultan Süleyman, Kaptan-ı Derya'sı Turgut Reis'i bu adayı almakla görevlendirdi ve destansı bir savaş yaşandı. Çatışmanın odak noktası, büyük limana hâkim bir konumdaki St. Elmo kalesiydi. Bu liman zaten aylardır kuşatma altındaydı ve Malta âdeta bir mucize eseri olarak dayanıyordu. Sonunda İspanya ortak amaç uğruna Rodos Şövalyeleri'ne yardım gönderdi. Malta'yı kurtarmaya gelen filonun tehdidi ve içme suyu sıkıntısı Türklerin geri çekilmesine yol açtı. Bu Kanuni'nin ilk gerçek geri adımıydı.

Ama bunun dışında, zafer üstüne zafer kazandı. Türkler Balkanlar'ın güneyini zaptetmişti. Romanya prenslikleri ile Macaristan Osmanlı'ya vergi ödeyen bağımlı devletlerdi. Kuzeyde Macaristan vardı. Osmanlılarla XVI. yüzyılın ilk yarısında savaşmış, hatta bazı muharebeleri kazanmıştı.

Macarların "Nándorfehérvár" dedikleri Belgrad son derece sağlam bir kaleydi. Sava ve Tuna nehirlerinin birleştiği yerde olduğu için saldırılara karşı korunaklıydı.

1456 yılında Fatih Sultan Mehmet bile Belgrad'ı alamamıştı. Ama 1520 yılında tahta artık seçimle çıkılıyor olması Macaristan'ı zayıflatıyordu. Köylüleri ezen güçlü asiller sınıfı tahta karşı ağırlık kazanmıştı. 1526 yılında Kanuni Sultan Süleyman bu kaleyi de aldı. Aynı yılın ağustos ayında yapılan Mohaç Savaşı, âdeta Haçlıların 1444 yılında Varna'da uğradıkları hezimetin bir tekrarı gibiydi. Daha hiç zamanı değilken Haçlı süvarileri akılsızca bir hücuma kalkıp da kendilerini Osmanlı topları-

nın karşısına ve Yeniçerilerin kucağına atınca Macaristan'ın yarısı Türklerin eline geçti. Bu ülkenin kalbi sayılan Transilvanya ise, Osmanlı himayesini kabul etti.

Bu durum her iki taraf için de hatırı sayılır bir faydaya dönüştü. Türkler çok ilerlemiş bir müttefik kazandılar (1453 yılında kuşatma toplarını Urban'ın tasarlaması gibi), çünkü Transilvanya okulları çok iyiydi.

Daha 1600 yılında bile okur yazarlık oranı görülmemiş derecede yüksekti. (Örneğin Üniteryenler[11] arasında okur yazarlık oranı neredeyse %100 e varmıştı. Şüphesiz bunun sebebi, üç yüzyıl önce yetenekleri nedeniyle Macar krallarınca özel olarak seçilmiş Alman göçmenlerin kuş uçmaz kervan geçmez bir yer olan bu yöreye yerleştirilmiş olmasıydı.)

Buna karşılık, pek çoğu Protestanlığı benimsemiş Transilvanyalılar da Reform karşıtı hareketin gazabından Türkler tarafından kurtarılmış oldular. Son tahlilde, Transilvanya Osmanlı'nın gayet yararlı bir uydu devleti haline geldi. Orta Macaristan Osmanlı egemenliği altına girdi ama batıda ve kuzeyde bambaşka bir Macaristan vardı. Ülkenin bu bölgesi eski Macar hanedanının halefi olan Habsburglar tarafından yönetiliyordu. Kanuni Sultan Süleyman, Budin (Buda) şehrini Orta Macaristan'ın başkenti yapıp başına da Türk bir vali atadı ama sınırlar daima sorun oldu ve sınır çatışmaları sürüp gitti. 1529 yılında Kanuni bu sınırı ezcümle aşıp, doğrudan doğruya Viyana'yı kuşattı ama kış yaklaşıyordu ve daima gerçekçi olan padişah üstelemedi.

Habsburg sınırında süregiden savaşların zorlukları kolay kolay altından kalkılacak cinsten değildi. Macaristan'da ordu bulundurmak muazzam bir lojistik faaliyet gerektiriyordu. Uçsuz bucaksız çamur deryaları ağır ağır aşılıyor, sıra sıra deve kervanları ikmal malzemesi ve hatta gülle taşıyorlardı. Mola yerlerinde ordu araziye yayılıp çadır kuruyordu. Saltanat ve maiyet çadırları son derece görkemli, içleri halı döşeli mekânlardı (daha müteva-

(11) Üçlü Tanrı inancını reddeden Hıristiyanlık akımı.

zı türlerine Orta Asya'da halen rastlanabilir). Osmanlı'nın sadece başka cephelerde değil, başka bir yarımkürede bile sayısız sorunlarla uğraştığı göz önüne alındığında, bu sorunların her birine verebileceği ağırlığın da bir sınırı vardı. Macaristan'da uzun süreli ateşkes dönemleri de yaşanıyordu, çünkü Habsburgların da başka cepheleri vardı. Orta Avrupa'da zorluk üzerine zorluk çıktığı gibi; Viyana, Transilvanya ve Romanya topraklarındaki hükümdarlar arasında birtakım dalavereler de dönüyordu.

Kanuni Sultan Süleyman yaşlandıkça yaşlanıyor, giderek daha fazla içine kapanır hale geliyor ve daha dindar oluyordu. Hıristiyanlara karşı hoşgörüsü azaldı ve İslam'ın Kılıcı rolünü giderek daha ciddiye almaya başladı. Son yıllarında, kendi elleriyle yaptığı harika saat düzenekleri koleksiyonunun en değerli parçası kendisi olmuştu dense yeridir. Büyük bir tutkuyla sevdiği eşi Hürrem Sultan'ın ölümünden sonra iyice hoşgörüsüzleşip sofulaştı. Sarayda topraktan yapılmış çanak çömlek kullanılmaya başlandı. Oysa önceleri genellikle en değerli Çin porselenlerinden yemek takımları kullanılır, bazılarının kenarlarında da arsenikle temas ettiği takdirde rengi sarıya dönüşecek çok ince bir gümüş sır bulunurdu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın ahir ömründeki hali; kendi sarayında XIV. Louis tarzı bir mobilyaya dönmüş Fransa kralı XIV. Louis'nin halini andırıyordu. Metresi Madame de Maintenon her akşam onu ziyaret eder, iki saat dinden dem vurur, sonra da suratsız ve aptal kraliçeye (Fransa tarihinin en vahim hatası olan Protestanları ülkeden kovma işini bu ikisi tezgâhladılar) yatağına gitmesini söylerdi. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarıyla arası açıktı (ki kötü bir üvey anne olan Hürrem Sultan bundan bir ölçüde sorumludur). Hatta oğullarından birini isyankâr olduğu gerekçesiyle öldürtmüştü. Kardeşi Şehzade Cihangir bu nedenle bunalıma girip kahrından ölmüştü. Oysa hayattayken babasının en gözde oğluydu. Diğer oğullarının Kanuni'nin gözünde fazla bir değerleri olmadığı için, gayet sıklıkla rastlanıldığı gibi, baba şefkati kızı Mihrimah Sultan'a yönelmişti. Üsküdar'daki

Mihrimah Sultan Camii enfes bir eserdir (yine onun adına yapılan bir başka cami de Edirnekapı'dadır). Bu yaşlı padişahın iyi bildiği bir iş varsa, o da savaşmaktı. 1566 yılında muazzam bir ordu topladı, başına geçti ve kuzeye yöneldi. Belgrat'tan da ileride, Macaristan'ın içlerindeki Zigetvar Kalesi'ni kuşattı. Sonra, yetmiş iki yaşında öldü.

KARA BULUTLAR

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölüm haberi gizli tutuldu. Hem de tam kırk sekiz gün süreyle gizli tutuldu ki, her seferinde olduğu gibi, yüksek mevkilerdekilerin tercih ettikleri şehzade sorunsuzca tahta çıkabilsin. Ama yılların tecrübelisi, görmüş geçirmiş sadrazam, Yeniçerilerin tahta yeni bir padişah çıktığını duymaları halinde artık gelenekselleşmiş ve büyük meblağlara varan "Cülus bahşişlerini" talep etmelerinden korktu. Boşuna da korkmadığı yakında anlaşılacaktı. Saltanat arabasına, ölen padişahın bir benzeri yerleştirildi. Kuran okuyarak arabaya refakat eden görevliler kandırmacadan haberdardı. Böylece, padişahın naaşı gizlice İstanbul'a kaçırıldı.

Zaman akmaya devam ederken, üstün yetenekli bir sadrazam olan Sokollu Mehmet Paşa, zaten tahta layık olan II. Selim'in (hük.: 1566-74) başa geçmesi için gereken düzenlemeleri yaptı. II. Selim tarihe "Ayyaş Selim" olarak geçti ama onun bu gibi alışkanlıklarının pek de esamesi okunmadı, çünkü Kanuni Sultan Süleyman kendine çok güçlü sadrazamlar seçerdi. Büyüklük taslamaya başladığı için 1536 yılında idam edilen Rum İbrahim Paşa da çok güçlüydü; üç padişaha sadrazamlık yapan ve yatağında ölen çok uzun boylu, Bosnalı Sokollu Mehmet Paşa da öyle. Sokollu her ne kadar yatağında ölmüşse de, onu saray entrikacısı Safiye Sultan'ın (III. Murat'ın eşi) zehirlettiği rivayet edilir. Sebebinin ise, onun gibiler her işin girdisini çıktısını gayet iyi bildiği halde, Safiye Sultan gibi entrikacı bir Valide Sultan'la iyi geçinmesini bilmemesi olduğu söylenir.

Kıbrıs'ın 1571 yılında fethedilişi II. Selim'in saltanat dönemi-

ne rastlar. Aynı yıl, İnebahtı Deniz Savaşı'nda bir yenilgi yaşandı. Çok uzun menzilli toplarla donatılabilecek kadar büyük, üç direkli İspanyol ve Venedik kalyonları bir Osmanlı filosunu batırdılar. Huntington, *Medeniyetler Çatışması* isimli kitabında bu olaydan bir dönüm noktası, Avusturyalı Don John'dan da günün kahramanı olarak söz etti. Bu yanıltıcı bir yaklaşımdı. Çünkü İspanya ile Türkiye'nin benzerlikleri, İspanya ile İngiltere'nin veya Türkiye ile İran'ın benzerliklerinden fazlaydı. Osmanlılar batan gemilerinin yerine hemen (bir yıl içinde) yenilerini yapıp kaldıkları yerden devam ettiler. 1600 yılından önce gerçek bir gerilemeden söz edilemez. Gerçek gerileme ise, her iki taraf için de geçerlidir.

O aşamaya gelindiğinde, Akdeniz'de bir şeyler fena halde ters gitti. O zamana kadar bu deniz, uygarlığın merkeziydi. Oysa XVII. yüzyıl boyunca bu merkez yavaş yavaş Atlantik'e kaydı. Hollanda'nın İspanya'ya başkaldırması bunun ilginç bir göstergesidir. Seksen yıl süren bu savaş, ancak 1648 yılında sona erdi. İki taraf da bitap düşünce, delegelerinin Vestfalya'da barış görüşmelerine başlaması konusunda anlaşmaya vardılar. Yine de birbirlerinden o kadar nefret ediyorlardı ki, delegasyonlardan biri Münster'de, diğeri Osnabrück'te olmak üzere ayrı ayrı şehirlerde kalıp, üçüncü bir taraf aracılığıyla görüştüler. Modern dünyaya işlerlik kazandıracak yeniliklerle ortaya çıkan Hollanda oldu: Milli banka, akla uygunluk esasına göre planlanmış askeri taktikler, zekice tasarlanmış gemiler, denizcilik sigortası, borsa, teleskop, mevsimsel açlığa son veren tarımsal gelişmeler v.s., bunlar arasındaydı. Hollanda bir işgale karşı koyamayacak kadar küçük ve parçalara ayrılmış bir ülke olduğundan, Hollandalılar temel yapı taşlarını İngiltere'ye nakledip faaliyetlerini oradan yürüttüler. Hatta 1688 yılında İngiltere tahtına bile çıktılar. Atlantik'in öneminin artması, geri kalmış ve ücra bir yer olan İskoçya'yı da kalkındırdı. Glasgow'un başına talih kuşu kondu, çünkü burası Amerika'dan tütün getiren gemiler için en uygun limandı. Daha önce pek para yüzü görmemiş olan bu şehir fırsatı gayet iyi değerlendirdi.

Türkiye, Venedik ve İspanya tarihçileri; XVII. yüzyıla bakıp bakıp bu ülkelerde nelerin ters gittiğini ayrı ayrı anlamaya çalışırlar. Oysa gerileme evrenseldi. Gerçi aynı zamanda o kadar çok ilerleme de kaydediliyordu ki, bir gerilemenin söz konusu olup olmadığını bile, bir dönem için tartışabilirsiniz. Ama XVII. yüzyıla gelindiğinde İspanya, sadece onu paylaşacak olanlar nasıl paylaşacaklarında anlaşamadıkları için varlığını sürdürüyordu. Venedik, enfes bir Canaletto[12] tablosundan başka bir anlam ifade etmiyordu. Napoli küçüldükçe küçülmüştü. Sicilya, Giuseppe Tomasi di Lampedusa'nın 1958 basımı *Leopar* adlı romanındaki gibi, uyanık kara cahillerin barok yıkıntılar arasında ekmek pişirdikleri dünyaya benziyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ güçlü pazuları olsa da yenilgiler alıyordu. Üstelik de, bu imparatorluğun üzerine, bir bakıma büyük Orta Asya imparatorluklarının sonuncusu sayılabilecek Rusya'nın gölgesi düşmeye başlamıştı.

Bu gerilemenin nedenleri hakkında çeşitli görüşler öne sürülür. Moda haline gelen bir görüşe göre; bir varmış, bir yokmuş, bir zamanlar bir Batı emperyalizmi varmış. Bu görüş; önce Portekiz, sonra da Hollanda gemilerinin baharat ticareti bölgelerinde boy göstermeye başlamaları noktasından hareket eder. Kapitalizmin emperyalizme dönüşüp Üçüncü Dünya'yı sömürdüğü anlamındaki Leninist yaklaşımın bir türeviydi bu. Oysa 5.000 Portekizli adamla, yıllara bağlı ve rizikolu bir yolculuk yapan seksen Hollanda gemisi koskoca bir dünya düzenini altüst etmeye yetmezdi. Osmanlıların baharat ticareti alanında zemin kaybettikleri doğruydu ama yine de Halep'teki ve Kahire'deki antrepoları tıka basa doluyordu. Üstelik Yemen'den yapılan kahve ticareti, baharat ticaretinden daha kârlı hale gelmişti. XIX. yüzyılda Batı yararına işleyen emperyal bir dünya düzeninin şekillenmiş olduğu şüphesiz doğrudur. Ama XVII. yüzyılda değil. Buna

(12) Canaletto diye de tanınan Venedikli ressam Giovanni Antonio Canal (1697 – 1768).

karşılık, iklim değişimi (ve elbette deniz savaşları da) toprak erozyonuna yol açacak kadar ciddi bir orman kaybına sebep olmuş olabilir. Bu faktör, Ankara Ovası'nda bariz biçimde görülür. Öte yandan, daha büyük bir duyarlılıkla yönetilen ülkeler ormanlarını korumasını bildiler: Aslolan keçileri durdurmaktı. İklim değişimi belki yeni hastalıklara davetiye çıkarmış da olabilir. Ama yine, daha iyi yönetilen ülkeler vebayla ya da sıtmayla veya çiçek hastalığıyla nasıl başa çıkılabileceği hakkında az çok bilgi sahibiydiler. Ve bu bağlamda, aşılamayı da Türklerden öğrenmişlerdi. Ama gerçek oydu ki, Amsterdam ve Londra vebanın nasıl izole edilebileceği hakkında bir şeyler bilirlerken bu salgın Napoli ve İstanbul'u kırıp geçiriyordu.

Kuşkusuz, Akdeniz havzasındaki gerileme din karşıtlarının ekmeklerine yağ sürer. Söz konusu olan din, Reform Karşıtı Katoliklik de olsa, İslamiyet de olsa. Her ikisinde de hür düşünen aydınların yerlerinin tabut olduğu ve her iki dinin de bu tür cenazeleri şölen havasına büründürdükleri kesinlikle doğrudur. Papalar kendilerine hayranlık duyulan kişiler değillerdi. İslamiyet'te de durum bundan farklı değildi. Büyük bir donanmaya sahip olan Osmanlılar haritacılıkta ilerlemişlerdi. Elbette yıldızlar hakkında da bilgili olmaları gerekiyordu. Bu amaçla İstanbul'un Beşiktaş semtinde bir rasathane kurmuş, içine de teleskoplar yerleştirmişlerdi. Astrolojiye meraklı padişahlar da rasathaneyi severlerdi. 1583 yılında bir deprem oldu. Dini makamlar, bu depremin Allah'ın kendi sırlarının gözetlenmesine kızdığı için verdiği bir ceza olduğunda karar kıldılar. Bu kararları, muhtemelen astrologlara içerledikleri anlamına geliyordur. Teleskoplar yıkıldı ve Osmanlı'nın denizlerdeki üstünlüğü son buldu. Benzer şekilde, daha ileriki yıllarda, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, dini baskı matematik ve mühendislik okullarını da kapattırdı ve bu cümleden olmak üzere, matbaayı da yasaklattı. İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurma girişimi, tekel olma konumlarını –ve kaligrafilerini– kaybetmek istemeyen ve dini gerekçeler öne süren yazıcılar tarafından tez elden durduruldu. Gerçi bu konuda farklı bir görüş de

dile getirilir: O zamanlar sayıları çok az olan okur yazarlara kitapların fazla pahalı geldiği de söylenir. Şüphesiz bütün bu yapılıp edilenlere mazeretler bulunabilir, kılıflar uydurulabilir –elbette yasaklara karşı çıkan aklı başında din adamları da vardı– ama inandırıcı mazeret bulmak pek kolay iş değildir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyan Avrupa, Osmanlıları lütufkâr ve müşfik bakışlarla süzüyordu. Bu bakışlar, Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* operasını (1782) çağrıştırıyordu.

Yine de, II. Selim'in 1574 yılındaki ölümünü izleyen iki saltanat döneminde; yani III. Murat (hük.: 1574-95) ve arkasından da III. Mehmet (hük.: 1595-1603) dönemlerinde Osmanlı mekanizması yeterince iyi işledi. Fetihler devam etti. 1570'lerde Fas bile, uzun süreliğine olmasa da imparatorluğun bir parçası oldu. Doğudaki Safeviler kendi kuzeylerinde ve doğularında problemlerle karşılaşınca, yine uzun süreliğine olmamakla beraber, Azerbaycan'ın büyük kısmı ve Gürcistan da alındı. Bir Osmanlı ordusunun Azak Denizi üzerinden müttefik Kırım'ın Tatar Hanları (1571 yılında hâlâ Moskova'ya kadar ulaşıp şehri yakmaya muktedirdiler) hesabına Astrahan'ı almasına olanak sağlamak için, Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirme planları yapıldı ama sonra bu proje için aşırı bir çaba harcanması gerekeceği ve Tatarlara güvenilemeyeceği anlaşıldı. III. Mehmet Irak'a düzenlediği sefer esnasında Van Gölü'ne bakan muazzam taş kaleyi ve Bitlis'i zaten almıştı. Bu yerlerin her ikisinin de nüfusu Kürt ve Ermeni karışımından oluşuyordu. Bağdat'ta bir Osmanlı mevcudiyeti vardı. Bağdat Valisi (Ceneviz kökenliydi) Şii ve Sünni Müslümanlar arasında barış sağlamaya çalışıyordu ama Anadolu ile Irak'ın sınırını oluşturan yüksek dağlarda güvenlik sağlamak imkânsızdı. Sonunda, Osmanlılar nihai yenilgiyi burada tadacaklardı. 1580 yılından sonra İran hatırı sayılır ölçüde toparlandı ve Bağdat kaybedildi.

1580 yılına gelindiğinde Venedik ile İspanya, Akdeniz yöresinde ateşkese benzer bir durgunluk içindeydiler. Osmanlılar ise Hint Okyanusu'na varıncaya kadar yelkenleri suya indirmiş

gibiydiler ama kuzey sınırlarında değişen bir şey yoktu. Tekrar tekrar söylemek gerekirse, mevzii çatışmalar olmuyor değildi. Çapulcu saldırıları da sorunları körüklüyordu. Osmanlının vergiye bağladığı şu veya bu hanedan, Viyana'daki Habsburglarla gizli görüşmeler yapıyordu. Hatta 1593'ten 1606'ya kadar süren ve ağırlıklı olarak kuşatmalardan oluşan bir "Uzun Savaş" da vardı. Her iki tarafın da başka diyarlarda sorunları olduğu için, eninde sonunda sınırı hemen hemen eskiden olduğu yerde, Batı ve Kuzey Macaristan'da bırakan Zitvatorok Antlaşması'yla uyuşmazlıklarını giderdiler. Ne var ki, ayarını Kanuni Sultan Süleyman'ın tutturmuş olduğu devlet mekanizması orasından burasından patlak vermeye, tutukluk yapmaya başlamıştı. Öncelikli sorun, imparatorluğun fazla büyük olmasıydı. Artık bir tür Osmanlı-Mısır ortaklığı söz konusuydu ve Mısır'dan gelen paraya çok ihtiyaç vardı. Mısır ise, Habeşistan'da ve Akdeniz'de bitmek tükenmek bilmez savaşlara girişmişti. İklimi ve arazisinin yapısı nedeniyle Yemen'i kontrol altında tutmak da çok zordu. Sonra Balkanlar vardı. Savaş ilan edilmiş olsun veya olmasın, bu bölgede Habsburglarla yapılan bilek güreşlerinin sonu gelmiyordu. Sonra Doğu Sorunu vardı. Doğal sınırları olmayan bu bölgedeki Sünni-Şii karşıtlığı sadece İran'da çatışmalar çıkmasına yol açmakla kalmıyor, aynı zamanda ülkenin kendi içinde de isyanlara zemin hazırlıyordu. Kanuni Sultan Süleyman bu sorunlarla nasıl baş edileceğini gayet iyi bilirdi. Onun saltanat dönemi bir imparatorluk senteziydi: Roma İmparatorluğu'nun teşkilatı ve hukuk düzeni, İslamiyet'in ilhamı ve Orta Asya'nın savaşçılığı. Bu konuların yorumu tartışmalara yol açar ama bugün üzerinde mutabık kalınan varsayım odur ki, işlerliği olan model, Pers modeliydi. Kanuni'den sonraki padişahlar onun ayarında değillerdi. Her ne kadar vezirleri kendisinden sonra görevde kaldıkları sürece bu sentez devam ettiyse de, eninde sonunda zaafiyet kendini gösterdi.

Osmanlı'nın mali yapısı oldukça güçlüydü. Kısmen fetihlere --özellikle de Mısır'ın fethine–, kısmen de vergilere dayanır-

dı. Elbette zaman zaman mali sorunlar yaşanmamış değildi. Fatih Sultan Mehmet bile bastırdığı sikkelerin gümüş oranını düşürmek zorunda kalmıştı ama gerek fetihleri, gerekse de 1453'ten sonra gelen hızlı yükseliş bu açığı kapatmıştı. Ama artık, XVI. yüzyılın sonunda, nereden çıktığı anlaşılamayan esrarengiz bir enflasyon her şeyi altüst ediyordu. Aslında bunun iki sebebi vardı. İklim değişimine bağlı olabilecek sebeplerle Akdeniz yöresinin nüfusu neredeyse ikiye katlandı. Bu nüfus içindeki Osmanlı payı 20 milyon olabilir. Bu yöre, kendine yetecek kadar hububat üretemedi. Baltık bölgesinden tahıl ithal etmek zorunda kaldı. Fiyat artışlarının bir nedeni daha vardı. Gerçi Macaristan'ın kuzeyinde ve başka birkaç yerde zaten gümüş yatakları vardı ama İspanyollar Güney Amerika'da efsanevi Potosi gümüş yataklarını bulup her yıl gemiler dolusu gümüş getirdiler. O zaman fiyatlar yükseldi ve İspanya tahtı bile borçlarını ödeyemez hale gelip 1575 yılında iflas etti. Bu süreç Türkleri de etkiledi. Venedik'in bastığı sikkelerin gümüş oranı sabit tutulduğundan rezerv para olarak herkes ona rağbet etti.

XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı sikkelerine yine değersiz madenler karıştırıldı ama bu defa açığı kapatacak yeni gelir kaynakları yoktu. O zaman, bir ordu kadar kalabalık olan devlet memurları, özellikle de Yeniçeriler aldatıldıklarını anladılar. Osmanlı Akçe'si, Venedik sikkesi paritesine göre yarı yarıya değer kaybetti. Saray muhafızları özellikle Yeniçerilerden oluşurdu. Yeniçeri alaylarının sembolü, padişahın onlara güç verdiği anlamında, büyük bir yemek kazanıydı. Kışlaları Aksaray'daki et pazarında, Şehzade Camii'nin yanındaydı. Topkapı Sarayı'na yakındı. Bir ayaklanma halinde, ayaklananların bariz bir avantajı olurdu. Saraya girer, ikinci avlusunu işgal eder ve gösteri olarak da kazanlarını ters çevirirlerdi ('Kazan kadırmak' deyimi bu gösteriden gelir). Böyle bir isyanı yatıştırmak için kısa vadede atılabilecek yegâne adım, padişahın onlara istedikleri parayı vermesiydi. Daha ileriki zamanların meşhur Yeniçeri isyanlarına gelinceye kadar, 1589 yılında bile, parayla yatıştırılan bir Yeniçeri isyanı

yaşanmıştı. Bu para Yeniçerilere verilmişti ama o zaman da, saray süvari alayı (XVII. yüzyıl başlarındaki Celali ayaklanmalarında ön plana çıkmışlardı) da taşrada isyan çıkarmıştı.

Orta vadede atılabilecek adım daha çok Yeniçeri almak, sayılarını artırmaktı. Yeniçeri Ocağı ilk kurulduğunda tahminen 7.000 kişilik çok seçkin bir askeri birlikti. O ilk Yeniçeriler Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiş olanlardı. Birbirlerine ve padişaha çok sadıktılar. Ama bitmez tükenmez savaşlar yüzünden sayılarının artırılması gerekti. Birçok ayrıcalıkları olduğu için –aslında emekli maaşı– Müslümanlar da Yeniçeri Ocağı'na katılmaya çok hevesliydiler. III. Mehmet buna izin verdi ve sayıları 40.000 e yükseldi. Dahası, sulandırılmış oldular. Yeniçeriler başkentte sadece asayişi korumakla görevli değillerdi. Yangın söndürmek de onların işiydi. Bu görevlerin her ikisini de yerine getirirken, dükkân sahiplerinin ensesinde boza pişirmeyi de ihmal etmezlerdi. Muhafız birliği, koruma şantajı karşılığında esnaftan haraç alır olmuştu.

Akıllı bir padişah olsa, sorunların hangi boyutlara ulaştığını ve işin ucunun nereye varacağını görebilirdi. Sonsuz sayıda dilekçe v.s. evrak üreten bürokratik mekanizmaya bir çeki-düzen verirdi (bunların hepsi, milyonlarca belge halinde, arşivlerde saklanmaktadır). Bütün bu sorunlarla baş edebileceği izlenimi uyandıran bir sadrazam seçerdi. Ve nihayet, hayatının en büyük sorunuyla, yani annesiyle yüzleşirdi. Batılı hükümdarlar, konumlarına yaraşır kadınlardan çocuk dünyaya getirirlerdi. Bir-iki varisleri dünyaya geldikten sonra onları dünyaya getiren kadınla ilişkileri düzgün olurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde de buna benzer bir yaşantı ilke haline gelmişti: Karı-koca, baba-oğul, baba-kız arasında olağan ilişkiler geçerliydi. Her ailede yaşanagelen geçimsizlikler hanedan için de geçerli olmakla beraber bunlar dışarı yansıtılmazdı. Kol kırılır, yen içinde kalırdı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bir şeyler ters gitmeye başladı.

Dünyanın söz dağarcığına giren Türkçe kelimelerden biri de *harem*'dir. Bugünkü anlayış bu kelimeye yanlış bir anlam

yükler. Her evin yaşam alanı ikiye ayrılırdı. Ziyaretçiler evlerin *selamlık* adı verilen bölmesinde ağırlanırdı. *Harem* adı verilen bölmede ise, evin kadınları rahat rahat, kaç-göçsüz, kendileri neyseler o olurlardı. Bu düzen Topkapı Sarayı da dahil olmak üzere en seçkin kâşanelerde bile böyleydi. Günümüzde *harem* şaşaalı bir cinsellik ve eğlence mekânı anlamında kullanılıyor ki, bunun *harem*'in asıl anlamıyla uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur. Saray hizmetlerine genç ve güzel kızlar alınır ve bunlara müzik, el sanatları, erkeklerle nasıl konuşulacağı ve benzeri gibi gayet entelektüel bir eğitim verilirdi. Yükselmek isteyen kızlar elbette saray kurumu içinde mevki sahibi bir koca arar, genellikle de bulurlardı. Ne var ki, XVI. yüzyılın sonlarına doğru görenek değişti. Padişahın hoşuna giden bir kız onun çocuğunu doğurur olmaya, hele oğlan doğurduğu takdirde ayrıcalıklı bir konum elde etmeye başladı. Eğer oğlu bir de padişah olursa –ki kötü kalpli üvey anne işte bu noktada ortaya çıkar– oğlunun üvey kardeşlerinin boğdurulması işini de o tezgâhlardı. Bunlar bazen küçücük çocuklar olurlardı. Boğma görevi, Bostancıbaşı'nındı. Bu iş için ipekten yapılmış bir kuşak kullanılırdı, çünkü normal ip boğazı kanatırdı. Kökeni ilk Türklere dayanan batıl bir inanca göre, eğer kanı dökülürse ruhu cennete gitmezdi. III. Murat ve III. Mehmet (ki bazıları bebek olan on dokuz üvey kardeşi öldürülmüştür) bu sahnelere zar zor dayanabildiler ve sonrasında da tam olarak iyileşemediler. I. Ahmet (hük.: 1603-17) infazı durdurttu. Üvey kardeşlerini anlamsız bir şekilde, *harem*'in "Kafes" adı verilen, içinde farelerin cirit attığı bir köşesinde yaşattı.

Ne var ki, bu işlerden asıl kazançlı çıkanlar padişahların anneleri oldu. Oğulları padişah olan ve kendilerine Valide Sultan denilen bu anneler, sarayın ileri gelenleriyle –ki bunlar hadım edilmiş erkeklerdi– beraber iktidar mücadelesine giriştiler. Hadım etme, Bizans'tan kalan ve kökeni Hıristiyanlığın ilk dönemine dayanan bir olguydu. Pek de isabetsiz olmayan bir anlayışa göre, cinsellik şeytan işiydi. Görünüşe göre, bu fikri ilk ortaya atanlar, Mısır

Kıptileriydi.[13] Sarayın büyük bir kısmını, padişahın özel hizmetlileri de dahil olmak üzere, hayaları alınmış büyük beyaz sarayağası yönetirdi. *Harem*'i ise, sadece hayaları değil tamamı alınmış –bu ameliyattan sağ çıkacağınız varsa, sağ çıkardınız. Bunun için, derhal kızgın kuma daldırılırdınız– siyah haremağası yönetirdi. Bu güçlü kadınlar ve hadımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirdiler. Kanuni Sultan Süleyman'ın o muhteşem bestesine ne de yaraşır bir güfte! III. Murat dönemiyle beraber *harem*, mizah konusu yapılan o malum anlamı da kazandı, o malum özelliklere de büründü. O zamana kadar padişahlar başka hanedanlara mensup kızlarla, Bizans prensesleriyle veya Kırım'ı yöneten Giraylar gibi denk Müslüman ailelerin kızlarıyla evlenirlerdi. *Harem* gerçekten de bir çeşit kız okulu gibiydi. Sarayın erkek hizmetkârlarını yetiştiren kurumlardan farklı değildi. Ancak III. Murat'ın saltanatı zamanındadır ki, hakkında yaratılan efsaneyi, o da ancak bir ölçüde doğrular hale geldi. Elbette bütün bunlar padişahların kişiliklerine olumlu yansımadı. Etrafları hem buyurgan bir anneyle, hem de ya asık suratlı ya da ilgi çekmeye çalışan kadınlarca kuşatıldı. Bundan sonra, artık çoğu padişah göstermelikti. Kendi sadrazamının gölgesi altında kalırdı.

O zamana kadar Osmanlı sentezi düzgün işledi. Kanuni Sultan Süleyman, arkasında son derece etkili çalışan bir yönetim mekanizması bırakmıştı. Kamu hizmetleri gerçek bir imparatorluğa yaraşır düzeydeydi. 1453 yılından 1623 yılına kadar gelip geçen kırk yedi sadrazamın on biri Arnavut, altısı Rum, biri Ermeni kökenliyken, sadece dördü Türk kökenliydi. Bu sadrazamların genellikle dört de vezirleri olurdu ve başkanlık ettikleri yönetim, ordunun giderlerine gayet etkili bir şekilde kaynak aktarırdı (1600 yılında, devletin maaş giderlerinin üçte ikisini 40.000 Yeniçeri'nin maaşları oluştururdu). Sadrazam aslında hükümeti yönetirdi ve

(13) Kıptiler veya Koptlar, Mısır'ın eski halkıdır. Büyük İskender'in Mısır'ı alması ve İskenderiye şehrini kurması ile beraber Helenistik bir kültürle etkileşime geçmişlerdir.

bu arada bir servet de edinebilirdi (Kanuni Sultan Süleyman'ın ikinci sadrazamı Rüstem Paşa öldüğü zaman, arkasında 1.700 köle, 2.900 at ve 700.000 altın sikke bırakmıştı. Padişahın damadı olarak kendi adına cami de yaptırmıştı. Süleymaniye Camii'nin aşağısında, Tahtakale'de yer alan bu caminin kırmızı renkli İznik çinileri çok göz alıcıdır). Gelirlerin ve giderlerin kayıtlarını tutan hazine kâtiplerinin sayısı yüzü bulurdu. Taşrada, valilerin emrinde de eşdeğer ama daha küçük boyutlu kamu kuruluşları vardı. Vergiler sel gibi akar ve 200.000 kişilik bir orduyu dimdik ayakta tutardı. Hiçbir Avrupa devleti bu boyutta bir ordu bulunduramazdı.

Süvari yetiştirmek için, alışılmamış, kendine özgü bir sistem kurulmuşu. Bir adamın *tımar* adı verilen çiftlikleri olurdu. Köylülerin ürettikleri ürünün bir kısmını *tımar* sahibi alırdı. Buna karşılık, orduya altı atlı temin etmek zorundaydı. Böylece, kış sona erip de ağaçlar ilk sürgünlerini vermeye başladığı zaman, ordunun emrinde 80.000 Tımarlı Sipahi bulunurdu. Bunlar sonbahar ortalarında geri gönderilirdi. *Tımar*, kişinin liyakatine göre tahsis edilirdi ve her an geri alınabilirdi. Bu nedenle soya dayalı bir seçkinler sınıfı oluşmadı. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu bir sosyal geçişkenlik makinesi gibiydi. Örneğin Rüstem Paşa, Hırvat bir domuz çiftçisinin oğluydu.

Devlet mekanizması içinde, merkezi idarenin kısmen kontrolü dışında kalan yegâne unsur dindi ama Kanuni bunun da çaresini bulmak için büyük adımlar atmıştı. Teorik olarak, hukuk dinin işiydi –şeriat. Kıdemli din adamlarından oluşan bir kurul, yani ulema, bir çeşit yüksek mahkeme veya temyiz mahkemesi yerine geçerdi. *Kadı* denilen daha kıdemsiz hâkimler ulema'dan aşağıya doğru bir örgütlenme içinde, küçük kasaba seviyesine kadar yayılırlardı. *Kadılar* okulları ve hastaneleri denetler ve adalet dağıtırlardı. Bir ortaçağ Arap kurumu olan şeriat çağın gereklerine uymadığı için, Kanuni Sultan Süleyman, zamanının büyük bir bölümünü kanun çıkarmakla geçirdi. Ayrıca, Hıristiyanların kendi örfi hukuklarını uygulamalarına da izin verdi.

Her halükârda, Kanuni döneminde ve bir sonraki nesil süresince; Avrupa'nın en iyi silahlarıyla, en cesur piyadesiyle, Macar ovalarını ve Anadolu platosunu silip süpürecek süvari birlikleriyle mekanizma gayet düzgün işledi. Sadece bununla da kalmadı. Ülkenin iç huzuruna ve refahına çok önem verildi. İstanbul halkının iyi beslenmesi için yapılması gerekenler üzerinde titizlikle duruldu. Fiyatlar ciddiyetle denetlendi. Aşırı kâr peşinde koşan esnafı yakalamak için sadrazam pazar yerlerini şahsen dolaşırdı. Resmi tescilli loncalar, sabit fiyat uygulaması yaparlardı. Bugün bile İstanbul'un bazı sokaklarında, hatta bazı mahallelerinde hep aynı tür mallar satılıyorsa (örneğin lamba ve müzik aletleri satan dükkânlar hep Galata'daysa), bu loncalar döneminin bir uzantısıdır.

Ne var ki, zamanla bütün bu düzen bozuldu. Çürümenin açılışını XVI. yüzyılın sonlarındaki dillere destan enflasyon yaptı. Basılan sikkelerin değerinin düşürülmesi, işleri büsbütün çığrından çıkardı. Balık baştan koktu ve XVII. yüzyılda bu koku her yere yayıldı. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Celali isyanları Anadolu'yu yönetilemez hale getirdi. Üstelik, bu isyanlar ileride karşılaşılacak başka sorunların emarelerini de içlerinde barındırıyorlardı. Türklerin muhalefetleri de tıpkı iktidarları gibiydi. Muhalefet de ciddi bir ilerlemeye önayak olmaktan acizdi. Celaliler bir keşmekeş içindeydiler: Köhnemiş süvariler, eşkıya, aşırı dinciler, topraklarını kaybetmenin galeyanı içindeki köylüler ve maaşlarının erimesine isyan eden memurlar hep bir araya gelmiş, tam bir çorba olmuşlardı. I. Ahmet, isyanı bastırmayı başardı ve bunun şerefine Sultanahmet Camii'ni yaptırdı. Bu biraz hoşnutsuzluk da yarattı, çünkü göreneğe göre, faydalı ve gerçek bir zafer kazanmadıkça cami yaptıramazdınız. Sultanahmet Camii'nin altı minareli oluşu da biraz gereksiz bir gösterişti. Bu cami, karşı konulamazlık veya baş edilemezlik çağrışımı yapar. Oysa Süleymaniye, azamet ve ihtişam çağrıştırır.

Daha temel sorunlar da vardı ki, yabancılar bunları anlamakta epey zorlanırlar. Bu dönemde İslamiyet'te de bazı işler ters git-

ti ve bu Türklere özgü bir durum değildi. Aynı tersliklerin, aynı dönemde, Hindistan'da da işbaşında olduklarını görebilirsiniz. 1600 yılı civarında, yani Ekber Şah'ın[14] altın yıllarında, Hindular sarayda şarap içebilirlerdi. Bundan elli yıl sonra, Hürrem Şah[15] döneminde ise, aynı sarayda hoşgörüsüzlük galebe çalmıştı. İç savaşa dönüşecek bir taht kavgası döneminin de eli kulağındaydı. Osmanlı'da, *Şeyhülislam*'ın başkanlığındaki Ulema imparatorluğun temel direklerinden biri olmuştu. Yargıçlardan oluşan bu kurul, din hukukunu, yani şeriatı yorumlardı. Şeriat peygamberin mirasıydı ama Kanuni Sultan Süleyman'ın da fark ettiği gibi, çağın gereklerinin hepsini kapsamıyordu. Dolayısıyla, şeriatın yanı sıra bir de başka hukukçuların yorumladıkları kamu hukuku ortaya çıktı. Ayrıca, Hıristiyanlar ve Museviler kendi hukuklarını uygulardı ve buna genellikle saygı gösterilirdi.

Sünni İslam inancının dört ayrı hukuk anlayışı vardı. Osmanlı, yani Hanefi anlayışına göre, yabancılara oldukça iyi davranabilirdiniz. İmparatorluğun doğusunda rağbet gören Şafii anlayışı daha hoşgörüsüzdü ve ayrıca, kadına yönelik tutumu da daha katıydı (bugün bile Diyarbakır havaalanında kadınlarla ve yabancılarla aynı havayı solumamak için maskeyle dolaşan, asık suratlı, yaşlı adamlar görebilirsiniz). Kanuni Sultan Süleyman, Şeyhülislamların da Papalar gibi, gerektiğinde değişime cevaz verebilmeye yetkili olmalarını istemişti. Bu gerçekleşmedi. İstanbul Müftüsü'nün hiyerarşi içindeki konumu sadrazamınkine eşdeğerdi. Gerek dini, gerekse hukuki görevlere atama yapmak müftünün yetkisinde olduğu için de merkezi bir otorite yoktu. O kadar yoktu ki, 1545-74 yılları arasında görev yapmış Ebussuut Efendi kadar efsanevi bir Şeyhülislam bile, artık bankacılık sisteminin faiz uygulamasına izin verilebileceğini öne sürmesine rağmen, bunu yürürlüğe sokamadı. İslamiyet resmi alanda kendini

(14) Babür Krallığı'nın üçüncü hükümdarı Celalettin Muhammet Ekber (1542 – 1605).

(15) Şah Cihan adıyla tahta çıkıp eşi Ercümend Banu için Tac Mahal'i yaptırdı.

tekrarladı durdu. Okullarda Kuran'ın ezberletilmesine ağırlık verildi. Bu ise, modern dünyaya doğru atılmış bir adım değildi.

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, bir de İslamiyet kendi içinde bölündü. Tahretlenmek için sol elin kullanılacağı türünden ayrıntıların bile kurala bağlanmasına varıncaya kadar son derece harfi harfine bir bütünlük görüntüsü vermesine rağmen, uygulamada muazzam farklılıklar vardı. Özellikle de Osmanlı'da pek çok farklılık söz konusuydu, çünkü hem eski gelenekler, hem de dışarıdan gelen etkiler gayet ağırlıklıydı. Resmi İslamiyet'in çatık kaşlı, kurallara boğulmuş ve baskıcı dünyasına tepki gösteren tarikatlar vardı (tarikat yerine 'sekt' veya 'mezhep' demek yanlış olur, çünkü bunlar teolojik bir anlayış farkı temeline dayanmıyorlardı). Alkole karşı hoşgörülü bir tutum takınmış olan Bektaşi tarikatı Balkanlar'da ve Yeniçeriler arasında yaygındı. En insancıl olanı Mevlevi tarikatıydı. Sema gösterilerinin de yaratıcısı olan Mevlevilerin kökeni, XIII. yüzyılda insani zaaflara anlayış göstermeyi, halden anlamayı öğütlemiş büyük Mevlana Celaleddin Rumi'ye dayanır. Ama başkaları da vardı. Örneğin Kadızadeli tarikatına göre imparatorluğun serpilemeyişi İslami kurallara itaat edilmemesi yüzündendi. İleride, kalkınmacı yönetimler bunları bertaraf etmek için zor kullanmak mecburiyetinde kalacaktı.

Anlı-şanlı dönemin son padişahı I. Ahmet'ti. Ama artık, İslami kuralları uygulama eğilimi ağır basıyordu. Aksi takdirde, Celali isyanları ve İranlıların doğudaki yeni başarıları göz önüne alındığında, ülke nasıl zapturapt altında tutulabilirdi? XVII. yüzyılda ülkeyi bu aşırı sofu zihniyet yönetti ve imparatorluk daha da İslamileşti. Kütüphanelerde Rumca kitap bulunmaz oldu. Yayımlanan kitap zaten çok azken; bunların da onda dokuzu dini konulara değinen, tekrarlarla dolu, çocukça işlerle uğraşan ve ermişlerin hayatlarını anlatan kitaplara dönüştü. Tıpkı Katolikliğin reform karşıtı döneminde olduğu gibi. Yine tıpkı Katolikliğin reform karşıtı döneminde de olduğu gibi, dini vakıfların etrafında duacılar kümelendi. Devletin güçlü pençeleri hiç değilse bu vakıflara ulaşamadığı için, zenginler paralarını buralara yatırdı-

lar ve bu paralar da fazla bir işe yaramamış oldu. XVIII. yüzyıl Napoli'sinin topyekûn nüfusunun yüzde beşi rahip ve rahibelerden oluşurdu. Osmanlı İmparatorluğu da devasa bir Sicilya'ya dönüşme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Giderek artan bir hızla, sadece dini azınlıklar ve yabancılar üretim yapar oldular. Bunlar, Kapitülasyonlar ("anlaşmanın ana hatları" anlamında, Latince *capita* kelimesinden gelir) çerçevesinde kendi konsolosluklarının koruması altındaydılar. İmparatorluk güya Şeriat hukukuna göre yönetilirdi ama bu hukuk, mülkiyet ve örneğin banka faizi gibi konularda tamamen farklı görenekleri olan azınlıklara uygulanamazdı (reform karşıtı Katoliklik döneminde, teorik olarak faiz Avrupa'da da yasaktı: Ruhban sınıfı rehinci dükkânlarını kendi üzerine geçirdi ve onlara "hayır kuruluşu" dedi).

I. Ahmet öldüğü zaman, gerçek yönetici olarak güçlü annelerden biri ön plana çıktı. Zihinsel sorunları olan I. Mustafa (hük.: 1617-18) tahta geçtiyse de, orada ancak Yeniçeriler kendisini alaşağı edip "Kafes"e kapatıncaya kadar kalabildi. Tahta I. Ahmet'in genç oğullarından biri olan II. Osman (Genç Osman, hük.: 1618-22) geçti. Reform yapmak gibi romantik bir hayali ve Karadeniz'deki bir sorun nedeniyle ordusunun başına geçip Polonyalıların üzerine yürümek gibi de bir fikri vardı. Asıl sorunun Yeniçeriler olduğunu biliyordu. Başkenti Kahire'ye taşımayı bile düşündü. Ama Karadeniz seferi iyi gitmedi. Hazine boştu. Ulema'nın yardımıyla, Yeniçeriler I. Mustafa'yı gerisin geri tahta oturttular. II. Osman aşağılanarak ve çok gaddarca öldürüldü. Osmanlı padişahları açısından bu bir ilkti.

I. Mustafa bir yıl sonra tekrar tahttan indirildi ve yine bir anne devreye girerek on bir yaşındaki IV. Murat'ı (hük.: 1623-40) tahta oturttu. IV. Murat ancak yirmi yaşına geldiğinde kendini göstermeye başladı (yirmi yedi yaşında ölecekti). Ordularının başına geçmeyi seven, sırım gibi bir adam oldu. Eğer merhametsiz bir padişah, yeterince de kararlıysa, iç sorunların üstesinden gelebilirdi. Aslolan parayı yönetmekti. Nitekim, saymakla bitecek gibi olmayan saray parazitlerinin suyu kesilip savaşmadıkları hal-

de maaşları cebe indiren ve askerlik yerine şu veya bu biçimde sivil işlerle uğraşan Yeniçerilerin musluğu kısılıp yeni vergiler de konulunca iç sorunlar yatıştı. IV. Murat'ın şansı da yaver gitti. Otuz Yıl Savaşları nedeniyle Avusturyalıların başları dertte olduğu için İran'a odaklanmaya fırsat bulabildi. 1638 yılında Bağdat'ı geri aldı –İslami yöne doğru bir adım daha atılmış oldu. Böylesi başka adımlar da gelecekti. Hıristiyanların ve Musevilerin ortalıkta göğüslerini gere gere dolaşmalarını yasaklayan kanunlar çıktı: Rumlar mavi, Ermeniler ise kırmızı renkli ayakkabı giyeceklerdi. Bir süre için bu kanunlar uygulandı da. Dahası, bu padişah alkolü de yasakladı ki, eğer yönetmeniz gereken bir imparatorluğunuz varsa, bu hiç de iyi bir fikir değildi (I. Ahmet, sigara içerken yakalanan bir adamı idam bile ettirmişti. IV. Murat aynı sebeple binlerce kişiyi idam ettirdi). Bağdat'tan dönüşünden bir yıl kadar sonra hastalıktan öldü ve sorunlar tekrar baş gösterdi.

Yerine kardeşi I. İbrahim tahta çıktı. Tembel ve rahatına düşkün bir padişahtı. Kendini *harem*'de tüketti. İşleri makbul saydığı kişilere ve annesine bıraktı. Annesi, harem ağalarıyla birlikte kendini saray entrikalarına verdi. Saraya kara mizah gibi bir doğu despotizmi egemen oldu ama işin şakası da yoktu. O zamana kadar –ne de olsa yönetimde padişahı temsil eden– sadrazamlar muazzam servetler edinebilirlerdi. Zayıf karakterli bir kişinin buna karşı atabileceği yegâne adım, arada sırada ve beklenmedik biçimde aralarından bazılarını gözüne kestirip avlamaktı ki bu, o sadrazamların sırtlarından geçinenleri de alaşağı ederdi. On iki yılda on sekiz sadrazam geldi geçti. Dördü idam edildi, on biri görevden alındı, ikisi istifa etti ve sadece biri görevi başındayken yatağında öldü. 1648 yılında I. İbrahim de tahttan indirilip idam edildi (annesinin rızasıyla) ve altı yaşındaki IV. Mehmet (hük.: 1648-87) tahta oturtuldu. O da annesi güçlü olan padişahlardan biriydi ki, bu hay huy içinde annesi, I. İbrahim'in annesini boğdurttu.

Bu kasvetli bir dönemdi. Her yönetim değişikliği, yeni bir dalkavuk takımı demekti. Bu dalkavuklar bir yolunu bulup bütün

yönetime hâkim olurlardı. I. İbrahim, işin önünü ardını hesap etmeden, paldır küldür Venedik'in elindeki Girit adasına saldırınca işler büsbütün iç karartıcı bir hal aldı. Bu çok uzun, pahalı ve amaçsız bir savaştı (ama sonunda Türklerin zeytinyağı ile tanışmasına vesile oldu). 1640 yılında maaşlı devlet memuru sayısı 60.000 iken, 1648 yılında bu sayı 100.000'e yükseldi. Yeniçeri isyanları vardı. Bütçe alabildiğine açık veriyordu. Üstelik, İstanbul'un dar gelirli kesimi de öfkeden çılgına dönmüştü, çünkü maaşları bakır sikkeyle ödeyen devlet, vergileri gümüş sikkeyle alıyordu. Hal böyle olunca, 1651 yılında bir lonca isyanı da patlak verdi. Bu kaos karşısında IV. Mehmet'in annesi yaratıcı bir adım atarak, 1656 yılında Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazam yapılmasını sağladı. Yetmiş yaşında ama dimdik ayakta bir Arnavut olan bu tecrübeli paşa, görevi, kendisine sınırsız yetki verilmesi şartıyla kabul etti. Kendisi ve sonra da oğlu Fazıl Ahmet Paşa, 1676 yılına kadar işleri yoluna koydular. Hemen arkalarından, yine bir Köprülü olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazam oldu.

Bu dönem, demir yumrukla elde edilmiş bir canlanma dönemiydi. Aslında orduya süvari temin etmeleri gereken *tımar* çiftliklerinin, asker olmayan kişilere de tahsis edilmiş olması önemli bir sorundu. Bunlara cebri istikraz tedbiri[16] uygulandı ve ilave vergiler konuldu. Tımarlı Sipahi Ocağı çok sayıda idam pahasına temizlendi. Sadık birlikler, biri Mısır'da olmak üzere çeşitli isyanları bastırdılar. Bütçe dengelendi. Girit eninde sonunda alındı (1669). Kuzey cephesinde de istikrar sağlandı: Bir süreliğine, hiç değilse kâğıt üstünde, Ukrayna'nın büyük bir bölümüne Osmanlı İmparatorluğu hâkim olacaktı. Fazıl Ahmet Paşa da babası kadar etkili oldu ve daha az idam kararı verdi. Bütçe onun zamanında dengelendi. Köprülüler'in getirdiği canlanma döneminin en zayıf halkası hukukun üstünlüğünün sağlanamamış oluşuydu. XVII. yüzyıl Avrupa'sında, özellikle de İngiltere'de hukukun üstünlüğü giderek artıyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda mülki-

(16) Zorunlu tasarruf bonosu (veya zorunlu borçlanma senedi).

yet hiç de güvence altında değildi. Vergiler de keyfiydi. Ya despotluk ya da kaos dışında üçüncü bir seçenek göze çarpmıyordu. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemekte bile sayılıp sayılamayacağı hakkında bir tartışma sürer gider. Buna en güzel cevabı *1984*'ün yazarı George Orwell vermiştir: Savaş, sonucu önceden belli olmayan bir güç denemesidir ve savaşın talih kuşu sadece güçlünün ve kuvvetlinin başına konar. En azından ilk iki Köprülü etkili despotlardı. Arkalarında bıraktıkları anıtlar da, belki de kayda değer son anıtlardır: İstanbul'daki Kapalıçarşı'ya pek uzak olmayan kütüphaneleri parlak bir hazinedir. Ne var ki, imparatorluğun geleceği karanlıktı.

DEĞİŞEN DENGELER

Köprülü döneminde Osmanlı'nın orta ve doğu Avrupa'daki gücü görülmemiş boyutlara ulaştı. Bunun temelinde ekonomik güç yatıyordu. İmparatorluk mali sorunlarını tam anlamıyla çözüme kavuşturmuş değildi ama vergi çiftliklerine (*tımarlara*) işlerlik kazandırmak ve bazı taşınmazlara el koymak gibi yüzeysel tedbirlerle de olsa, kısa vadede gelirlerini arttırmıştı. Uzun vadede ise, bunlar istenmeyen sonuçlar doğuracaklardı. Hâlâ, işin püf noktası fetihlerin kârı ve ticaret yollarının dar boğazlarına hâkimiyetti. Para, ancak bunları sürdürebildiğiniz takdirde akmaya devam ederdi.

Karadeniz hâlâ bir Osmanlı gölüydü. Ne Rus, ne de Batı Avrupa gemileri orada herhangi bir varlık gösterebilirdi. Bu denizin kuzey kıyıları ve Kırım, tıkır tıkır işleyen bir Tatar devletinin kontrolündeydi. Bu devlet, büyüklük taslamaya meraklı Giray ailesince yönetilirdi. Tıpkı ilk Türkler zamanında olduğu gibi, Girayların süvarileri de Ukrayna steplerinde şimşek gibi hızlılardı. Ama hiçbir sorun olmadığı da söylenemezdi. Aynen Macaristan'ın bölündüğü gibi, bölgenin tarihi bir devleti olan Polonya da bölünmenin eşiğindeydi. Ayrıca, kanun-nizam tanımayan romantik Kazaklar (Kazak kelimesi Tatar kökenlidir) vardı ki, ufukta herhangi bir hükümetin gölgesi bile gözükse derhal oradan uzaklaşırlardı. At sırtında, dört bir yana müthiş baskınlar düzenlerlerdi. Bazen Polonyalıları püskürtür, bazen de onlarla anlaşırlardı. Aynısını Türklere ve Ruslara da yaparlardı. Nizamsızlığın egemen olduğu Ukrayna bölünmüştü ve kuzey sınırında yer alan Osmanlı'ya bağlı devletler, yani Moldavya ve Transilvanya hu-

zursuzdu. Genel gidişat bundan da daha karmaşıktı, çünkü hem gayet iyi örgütlenmiş hem de yağmacı bir ülke olan kuzeydeki İsveç, sonunda XII. Şarl adında bir çılgın tarafından yönetilir olmuştu. İşlerin karmaşıklığını ayyuka çıkaran bir unsur da, XIV. Louis Fransa'sının İngiltere'yle ve Hollanda'yla ittifak halinde, Avusturya İmparatorluğu'na karşı Avrupa hâkimiyetine oynuyor olmasıydı. Osmanlılar aklın yolunu seçselerdi gayet dikkatli olmaları gerektiğini görür, İsveç hareketsiz kaldığı ve Batı Avrupalılar da birbirleriyle iyi geçindikleri takdirde, herhangi bir ileri adım atmamaları gerektiğini anlayabilirlerdi.

Bu değerlendirmeleri hesaba katmamış oluşları, Osmanlıların o zaman nasıl bir hayal âleminde yaşıyor olduklarının bariz bir göstergesidir. O aşamada, İstanbul'daki yöneticiler derslerine iyi çalışmadılar. Zaten hiçbiri yabancı dil konuşamazdı. Konuşabilenler genellikle Hıristiyanlardı ki, onlara güvenilmezdi ve hakir görülürlerdi. Yeri gelmiş, Türk kuvvetleri Polonyalılar karşısında başarılı olmuş, bazı Kazaklarla ittifak yapmış, hatta Polonya'nın güney doğusundaki güzel Lviv şehrini ablukaya bile almışlardı. Ama şimdi, Macar Protestanlarının Fransız desteğini arkalarına alacakları gibi hayaller peşinde koşuyorlardı (tam da o anda XIV. Louis'nin Hugenotlar tabir edilen Fransız Protestanları ülkesinden kovmakta olduğunu Türkler anlayamıyorlardı). Her ne hal ise, zaman Osmanlıların gövde gösterisi zamanıydı. Fazıl Ahmet Paşa'dan sonra sadrazam olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa büyüklük hülyaları içindeydi. Viyana'yı kuşatmaya karar verdi. Oysa daha 1664 yılında Avusturya ordusu St. Gotthard Savaşı'nda yapısal üstünlüğünü göstermiş ve bunu Vasvar Antlaşması takip etmişti. Bu antlaşma sayesinde Avusturyalılar İtalya ve Almanya'daki Fransızların karşısına güç kaydırabilme olanağına kavuşmuşlardı. Şimdi, 1683 yılında, tam bir büyüklük kompleksi içindeki Türkler antlaşmayı feshettiklerini ilan ettiler. Şeyhülislam asıl sorunun Rusya olduğunu söyledi ama uyarılarına kulak asan olmadı. İmparatorluk en üst perdeden, bütün kozlarını birden oynayacaktı.

Olağanüstü bir lojistik faaliyetle, 200.000 kişilik ordu ilerlemeye başladı. Toplar, mühimmat, ikmal malzemeleri ve sadrazamın gümüş kaplı arabası, çamur deryalarından geçti, seyyar köprüler kuruldu, nehirler aşıldı. Belgrad üzerinden Budin şehrine gelindiğinde, Romanya üzerinden gelen Tatar süvarileriyle ve takviye birlikleriyle buluşuldu. Edirne'den Viyana'ya kadar günde ortalama altı kilometre kadar yol alındı. Üç ay sonra, 1683 Temmuz'unda, efsanevi ordu, devasa çadırlar, hazine ve elde avuçta ne var ne yoksa her şey Viyana önlerindeydi. Top atışları başladı. Ama gülleler develerle taşınmıştı. Develer ise çok ağır yük taşıyamazdı. Viyana'nın surları takviye edilmişti ve gülleler çok küçüktü. Surlardan geri sektiler. Avusturya imparatoru Leopold şehri terk edecek kadar tedbirli davranmıştı ama kendine müttefikler bulmayı da başarmıştı. Sadece müttefikler denilip geçilecek gibi de değildi. Rusya da dahil olmak üzere bölgeyle ilgilenen Hıristiyan devletlerin hemen hemen hepsi yardıma koşmuşlardı.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın zamanlaması bundan daha kötü olamazdı. Fransa ile Avusturya arasında sürüp giden savaşların askıya alınmış olduğu bir dönemdi. Paşa, Ruslarla Polonyalıları kendisine karşı birleştirmeyi başarmıştı. Hâlâ bir nebze güçleri olan Venedikliler bile Avusturya'ya yardıma koştular. Kilise'ye karşı çıkan Macarlar Paşa'nın yanındaydı ama dişleri de sökülmüştü. 1683 Eylül'ünde Polonya süvarileri ve Alman prensleri Viyana'yı kurtarmaya gelerek kuşatma ordusuna arkadan saldırdılar. Osmanlı ordusu dağıldı. Çadırlarını, hatta hazinesini bile kaybeden ordu Macaristan'a kaçtı. Kısa bir süre sonra Budin şehri de düştü. Viyana bozgunu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hayatına maloldu. Belgrad'da ipek bir kuşakla boğuldu.

Bunun arkasından muazzam bir Hıristiyan karşı saldırısı geldi. 1688 yılında Belgrad düştü. Kısa süre sonra İranlılar da Osmanlı karşıtı cepheye katıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun aşırı genişlemesinin acısı çıkıyordu. Bir yarı-bozgunun arkasından,

Venedikliler de Yunanistan'ı geri aldılar (Partenon[17] tapınağını yıkan, Venedik'in Atina bombardımanıdır). Avusturyalılar Bulgaristan'a girdiler. Ruslar Karadeniz'de biraz ilerledi ama sonra lojistik yetersizlikleri nedeniyle durmak zorunda kaldılar. 1687 yılında facialar peş peşe gelmeye devam ederken, bir de Yeniçeri isyanı çıktı ve IV. Mehmet tahttan indirildi. Yerine kardeşi II. Süleyman (hük.: 1689-91) getirildi. Tahta geçeceği kendisine bildirildiği zaman, Topkapı Sarayı'nın kuytu bir köşesinde, allak bullak bir vaziyette sendeliyor, öldürüleceği anı bekliyordu. Öldürüleceğine tahta geçti, çünkü Nakib'ül-Eşraf (Peygamber ailesinden seyyid ve şeriflerin kaydını tutan katip) ve Sakalar Kethüdası (padişahın matara taşıyıcılarının amiri) üzerlerine düşeni yapmışlardı. İsyankâr birliklerin komutanına Rumeli beylerbeyliği ve bir de vergi çiftliği *(tımar)* verilince, bu birlikler yeniden sadık birlik saflarına katıldılar. Osmanlılar için tek ve yegâne gerçek umut, Avusturyalıların batıya yönelmeleriydi. Ve uzun vadede, imparatorluğu tekrar tekrar kurtaracak olan buydu.

1699 yılında Karlofça Antlaşması imzalandı. Buna göre, Osmanlılar Macaristan'ı elden çıkardılar. Muhtemelen daha da fazlasını elden çıkarmaları gerekecekti ama 1701 yılında Habsburglar XIV. Louis ile son büyük hesaplaşmanın içine çekilip İspanya tahtı için savaştılar. 1697 yılında Sırbistan-Macaristan sınırında yapılan Zenta muharebesi, Osmanlı ordusunun çağın ne kadar gerisinde kaldığını göstermişti. Bu gerilik, büyüklük hülyasıyla da destekleniyordu. Peygamber Sancağı ortalıkta dalgalandırılıyor ve bu teşvik, intihar saldırılarına yol açmaktan başka bir işe yaramıyordu. Osmanlı formülü işlerliğini kaybediyordu ve henüz bunun yerine başka bir formül de bulunmuş değildi. Osmanlı, genişlemeye mahkûm bir imparatorluktu. En azından Yeniçerileri meşgul edecek kadar genişlemek zorundaydı, yoksa maraza çı-

(17) Antik Yunan'dan günümüze kalan yapılar arasında en iyi bilinenidir ve Yunan mimarisinin en büyük eseri olarak kabul edilir. M.Ö. 5. yüzyılda Atina Akropol'ünde inşa edilmiştir.

karıyorlardı. İmparatorluk eskiden Yeniçerilerin maaşlarını, gelir getiren yerleri fethetmek suretiyle öderdi. Şimdi ise ardı ardına hep savunmadaydı. Eğer kendi haline bırakılsa veya sadece tek bir düşmanı olsa, eski formülle varlığını pekâlâ sürdürebilirdi. Ama buna hiç imkân yoktu. Yegâne ciddi umudu, olası düşmanlarının birbirleriyle rekabetinde yatıyordu. Nitekim 1713-14'e kadar süren İspanyol tahtına sahip çıkma savaşı düşmanlarını kendisinden uzaklaştırdı ve Türkler kaybettikleri toprakların bir kısmını geri aldılar. Ama bu savaş bitince, Prens Eugene de Savoy komutasındaki Avusturya ordusu tekrar Balkanlar'a geldi ve 1716 yılında, Petrovaradin Savaşı'nda Osmanlı ordusunu yendi. Ne var ki, Avusturyalıların yanında yer alan Venedikliler müttefikleri kadar iyi savaşamadılar. Osmanlılar Yunanistan'ın bir kısmını kaybettiler. Sonra Pasarofça Antlaşması Avusturyalılara Belgrad'ı da kazandırdı ve Müslüman nüfus Macaristan'ı akın akın terk etti. Yirmi yıl kadar süreyle başka bir yenilgi yaşanmadı. Bunun en önemli sebebi, Avusturyalıların yıldızı parlamaya başlamış Prusya ile savaşa tutuşmuş olmalarıydı. Hatta, şaşılacak kadar uzun süren bir barış dönemi yaşandı. 1730 yılına kadar süren bu dönem "Lale Devri" olarak anılır.

Lale, Orta Asya'dan gelmedir. İsmi, Farsça bir kelime olan "türban"dan gelir. 1630'larda Türkler lale ihraç edince, Hollanda'nın meşhur lale çılgınlığı, çeşitli lale soğanlarının gelecekteki fiyatları hakkında abes bir spekülasyonla başladı. Bunun üzerine Osmanlı'da tam bir lale düşkünlüğü ortaya çıktı ki, III. Ahmet de bunu teşvik etti. Böylece lale kısa süren ama çok göz alıcı bir döneme ismini vermiş oldu. III. Ahmet bir barış adamıydı. Bir kereye mahsus olmak üzere, Topkapı Sarayı'ndaki "Kafes"in dışında, nispeten özgür bir ortamda yetişmişti. Bahtı da açıktı, çünkü onun döneminde Tuna'daki vergi haklarını satmak gibi yeni bir gelir kalemi ortaya çıkmıştı. Bu parayı gayet göz alıcı biçimde harcadı. Başta Fransız modası olmak üzere, Avrupa modasının Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmeye başlandığı zamanlardı. III. Ahmet ithal giysilerle veya bunların röprodüksiyonlarıyla

harikûlade zaman geçirdi. Sarayın bahçesine kendi özel köşkünü yaptırdı ki, kaplamaları çeşitli çiçek motifleriyle süslüydü. Fransız büyükelçisi, Fransa Kralı'nın parklarını ve bahçelerini ballandıra ballandıra anlatınca, o da Kâğıthane'de, o zamanlar Alibey Suyu ve Kâğıthane Suyu diye anılan ve Haliç'e dökülen derelerin arasında kalan bir alana Sadabat Sarayı'nı yaptırdı. Lalelerle dolu özenli bahçeleri olan bu saray, sırtlarına mum dikilmiş kaplumbağaların çiçekleri aydınlattıkları masal gibi nice davete ev sahipliği yaptı. Bu dönemde çoğu zaman barış hüküm sürdü. "Lale Devri", saray ressamı Levni'nin minyatürlerinde muhabbetle anıldı (onun 1720 tarihli *Surname-i Vehbi* koleksiyonu, şehzadelerin sünnet törenlerini betimler. Bu resimlerde Osmanlı saray hayatının vazgeçilmezlerinden biri olan "rakkaslar" da yer alır).

Ama bu dönem, büyük padişahların şekillendirdikleri haliyle, imparatorluğun da son günleriydi. Osmanlıların artık kaderle sınavı vardı. Zaman zaman yine ehliyetli sadrazamların işbaşına geldikleri oldu. Özellikle III. Ahmet'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa, Avrupa'daki ve Rusya'daki hayranlık uyandırıcı gelişmelerin farkındaydı. Osmanlı büyükelçileri ilk defa XVIII. yüzyılın ilk yarısında, başta Paris olmak üzere yabancı ülkelere yerleşmeye başladılar. Bazıları değişimi anlamaya çalıştılar. Diğerleri tembeldiler ve gördüklerini, gâvur icadı veya kafir maskaralığı sayarak reddettiler. Dış ticaret arttı. Öncelikle İzmir'de ve Selanik'te tüccarlar çoğaldı. Batı, Türk giysilerinden ve desenlerinden âdeta büyülendi. Aslına bakılırsa, kişisel düzeydeki ilişkiler çoğu zaman gayet iyiydi.

Klasik İngiliz edebiyatının bu konudaki kaynaklara önemli katkılarından biri, Lady Mary Montagu'nun (bir İngiliz kontunun kızıydı. Çok geniş bir çevresi vardı. Özellikle de Alexander Pope[18] ile sık sık görüşürdü) memleketine gönderdiği mektuplarıdır. Bu mektuplarda, kocası İngiltere Büyükelçisi olarak İstanbul'a atanınca, 1716 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırı-

(18) Homeros'tan yaptığı çevirileriyle de tanınan 18. yüzyıl İngiliz şairi.

nı nasıl geçtiğini anlatır. Belgrad'da tanıştığı vali içki içen, eğlenceli hikâyeler anlatan, son derece enerjik ve alımlı bir adamdır. Ama etraf eşkıyayla doludur. Yolculuğunun güvenliği için tekmil bir Yeniçeri süvari alayının ona refakat etmesi gerekir. Yolda Yeniçeriler yöre halkına kötü davranır ve bunda ayıplanacak hiçbir şey görmezler. Bu harikulade kadın, İstanbul'da her türlü ayrıntıyı gözlemler. Türkçe de öğrenir. Pek çok Türk kadınıyla arkadaş olur. Arkadaşları ona neler neler anlatmazlar ki. Çarşafa bürünüp evden çıktıkları zaman kimse kendilerini tanıyamadığı için sorgusuz sualsiz erkeklerle nasıl buluşabildikleri de dahil.

Yine de, Osmanlı'nın XVIII. yüzyılını anlamaktan zoru yoktur. Çünkü her seferinde, sil baştan Osmanlı'nın batıyla hesaplaşmasının içine çekilirsiniz. Bu hesaplaşma bazen sizi yanıltabilecek ölçüde edebi düzeyden yoksun olabildiği gibi, elbette daima dışarıdan yapılan gözlemlere dayanır. İçeriden bakabildiğinizde de işler zordur, çünkü XVIII. yüzyıl dinin ağırlıklı olduğu bir dönemdi ve Osmanlı, kurumsal olarak, kendisini dini referanslarla tanımlardı. Buna paralel olarak, kullandığı dil de son derece gizemliydi. Bu dönemde de birbiri peşi sıra padişahlar gelip geçti ama hiçbiri çok ilginç bir şahsiyet değildi. Hele III. Osman (hük.: 1754-57), insanın içini daraltacak kadar sofuydu. Bir açıdan bakacak olursanız, şaşaalı bir imparatorluk görürdünüz. Bazen iki hafta aralıksız sürebilen olağanüstü kutlamalar herkesin gözü önünde cereyan ederdi. Bunlar çeşitli vesilelerle, örneğin padişahın oğullarının sünneti şerefine düzenlenirdi. Ama imparatorluğun çok ciddi sorunları vardı. Bunlar zaman zaman patlak da verdi. Patrona Halil isminde bir Arnavut'un başını çektiği Yeniçeri isyanıyla, III. Ahmet 1730 yılında tahttan indirildi. Patrona Halil, ancak İbrahim Paşa'nın ve padişaha yakın başka birkaç kişinin idam edilmeleri suretiyle yatıştırılabildi. Ama olay böyle kapanmadı. III. Ahmet'in yerine geçen I. Mahmut (hük.: 1730-54), tehlikeli bir oyunu zamana yaydı. Günü geldiğinde, Patrona Halil'in ve arkadaşlarının yüksek mevkilere tayin edilişlerini kutlamak bahanesiyle verdiği bir ziyafette hepsini topluca öldürttü. Bu, "Lale Devri"nin sonuydu.

Ulema şeriat hukukunu yorumlamaya devam etti. Bunu yaparken, Allah'ın VII. yüzyılda koymamış olduğu kurallara kendisi cevaz vermek suretiyle, beklenmedik durumların ortaya çıkardığı boşlukları doldurdu. Ama sahnelenen bu gösterinin günleri de sayılıydı. Zihniyet değişimi dipten gelen bir dalga gibiydi. Bunu hissedebilirdiniz. XVIII. yüzyılın ilk yarısında pek çok kişi, dini esnek bir biçimde yorumlar gibi gözüküyordu. Kim bilir kapalı kapılar ardında daha neler konuşuluyor, neler neler yapılıyordu. Hatta cami mimarisinde bile rokoko etkisi görülür. (Bunun en güzel örneği, yapımı 1748 yılında I. Mahmut tarafından başlatılmış Kapalıçarşı'daki Nuruosmaniye Camii'dir.) I. Mahmut'tan sonra tahta geçen III. Osman dini zorunluklara yeniden işlerlik kazandırmaya çalıştı. Alkol yasağı, Müslüman olmayanlara ayırt edici giysi zorunluluğu ve benzerleri geri geldi ama bunlara hiç aldırış edilmedi. Zaten III. Osman dönemi fazla uzun ömürlü de olmadı. Yerine III. Mustafa (hük.: 1757-74) geçti. O da fazla ilginç bir padişah değildi. Borç alan ilk padişah oluşu hariç. İslamiyet borçlanmaya karşıydı ama 1768 yılında Rusya'nın gücü artarken pek de başka seçenek yoktu.

Gerçek oydu ki, imparatorluk sistemi çözülmeye başlıyordu. Yeniçeriler askerlikten başka ne iş olsa yapıyordu. Şanslıysanız dükkân işletenine denk gelirdiniz, değilseniz gaspçı olanına. İstanbul'da sık sık büyük yangınlar çıkıyor ve iç içe geçmiş ahşap evleri silip süpürüyordu. Teoride bu kadar güçlü olan bir devletin şehir planlamasından aciz oluşu müthiş bir çelişkiydi. (Oysa, örneğin Viyana, asil bir sarayın veya görkemli bir kilisenin hâkim olduğu geniş caddelerle ve çok sayıda büyük parkla doluydu.) Batı başkentlerindeki gibi kamuya açık büyük alanlar oluşturulamayışı şeriat hukuku nedeniyleydi. Bütün ülkelerde, mülkiyet hakkıyla o mülkü kullananın hakları birbiriyle bir çeşit yarış halindedir. Şeriat hukukunda, öncelik mülkü kullananındı. Eğer bir sokağı kapatır ve içine bina yaparlarsa bu onların hakkıydı. Oysa batıda, Roma geleneklerine göre, kamu otoritesi alan açmak için kamulaştırma yapabilirdi. Veya İngiltere'de, köklü aristokrasi, İngiliz

mülkiyet kanununun manivelalarını kullanmak suretiyle aynı sonucu alabilirdi. İstanbul'da ve başka Müslüman şehirlerinde durum böyle değildi. Bu tıkış tıkış şehirleşme yüzünden hastalıklar da kolay yayılıyor, salgınları ancak çok büyük yangınlar durdurabiliyordu. İstanbul'un sağlık sorunları dillere düşmüştü. Büyükelçiler her yaz Karadeniz'e doğru kaçar, genellikle Tarabya'da, olabildiğince özenle yaptırdıkları yazlık evlerinde kalırlardı. Tarabya ismi, "terapi şehri" anlamındaki Rumca "therapeia" kelimesinden gelir. Genellikle padişahlar da İstanbul'dan kaçarlardı ama onlar avlanmaya elverişli Edirne'yi tercih ederlerdi.

Osmanlıların Balkan eyaletlerindeki çözülmesi ciddi boyutlara ulaştı. Eskiden imparatorluk memurları köylüleri el üstünde tutarlardı. Onları toprak ağalarına ezdirmezlerdi. Yeteneksiz veya ahlaken sorunlu olan memurlar idam bile edilebilir, mallarına el konulabilirdi. Ne var ki bu sistem farklı bir tür feodalizme, yani *tımar*'a dayalıydı. Tarımsal kapitalizmle at başı giden mirasa dayalı mülkiyetin bu sistemde yeri yoktu. Eğer *tımar* sahibi kendi üzerine düşeni yapmazsa arazi elinden alınabilirdi. XVIII. yüzyılda, Selanik'e giden ticaret yolu üzerinde alış veriş canlandı. Bazı *tımar* sahipleri memurlara rüşvet vererek arazilerini ekip biçmeye, tarımsal üretim çiftliği haline getirmeye başladılar. Bu durum köylüler açısından bir kayıptı, çünkü çetrefilli bir konu daha vardı ki, kanunen olmasa bile pratikte büyük çiftlik sahipleri genellikle Müslüman, *reaya* denilen köylüler ise genellikle Hıristiyan idiler. Buna bir de Ortodoks Kilisesi'nin hiç de iyi yönetilmeyen uçsuz bucaksız arazileri eklenince, sonuçta olan köylülere oluyor, zaten verimsiz ve taşlı olan toprakları azaldıkça azalıyordu.

Bunun sonucunda, dağlık bölgeler başta olmak üzere bütün Balkanlar'da eşkıyalık aldı başını yürüdü. Rumcada şakiye *klepht*[19] denirdi. Şarkılarla anılır, Robin Hood gibi efsaneleştirilirlerdi. Buna karşılık mülk sahipleri ne yapacaklardı? Onlar da

(19) Klepht ve kleptomani aynı kökten, "çalmak" kelimesinin Rumca karşılığı olan "kleptein"dan türemişlerdir.

başka belalı adamlar tutup polis olarak kullandılar. Bunlara da *armatoles* denirdi. Çok iyi bir tarihçi olan Fransız Gilles Veinstein bu durumu "sevilen eşkıyadan hırsız jandarmaya" geçiş olarak tanımlar ki, gayet de uygun düşer. Balkanlar yönetilemez hale geliyordu. Zaman zaman vahşi misillemelere de şahit olunurdu. Çamurlu, zor, berbat bir yoldan giderken, karşınıza ansızın uzun bir direğin ucunda kıvranan, kazığa geçirilmiş bir adam çıkabilirdi. Takvimler henüz 1770'leri gösterirken, Balkanlar'daki düşünce önderleri kalkınmanın Batı'dan gelip gelemeyeceğine kafa yormaya başlamışlardı bile.

Ne var ki, III. Mustafa'nın sarayında kimse hiçbir şeye kafa yorarmış gibi gözükmüyordu. Kimse Çariçe II. Katerina Rusyası'nın giderek artan gücü ve önlenemez yükselişi hakkında derinlemesine bir bilgiye sahip olmadığı gibi, bazen yüzeysel bilgiden bile yoksun olunabiliyordu. Zamanında Polonya'yla kurulmuş olan eski bağlantıların önemi abartılıyordu. İsveç'le de bazı bağlantılar kurulmuştu. Venedik'in herhangi bir varlık gösterebilecek gücü kalmamıştı. Avusturya, yüzünü Almanya'ya dönmüştü. Fransa dosttu. Kendi hayal âleminde yaşayan III. Mustafa, esas itibariyle Karadeniz hâkimiyeti için Rusya'yla hesaplaşma demek olan yeni bir savaştan hiç çekinmedi. Ruslar epeydir Kuzey Kafkaslar'da sondaj yapıyordu. Teorik olarak buralar Osmanlı egemenliği altındaydı. Osmanlı boyunduruğu altındaki Kırım'la ise, açıktan açığa ilgileniyorlardı. Ukrayna ile sınır komşusu olan Moldavya yöneticilerinin St. Petersburg'da bir takım dolaplar çevirdikleri de ayan beyan ortadaydı. III. Mustafa, Karadeniz'de söz sahibinin kim olduğunu herkese gösterecekti. 1768 yılında Büyük Katerina'ya savaş açtı. Daha o anda, XVIII. yüzyıl Osmanlı'sının şaşaalı dış görünümünün yerle bir olmasına ramak kalmıştı.

UZUN SOLUKLU SAVUNMA

1768 yılında başlayıp altı yıl süren Rusya savaşı "bir musibet bin nasihatten evladır" özdeyişini haklı çıkarırcasına, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlandı. İşin en can alıcı tarafı, toprak, itibar ve para kaybedilmiş olması değildi. Bunların da ötesinde imparatorluk efsanesi yıkılmıştı. Karadeniz, üç aşağı beş yukarı 1453 yılından beri bir Osmanlı gölüydü. Mallarını Tuna Nehri yoluyla Orta Avrupa'dan veya Dinyester (Turla) ve Dinyeper (Desna) nehirleri yoluyla Rusya'dan getiren tüccarlardan vergi alınıyordu. Nüfus yapısı son derece çeşitli olan Kırım, Tatar devletinin de kalbiydi. Cengiz Han'ın soyundan geldiği iddiasındaki Giray hanedanınca yönetiliyordu ve Osmanlı boyunduruğunu kabul etmişti. Başta kuzey Kafkasya'daki Nogaylar, olmak üzere, Rusların tarafını tutan Tatarlar da vardı (Nogaylar, ileriki zamanlarda ayaklanan Rus halk tabakasını bastırmak için kullanılmışlardır. Devrim ikonografisinde, *nagayka* ismi verilen uzun kırbaçlarıyla yer alırlar). Kuzey Kafkasya, kâğıt üzerinde Türklerindi, çünkü batısında yer alan dağ aşiretleri, yani zorlu Çerkesler, teorik olarak Müslüman idiler. Türkler ve müttefikleri, Kafkaslar'da kahramanca dövüştüler ama Balkanlar'da ve Tuna deltasında hiç de parlak sonuçlar elde edemediler.

İmparatorluğun felaket anı, daha ziyade denizlerde geldi çattı. Akdeniz'de bir Rus filosu belirdi. Subaylarının bazılarının İngiliz oluşu, Rusya'nın kendi ülkesindeki yabancılardan yararlanmaktaki yaratıcılığının tipik bir göstergesiydi. Hiç şüphesiz, bu yaratıcılık imparatoriçenin şahsından kaynaklanıyordu. Kariyerine irice bir golf sahası büyüklüğünde bir Alman prensliği olan Anhalt'ın

bir parselinde başlamış olan imparatoriçe, sevgilisinin eline bir tabure tutuşturup kocasının beynini dağıttırmak suretiyle 1762 yılında tahta çıkmıştı. Kocası III. Peter ise daha altı ay önce, halası İmparatoriçe Elizabeth'in ölümü üzerine tahta geçmişti. Ama şimdi, kuzeyin bu barbarları, Karadeniz'deki Osmanlı hegemonyasına son veriyorlardı. Filoları önce hiç beklenmedik bir şekilde, Osmanlıların elinde bulunan Yunanistan'a yöneldi. Bir Ortodoks ayaklanması örgütlemeleri için karaya subaylar çıkardıktan sonra rotasını İzmir'e çevirdi. Üstün denizcilik yeteneklerine patlayıcı yüklü kundaklama gemileri de eklenince, 1770 yılında, Çeşme açıklarında, Sakız Adası'na yakın bir yerde bir Osmanlı filosunu sulara gömdüler. Osmanlı devletinin istihbarat zaafiyetinin gayet tipik bir örneği olarak, kimse o Rus filosunun oraya nasıl geldiğini anlayamadı: Acaba Avrupa'yı kateden Ren isminde bir nehir yok muydu?

Bu noktada, İstanbul'daki yönetim kademesinin en tepesinde bulunan kuruma değinebiliriz. Merkezi karar organı *Babıâli,* Devlet-i Aliye-i Osmanî'nin kapısıydı (yüce devletin kapısı). Fransızca kısaltması evrensel olarak benimsenmiş, herkes bu kuruma "Kapı" der olmuştu. Savaş sona erdiği zaman, Kapı, Karadeniz'deki tekel konumunu kaybettiğini kabul etmek zorunda kaldı. Rusya, Kuzey Kafkaslar'ın egemen gücü haline geldiği gibi, Gürcistan'ı da ele geçirme yolunda emin adımlarla ilerliyordu. Kırım'a bağımsızlık verildi ve Giraylardan biri, herkesin ağız birliğiyle söylediğine göre, son derece yakışıklı bir adam olan Şahin Giray, Büyük Katerina'nın sevgilisi oldu. Başka bir Giray ise, din değiştirip İskoç Protestanlığı'na geçti ve Edinburg'lu Bayan Patterson'a âşık oldu. Avukat olan babası kızının prens bile olsa bir doğuluyla evlenmesine asla izin vermeyeceğini söyleyince beraberce kaçtılar. Bundan elli yıl sonra İngiliz ordusu Kırım'a ayak bastığında, Bayan Patterson hâlâ sarayındaydı. Onun soyundan gelenlerden birisi de, Nazi Almanya'sının son sosyete düğünüyle bir von Gersdorff'la evlenecekti. Sonra Kırımlılarla Nogay Tatarları birbirleriyle savaşa tutuşunca, Rusya 1783 yılında

Kırım'ı da topraklarına katarak son noktayı koydu. Osmanlı padişahının elinden gelen yegâne iş, kendisinin Müslümanların koruyucusu olarak tanınmasını istemek oldu. Büyük Katerina bunu kendisinin de, her nasıl olacaksa, Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların da koruyucusu olması şartıyla kabul etti. Bu muğlaklık, uzun süren hararetli tartışmaların fitilini ateşledi.

İlk defa Müslüman toprağı kaybedilip de Rus gemileri (bazıları Rus bandıralı Yunan gemileriydi) süzüle süzüle Boğaz'dan geçmeye, Tatar ve Çerkes mülteciler de akın akın Anadolu'ya gelmeye başlayınca bir devlet krizi patlak verdi. İzan sahibi insanlar yıllardır değişim gerektiğini söyleyip duruyorlardı ama hiçbir yere de varabilmiş değillerdi, çünkü ülke içinde değişim talebi çok azdı ve sistem, kendi bildiği gibi de olsa işlemeye devam etmişti. Ortodoks Kilisesi bile halinden memnundu. Kendi işlerine dışarıdan müdahale edilmesini kesinlikle istemiyordu (o sıralarda Atos Dağı'nı görmeye giden bazı Alman turistler, Bizans el yazmalarının bir kapıyı açık tutmak için kapı aralığına sıkıştırıldığına, hatta bunlarla soba tutuşturulduğuna bile şahit olmuşlardı). Binlerce Yeniçeri boşu boşuna maaş alıyordu. Çoğu, hak ediş belgesini Ermeni spekülatörlere satıyordu. Padişah aslında sadece "Hüdavendigâr" adı verilen bölgeyi yönetiyordu. Bu isim esasen Bursa civarındaki ilk Osmanlı bölgesine verilmişti ama şimdi, elbette İstanbul'u da içine alıyordu (ve hâlâ, Türk gayrısafi yurtiçi hasılasının yaklaşık üçte ikisini üretiyor).

Başka yerlerde, padişahı pek de kale almayan yerel liderlerin hükmü geçiyordu. Kâğıt üstünde kalan bir bağımlılığı da olmasa, Kuzey Afrika çoktan elden çıkmış gibiydi ama yine de, Yeniçerilerin torunlarının ve onların buradaki eşlerinin hâlâ belirli bir güçleri de yok değildi. Mısırlılar ancak şöyle böyle kontrol altında sayılırlardı. Suriye veya Irak Araplarının nüfuzlu olanları, âdeta kendi vergi çiftliklerini işletir gibi devlete birkaç kuruş ödüyor, yöre halkının ise kanını emiyorlardı. Bu gibi durumların en kötüsü Romanya topraklarında, Eflak ve Boğdan'da yaşanıyordu. Biraz da yardımla o bölgenin yöresel hanedanlarının nesilleri

tükenince, taht ve vergi toplama hakları her sene açık arttırmayla İstanbul'un Fener Mahallesi'nde, Patrikhane civarında kümelenip gösterişli evlerinde yaşayan zengin Rumlara satılır olmuştu. Bunlardan Sutsular, Arnavut asıllı Cikalar ve Mavrokordatoslar birbiri peşi sıra, akrabaları ve iri kıyım Arnavut fedaileri eşliğinde önce Eflak'ın başkentine, sonra da Krayova şehrine gelecek ve bir bildiriyle, açık açık hükümranlıklarını ilan edeceklerdi. Buna vergiler de eklenince köylüler ortadan kaybolacak, mallarına ise el konulacaktı. Arkasından, ola ki kendisine XIV. Prens Cika ismini vermiş başka bir Rum gelecek ve aynısını yapacaktı. Sonra zaman bunları unutturacak, Cikaların ve Sutsuların dördüncü nesilleri liberal milliyetçi kisvesine bürünecek, kendilerinden Fransızların kuzeni biçiminde söz edecek ve Romencenin Latin kökeninin altını çizmekte aşırıya kaçan söylemlerde bulunacaklardı.

Bütün bunların neresinden tutar, işe hangi birinden başlarsınız? Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra yetkilileri kara kara düşündüren konuların en başında, Rus silahlarının olağanüstü başarısı geliyordu. Dolayısıyla da atılması gereken ilk adım askeri bir reform yapmaktı. Bunun önündeki en büyük engel ise Yeniçerilerdi. Ama ne onları lağvetmeye yetecek kadar güç vardı, ne de satın almaya yetecek kadar para. Gözden düşen III. Mustafa'nın yerine I. Abdülhamit (hük.: 1774-89) geçince, çalışan bir kafa göze çarpar olmuştu. Bir çeşit yeni ordu kurulacaktı ve eğitimini Batı'dan alacaktı. Fransızlar hem yabancıların en işe yarayanıydılar, hem de iyi bir topçu sınıfları olduğu biliniyordu. Aslına bakılırsa, evvelce de Batılı uzmanlar getirilmişti ama ya dini tutuculuk yüzünden veya belki de sadece ukala yabancılardan pek hazzedilmeyişi gibi engeller nedeniyle bir yere varamamışlardı. Hatta en iyileri, Humbaracı Ahmet Paşa gibi Müslüman bile olsalar, fırsatçı oldukları gerekçesiyle sonradan işlerine son verilecekti.

Şimdi de topçuluk uzmanı olarak yine bir Macar olan Baron de Tott geldi (muhtemelen Slovak'tı. Macarca karşılığı "zenci" olan *Tót* nahoş bir isimdi ama onu Fransızlar tavsiye etmiş-

ti). Bir humbaracı (bombardımancı) birliği kurdu. Onları gayet iyi yetiştirdi ama sonraları tali zorluklarla karşılaştı. Topçuluk sadece topları doldurmaktan ibaret değildi. Epeyce de matematik bilmek gerektirirdi ama ulema elli yıl önce matematik okullarını Şeytan'ın sırlarını araştırdıkları gerekçesiyle kapattırmıştı. Veya en azından böyle hikâye edilir ama bu hikâyeye ihtiyatla yaklaşmakta yarar olabilir, çünkü Ruslar gibi Türklerin de mükemmel bir matematik gelenekleri vardır ve bilgisayarlı dünyaya geçişte gerçekten de çok başarılı oldular. Ne var ki, Baron de Tott'un da dört cilt dolusu, gayet keyifle okunan ama belki de kendinden de epeyce bir şeyler katmış olabileceği hatıratı var. Sonunda kurduğu birlikle sadece bir gösteri yaptı. Ve Yeniçeriler bundan hiç hoşlanmadılar.

1787 yılında Osmanlılar, Kırım'ı geri almak umuduyla Ruslara bir kere daha savaş açtılar. Bunu yaparken İsveçlilerin de Ruslara saldırmış olduğunu hesaba kattılar ama İsveç'in ağırlığını gözlerinde büyüterek gayet abes bir hesap hatası da yaptılar. Sonunda Rusya, kısmen İsveç saldırısı nedeniyle ama asıl Polonya meseleleri ve Fransız İhtilali nedeniyle başka yönlere güç kaydırmak zorunda kaldığından, gerçekten de Türk cephesine fazla ağırlık veremedi. Türkler Kafkaslar'da bazı zaferler bile kazandılarsa da, bunlar hiçbir işe yaramadı, çünkü Avusturyalılar Rus müttefikleriyle birleşerek Belgrad'ı geri aldılar. Sonra da Fransa'dan çekinerek tekrar geri verdiler. Bu anlamsız savaş, Osmanlı'nın gelişme sorunlarından birini gün yüzüne çıkardı. Baron de Tott hiç de kötü bir iş çıkarmamıştı ama dört dörtlük bir topçuluk için yeterince kaynak yoktu. Böyle bir durumda birkaç tane muazzam top mu istersiniz, yoksa daha küçük birçok top mu? Osmanlılar büyük topu tercih ettiler ve onu Dinyeper (Desna) Nehri'nin ağzındaki Özü kalesinden ateşlediler. Büyük bir mermi havalandı, yarılıp parçalara ayrıldı ve topu da parçaladı. Özü düştü. Bu gibi hikâyeler İstanbul'da hararetli tartışmalara yol açtı. Yabancılar kalleş miydi, yoksa daha derinlemesine bir programa ve daha çok yabancıya mı ihtiyaç vardı?

I. Abdülhamit 1789 yılında öldü ve yerine girişimci yeğeni III. Selim (hük.: 1789-1807) geçti. Türkiye'nin bilinçli Batılılaşması onunla başlar. İleride Doğu Sorunu adıyla gündeme gelecek konunun ilk açılışını da o göğüslemek zorunda kalmıştı. Bu basit bir sorudur ve halen de sorulur: Türkiye ortadan kalkarsa ne olur? Bu konuya her şey dahildi: Strateji, ekonomi ve din. Ortodoks Rusya, yine İstanbul'a dayalı yeni bir Bizans İmparatorluğu kurabilir miydi? Kurabilecekse, bu iş için İngiltere'yle de ittifak yapabilirdi, Fransa'yla da. Her ikisiyle de bir bölüşüm planı üzerinde anlaşabilirdi. 1798 yılında Napolyon Mısır'a ayak bastığı zaman, bu soru da ilk defa masaya yatırılmış oldu.

Thomas Nipperdey'in muhteşem Almanya tarihi kitabı 'önce Napolyon vardı' cümlesiyle başlar, çünkü Kutsal Roma İmparatorluğu'nu tepeden tırnağa kadar sarsan ve Almanya'yı modernite rayına oturtan oydu. Sanki bir çeşit Otuz Yıl Savaşları ihracatı gibi. Napolyon'un İspanya üzerindeki etkisi de bir bakıma buna paralel olmuştu. İspanyol bakış açısıyla (İngiliz bakış açısı değil) Yarımada Savaşı hâlâ tamamen çözüme kavuşmamış olan uzun bir iç savaşın başlangıcıydı. Aynı dönemde, o zamanlar anıldığı ismiyle Türk İmparatorluğu içinde de modernleşme yanlılarıyla muhafazakârlar arasında iç savaşa benzer bir mücadele başladı. Bir bakıma, bu mücadele de tamamen bitmiş değil. 1789 İhtilali Fransa'ya muazzam bir enerji kazandırmıştı. 1797 yılına gelene kadar bu ülke eski rejimine kıyasla fersah fersah daha fazla fetih yapmıştı: Almanya'da ve İtalya'da uydu devletleri vardı ki, eski Venedik imparatorluğundan aldığı topraklar da bunlara dahildi. Keza, Belçika ve Hollanda'yı da almıştı. Yeni ihtilal rejimi ve onun seçkin generali Napolyon, eski zayıf rejimden bir fikir de devralmıştı. Fransa, Hindistan'ı ve Amerika'yı İngilizlere kaptırmıştı. Şimdi neden Levant bölgesini[20] veya Yakın Doğu'yu alarak bunu fazlasıyla telafi etmesindi? Ayrıca –hiç değilse Paris'teki ha-

(20) Ortadoğu'nun bir kısmı: Şimdiki İsrail'in, Filistin topraklarının, Ürdün, Lübnan ve Suriye'nin içinde bulundukları bölge.

yalperestlerin cam fanusuna göre– Fransa bu bölgeyi işgal etmekle, ister muhtemel müttefiki İran'ın topraklarından geçmek, hatta isterse Süveyş'ten Kızıldeniz'e savaş gemilerine uygun bir kanal açmak suretiyle, Hindistan'daki İngilizleri tehdit etme olanağına bile kavuşabilirdi.

1798 yılında henüz yirmi sekiz yaşında olan Napolyon, eski Mısır krallarına öykünen bir cakayla, hiç hissettirmeden İngiliz donanmasının burnunun dibinden bir ordu geçirip Mısır'da karaya çıkarttı. Memluk aristokratları, bütün savaş develeri ve eli silah tutanlar sırra kadem basınca, kafası çalışan insanlar işin içinde bir iş olduğunu anladılar. Ufukta Türk sultasından kurtulmaya doğru giden bir yol gözüktüğünün farkına vardılar. Gerçi Fransızlar sıkışmışlardı ama yine de bir yıl kadar süreyle işleri fena gitmedi. Onları sıkıştıran, caka satmakta kimseden aşağı kalmayan Amiral Nelson komutasındaki İngilizlerin, Fransız filosunu sonunda yakalayıp paramparça etmiş olmasıydı. O zaman Napolyon Türk bölgesine yürüdü. Geri çekilmek zorunda kalınca, savaş esirlerini kılıçtan geçirterek itibarını zedeledi. 1799 yılında oyunu kaybettiğini anlayınca Fransa'ya kaçtı ve kısa süre sonra yeniden başa geçti. Ama Doğu Sorunu konusunu da gündeme getirmiş oldu. Ayrıca, Mısır'ı da ilginç bir kavramla tanıştırmıştı: Batılılaşma. Mısır'ın yerli halkını ve orada kalan Fransız subaylarını gayet bilinçli bir şekilde kullanan yaratıcı bir şahsiyet, Mehmet Ali Paşa sivrilmeye başladı.

Arnavut kökenliydi ve bütün ömrü boyunca daima Osmanlı Türkçesi konuşmuştu. Gayet işe yarar bir ordu ve bir de donanma kurdu. Sanayi kollarını geliştirmek için yabancı uzmanlar getirtti. Arabistan'ı işgal etti ve orada hayat bulmuş tutucu Vahabi mezhebini kontrol altına aldı. III. Selim'in ona karşı yapabileceği hiçbir şey yoktu. Bu nedenle tanındı ve Mısır Hidivliği'ne (Genel Valiliği'ne) atandı. Aslında yeni Mısır'ın yeni hükümdarı sayılırdı. Hatta, Şerif Mardin'in söylediği gibi, o dönemin yaratıcı gücünün Mısır olduğu bile öne sürülebilir. Durağan olansa, Bağdat'tı.

Bu arada, III. Selim 1807 yılında hem bir İngiliz saldırısına maruz kaldı hem de kendini Rusya ile bir savaşın içinde buldu. III. Selim'in Yeniçerileri, koruma şantajı karşılığında haraç toplama işlerini yarıda bırakıp cepheye gitmeye hiç hevesli olmadıklarından (her alaydan ancak beş altı kişi toplanabildi) pek savaşa benzer bir durum da yaşanmadı. Ama 1812 yılında Napolyon Rusya'ya saldırınca, Ruslar Türklerle barış yapmak için Karadeniz kıyısında, Tuna deltasının üst kısmının kuzeyinde, güney Besarabya adı verilen (Türkçe karşılığı *Bucak*) önemli bir toprak parçasını elden çıkardılar. Bu bölgenin önemi Orta Avrupa ticaretinin Karadeniz'e giriş limanlarını barındırmasından geliyordu. Üstelik, Avusturyalılar her ne kadar büyük Trieste limanına öncelik veriyorlarsa da, Tuna yoluyla yine de ilgileniyorlardı. Osmanlı, Batı kapitalizminin içine çekiliyordu. Buna nasıl bir karşılık vermeliydi? Hindistan ve Çin de aynı sorunla karşılaşmış ve her ikisi de çökmüşlerdi.

Aslında III. Selim bir çeşit gizlilik içinde, Boğaz'ın Asya yakasındaki Selimiye Kışlası'nda yeni bir ordu kurmuş ve askerlerini de Mehmet Ali Paşa gibi eğitmişti. Ama onun başındaki dertler, Mısır hükümdarının sorunlarından çok daha ciddiydi. XVIII. yüzyılda, Balkanlar'da olsun, Anadolu'da olsun, padişahların satmış oldukları vergi toplama yetkilerini ellerinde bulunduran yerel hükümranlar merkezi otoriteye kulak asmaz olmuş, özel ordularıyla derebeylik düzenleri kurmuşlardı. En büyükleri Tepedelenli Ali Paşa'nınkiydi. Arnavutluk'un güneyinde ve Yunanistan'ın kuzey batısında yer alan dağlık Epir bölgesindeydi. Buraları gezen Lord Byron, gördüğü egzotik havadan büyülenmişti –devasa yastıklar, halılar, nargileler, kızlar, oğlanlar (Türklerin çok eşlilikten bıktıkları için oğlanları aldıkları düşüncesi sonraları İngiliz yetkililerin mırıldanmalarına yol açmıştı). Baba Alexander Dumas'nın *Monte Kristo Kontu* romanının kadın kahramanı olan "güzel Haydée", aslında Ali Paşa'nın hayali kızıdır. Balkanlar'ın güney doğusunda yer alan ve Rumeli tabir edilen bölge de devasa bir derebeylikti. Üstelik, başkente pek de uzak değildi.

III. Selim, bu hükümranlara karşı o bölgelerdeki Yeniçeri alaylarını kullanmaya çalıştı. Bundan sonuç alamayınca, bu defa da o hükümranları Yeniçerilere karşı kullanmayı denedi. Ama her hamlesi geri tepti, hiçbir sonuç alamadı ve 1807 yılında tahttan indirildi. Yerine hiçbir işe aklı ermeyen IV. Mustafa getirilip Yeni Ordu dağıtıldı. Sonra zeki bir sadrazam, hem ulema'nın hem de Yeniçerilerin kabadayılıklarından nefret eden diğer güç odaklarının desteğiyle, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesini sağladı. Bunun üzerine Yeniçeriler III. Selim'i öldürdüler. Tahta III. Selim'in genç üvey kardeşi II. Mahmut (hük.: 1808-39) çıktı ki, uzun saltanatı süresince imparatorluğun son fırsatı olabilecek önemli işler yapacaktı.

Yeniçeriler, İstanbul'da, başka şehirlerde, hatta Suriye'de bile çapulculukla meşgul olduklarından akılları başka yerdeydi. Gayet tedbirli davranan II. Mahmut ise dikkat kesilmişti. Yeni Ordu, fazla dikkat çekmeden, kimselerin gözüne batmadan yeniden kuruldu. Bütün yerel hükümranların katılacakları bir konferansla ilerleme yolunda bir anlaşmaya varılmaya çalışıldıysa da, bir ziyafette zehirlenmekten korkan yerel hükümranların katılımı gayet düşük oldu. Varılan anlaşmaya fazla itibar etmedikleri gibi, padişahın ne kadar güçsüz olduğunu da iyice anlamış oldular. Yine de işler yolunda gitti ve yabancı subaylar gelip Yeni Ordu'nun eğitimine katkıda bulundular. Bu aslında yeni bir Türkiye'nin başlangıç noktasıdır, o yolda atılmış ilk adımdır.

Ordularla modernizasyon arasındaki ilişki ilginç bir konudur. O aşamada, ilerlemenin odağı artık Atlantik dünyasına kaymıştı ve o dünyada ordular birer ilham kaynağı değil, sadece birer araçtılar. Atlantik dünyasının dışında ise, ilerleme gerici ruhani kurumların ve geri kalmış yerel hükümranların insafına kalmış durumdaydı. Modernleşmeye en fazla kucak açan kurumlar ordulardı. Rusya'da veya Avusturya'da (ve hatta XV. Louis Fransa'sında bile) modern okul istiyorsanız, orduyu kullanırdınız. Viyana'nın en iyi okulu, Theresianum askeri ortaokuluydu. Rusya'daki Junker okullarından tutun da, Berlin'deki aske-

ri okullara kadar durum hep aynıydı. Leo Tolstoy'dan Heinrich von Kleist'a kadar pek çok yazar bu okullarda yetişmişti. Prusyalı Helmuth von Moltke, 1830'larda Türkiye'deki askeri danışmanlardan biriydi. Buradan yazdığı mektuplar bir edebiyat klasiği haline gelecek, kendisi de ülkesinin 1870 yılında Fransa'ya karşı kazanacağı zaferin mimarı olacaktı. Bu olgunun bir başka örneği de, ihtilalci Fransız ordusu 1794 yılında Fleurus savaşını kazanınca, Hollanda ve Belçika gibi ülkelerde yaşanacaktı. Fransız ordusu tebeşir tozu dumanı içinde Louvain Üniversitesi'ne girdiği zaman, Latince konuşan öğrenciler ciddi ciddi Adem'le Havva'nın birbirleriyle acaba sizli bizli mi, yoksa senli benli mi konuştuklarını tartışıyorlardı. Fransızlar atlarını hemen oracığa bağladılar, rektörü Gine'ye sürdüler ve bütün o mekânı, olduğu gibi, bir tıp ve mühendislik okuluna çevirdiler. Günü geldiği zaman, Modern Türkiye de kendi ordusu tarafından ve bundan hiç de farklı olmayan bir şekilde yaratılacaktı.

Yine de, ilerlemeye yelken açılmazdan önce yaşanacak daha nice felaketler vardı ki, hiç de gecikmediler. Pratikte, Mısır daha şimdiden âdeta bağımsızlığını kazanmış gibiydi. 1815 yılında Napolyon Savaşları sona erince, Balkanlar'da olaylar patlak verdi. Daha önce, 1804 yılında, Sırbistan'da bir isyan çıkmıştı. 'Kara George' adında biri, bir süreliğine kendisini prens olarak kabul ettirmişti. On yıl kadar süren çatışmalardan sonra, onun yerine geçen başka bir prens açıkgözlük edip de padişahın hükümranlığını tanıyınca, ortaya küçük bir Sırbistan çıkmıştı. Bu olaya dışarıdan bakan bir göz, kendisini Türk sultasından kurtaran Hıristiyan bir halk görebilir. İçeriden bakanlar ise, işin içinde başka işler de olduğunu biliyorlardı. Türklerle savaştıkları dönemde Kara George'u Ruslar kışkırtmış, sonra Fransızlarla savaşmaya başlayınca, bu defa da caydırmışlardı. Her halükârda, Kara George, padişahın memurları tarafından o bölgedeki Yeniçerilere karşı kullanılmıştı. Oysa, ulusal kurtuluş hareketi oldukları öne sürülen bu gibi eylemlerin hemen hemen hiçbiri böyle bir anlam taşımazlar. Taşımadıklarının kanıtı, daha son-

ra gerçekleşen ve hepsinden daha çarpıcı olan harekettir. Yani Yunanistan'dır.

Osmanlı devletinin ilk günlerinden beri Rumlar, Balkanlar'ın ve Yakın Doğu'nun her tarafına yerleşmiş ve aslına bakılırsa, âdeta imparatorluk içinde imparatorluk yönetmişlerdi. İmparatorluk içindeki en büyük toprak sahibi Ortodoks Patrikliği idi ve hakkında sürekli şikâyetler olur, durmadan davalar açılırdı (1453-1918 yılları arasında sadece dört Patrik görevi başındayken eceliyle ölmüştür). Rumların ve Levantenlerin hâkim oldukları İzmir Limanı Akdeniz ticaret yolları açısından hayati bir önem kazanmıştı. Çok yakınındaki Sakız Adası da hatırı sayılır bir ticaret merkeziydi. Bu adanın tüccarları kelimenin tam anlamıyla uluslararası ticaret yaparlardı. Katoliktiler. İsimleri bazen Kalvokoressi veya Mavrokordato gibi yarı-İtalyan yarı-Rum ismi olurdu. "Frankoçiyotik" tabir edilen İtalyanca-Rumca karışımı bir dilleri vardı. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Londra'ya yerleşmeye başladılar.

1770 yılında Büyük Katerina'nın aklında Mora Yarımadası'na Ortodoks bayrağı dikme fikri vardı. Bir zamanlar Isparta devletine de ev sahipliği yapmış bu yarımadaya Rus subaylar gelmiş, karışıklık çıkarmaya çalışmış ama bir sonuç alamamışlardı. Şimdi ise, Doğu Akdeniz'deki Fransız ve Rus varlığı, yaklaşan değişimin habercisiydiler. Hatta bir aşamada Ruslar, Yunanistan'ın batı kıyısında, İyonya Denizi'ndeki Yediadalar'ı (en büyükleri Korfu Adası) bile işgal etmiş ve bu işgal, Venedik'in ve Venediklilerin 1797 yılında ortadan kalkmalarına yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılda yaşadığı onca sorun arasında bir tane de başarı hikâyesi vardı: Rum tüccarların ve onların deniz nakliyat şirketlerinin Trieste yoluyla Orta Avrupa'dan ve Odesa yoluyla da Rusya'dan; ya Selanik'e ya da İzmir'e mal akışını hiç aksatmadan, tereyağından kıl çeker gibi sürdürebilmiş olmaları. Bu tüccarların Londra'da masonik bağlantıları olduğu gibi, farmason modeline benzer gizli bir cemiyet de işbaşındaydı. İstanbul'un Fener Mahallesi'nin zengin Rumları arasında bu ce-

miyetin taraftarları vardı. 1821 yılında Prens İpsilanti liderliğindeki Rum milliyetçileri, Ruslarla işbirliği halinde bir ayaklanma çıkarmak için Prut nehri yoluyla Moldavya'ya gittiler. O zamanlar kilisenin tepe yönetimi, hatta Romanya topraklarındakiler bile Rumların elindeydi ve elbette tüccar sınıfı da, aristokrasi de, çoğunlukla Rumlardan oluşuyordu. Bu ayaklanmayı çıkaramadılar, çünkü yörenin Romen köylüleri Türkleri Rumlara tercih etti. Ama Mora Yarımadası'nda başka bir isyan patladı. Bu isyanın tellallığını bir rahip yaptı, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere Korint şehrinde yaşayan ne kadar Müslüman varsa hepsinin vahşice öldürülmesini o örgütledi. İngilizler ateşkes ve serbest geçiş hakkı sağlayınca isyancılar kaçmaya çalıştılar.

Bu vahşet İstanbul'da duyulur duyulmaz derhal intikam alındı. İsyancıları aforoz edeceğini resmen ilan etmiş olan Patriği ve Fener Rumlarının ileri gelenlerinden yirmi kadarını asmak, yapılan anlamsız hataların ilkiydi. İkincisi ise, yanlış adanın sakinlerini kılıçtan geçirmekti. Sakız Adası sakinleri tümüyle sadıktılar. Komşu ada Sisam ise tam bir korsan yuvasıydı. Orada berbat bir kırmızı şarap üretilir ve Sakızlılardan nefret edilirdi. 1822 Mart'ında Sisamlı birkaç Rum Sakız Adası'na gidip kendi hallerinde dolaşan, kimseye bir zararları dokunmayan birkaç zaptiyeyi denize attılar. Bu haber İzmir'e ulaşınca, Karaosmanoğlu adındaki vali intikam talimatı verdi ve olanlar Sakız Adası'na oldu. Bu olay Türklerin imajını bozan ilk facia olarak tanımlanabilir. Delacroix, tecavüze uğramış onca bakireyi rezil Asyalı tiplemesiyle ve benzeri unsurlarla resmetti. Avrupa Romantikleri galeyana geldiler.

Bu romantiklerin en ünlüsü Lord Byron idi. O zamanlar otuzlu yaşlarında olan bu ünlü şair Adriyatik'teydi, meteliksizdi ve ilham sıkıntısı çekiyordu. O zamanki metresi Teresa'dan da bıkmıştı. Onu Ravenna'daki[21] yaşlı kocasının yanına geri gönderdi. Henüz tükenmediğini bütün dünyaya göstermek için ses geti-

(21) İtalya'da bir şehir.

ren bir şeyler yapacaktı. Batılı yazarların olur olmaz yerlerde ortaya atılıp barikatların üzerinde slogan atma adeti, uzun yıllar boyunca epey rağbet görecek bu eylem tarzı böyle başladı. Lord Byron, Korint Körfezi'ndeki Missolonghi kasabasında ortaya çıktı ve Loukas isminde bir delikanlıya âşık oldu. Loukas kendisine nazik yerlerini örtecek altın bir giysi verilene kadar feryat figan ağlarken, akrabaları da Lord Byron'ın parasını kibarca ve incelikle götürdüler. Sonra bu romantik şair hayata küstü ve bağımsız Yunanistan uğruna canını feda eden ilk kahraman olarak öldü. *Lara* isimli şiirinde bunu kendisi de dile getirmişti: *"Göğsüne kendi zoruyla verdiği bir ceza ki / Yumuşakça koparılmıştı belki; / Sağlanır kedere karşı uyanık durdukça / Ruhun nefreti çok fazla sevmiş olmaktan. / O benzersiz oğlanların kucak açan ateşi"*(*)

Lord Byron ve Delacroix gibi sanatçıları karşılarına alan Türklerin işleri çok zordu. İleride dört kez İngiltere başbakanı olacak William Ewart Gladstone gibiler gençliklerinde bu sanatçıların etkisi altındaydılar.

XVII. yüzyılda Fransızlara ilham kaynağı olmuş klasik Roma anlayışının tersine, bu insanlar Yunanistan'a romantik bir pencereden bakıyorlardı. Bu biraz da Alman milliyetçiliğinin Fransız tahakkümüne karşı gösterdiği bir tepkiydi. Eski Almanca cümlelerin sıra dışı yapıları da bunun bir göstergesidir. Fiil sondadır. İlgi tümcesi, isimden önce gelen ortaç nedeniyle uzun bir sıfat tamlamasına dönüşmüştür. *Der Spiegel* okuyarak yetişmiş günümüz Almanları bu eski dili kolay kolay anlayamadıkları için, felsefeci Kant Berlin'de İngilizce olarak okutulur. Helenizm fikri Kuzey Avrupa'da çılgın bir coşkuyla karşılandı. Napolyon sonrası dönemde çok sayıda asker işsiz kalmıştı ve Rum tüccarlarda da onları işe alabilecek kadar para vardı. Kalvokoressiler ve Mavrokordatoslar Londra'nın, Paris'in ve St. Petersburg'un mason çevrelerinde bir araya geldiler. Türkler, onları yabancılaştırmakla yapabilecekleri en yanlış işi yapmışlardı, çünkü bu kişiler

(*) Türkçesi: Talat Sait Halman

hiç de düşmanlıklarını kazanmak isteyeceğiniz türden insanlar değillerdi. Hele Rusya'daki Vorontsovlar gibi İngiltere'nin kodamanlarıyla evlenmiş olanları hiç mi hiç değillerdi. Türk karşıtlığı beğeni toplar oldu, modaya dönüştü. Elbette bunun böyle olması için az dolaplar çevrilmedi, az riyakârlık yapılmadı. Yoksa mesele hunharlıktan ibaret olsaydı, Rumların yaptıkları mezalimin, maruz kaldıklarından aşağı kalır tarafı yoktu. Ama nedense gerek o zaman, gerekse daha sonra, Müslüman mağdurlar unutuldular. Rumlar imajlarını parlatmayı çok iyi biliyorlardı ve üzülerek belirtmek gerekir ki, Türkler hiç bilmiyorlardı. Her defasında kendilerini savunmak zorunda kalacakları zeminlere kayıyor, katliam mağdurlarının sayılarının abartıldığını öne sürüyor ve hiçbir kusurları olmadığını söylüyorlardı. Şu da bir gerçekti ki, büyük güçler Rumların bağımsızlığını desteklemelerine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının çeşitli sorunlara yol açacağını da bal gibi biliyorlardı. Nitekim, açtı da. Lafını esirgemeyen bir diplomat ve devlet adamı olan Avusturyalı Metternich hayal görmüyordu: "Yunanistan yaşamaya mahkûm edilmişti" sözü onundur.

Mangalda kül bırakmayan milliyetçi söylemlerin çoğu düzmeceydi. Bizans'ı aslında Türkler değil, İtalyanlar yıkmışlardı. Tam tersine, Türkler Bizans'ı kurtarmışlardı. Büyük İskender'den sonra Antik Yunan Uygarlığı Keltler tarafından yıkılmıştı. Daha sonra, VIII. yüzyılda, Slavlar tarafından sil baştan bir daha yıkılmıştı. Bizanslılar tarafından yeniden Helenleştirilmişti ve Rum milliyetçileri, Helen mi yoksa –ruhani bakımdan– Bizanslı mı oldukları konusunda hiçbir zaman birbirleriyle anlaşamamışlardı. Rum köylülerinin kullandıkları dil, Rumcanın çok farklılaşmış, sadece kiliselerde kalmış bir türüydü. Ayrıca, yarımadanın büyük bir kısmına Romenlerin veya Arnavutların akrabaları olan Vlak çobanlar üşüşmüş, öncelikle de Atina'dan arta kalan neresi varsa orayı işgal etmişlerdi. Rakip eşkıya çeteleri birbirlerine girdikleri için, Osmanlı'ya karşı Rum isyanı kısa süre içinde bir iç savaşa dönüştü. İsyancılar aslında sadece denizlerde üstünlük sağlayabiliyorlardı, çünkü denizcilikte Türklerden çok daha iyiydiler. Türkler

Ege Denizi'nin çalkantılı sularında toplarının hakkını veremiyor, atışları ya gökyüzüne gidiyor, ya da sulara gömülüyordu. Karada ise sanki bir çeşit köşe kapmaca oynanır gibiydi. Havaların ısınmasıyla birlikte Türkler kuzeyden aşağı doğru harekete geçince Rumlar çıkardıkları marazayı askıya alıyor, kışa doğru Türkler geri dönünce kaldıkları yerden devam ediyorlardı.

1826 yılında bu durum birdenbire değişti, çünkü Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa komutasında bir ordu, bir de donanma gönderdi. Bunlar isyanı bastırmaya başladılar. Romantikler telaşa kapıldı. Bu aşamada Ruslar sorun çıkarmaya başladı, çünkü onların da Balkanlar ve özellikle Kafkaslar'la ilgili kendi planları vardı. Kafkaslar da zaten İran'la savaş halindeydiler.

Bu durumda İngilizlerle Fransızlar doğu Akdeniz'deki dengeyi nasıl koruyacaklardı? Çareyi Ruslarla ittifak yapmakta buldular. Üçlü filo Mora üzerinden gelip savaşan tarafların arasına girmeye çalıştı. 1827 yılında Navarin Körfezi'nde açılan ateş İbrahim Paşa'nın filosunu paramparça etti. Sonra, 1828 yılında, müttefiklerinin herhangi bir müdahalede bulunmayacaklarından emin olan Çar I. Nikola, Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdı. İmparatorluk hiç de kendini koruyabilecek durumda değildi. Beklendiği gibi diz çöküp barış istedi. Karşılığında da Karadeniz'in doğu kıyılarının kontrolünü Rusya'ya bıraktı. 1832 yılında ise, Osmanlılar çok küçük bir Yunan Krallığı'nın bağımsızlığını kabul ettiler. Hükümdar olarak başına genç bir Almanın geçmesi uygun görülmüştü. Bu yeni devlet esasen verimsiz Mora Yarımadası'ndan, Atina'nın yıkıntılarından (Akropolis'te Bizans kiliseleri vardı) ve birkaç adadan oluşuyordu. Çok fakir bir ülkeydi. XIX. yüzyılın son yıllarına kadar, fırsatını bulabilenler refah seviyesi çok daha yüksek olan Batı Anadolu'ya göç ettiler.

Her şeye rağmen, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması Osmanlılar açısından sisteme indirilmiş ağır bir darbeydi. Sonra bir darbe daha geldi. Mehmet Ali Paşa artık hatırı sayılır bir devlet gibi yapılanmıştı. Fransızlarla çok iyi ilişkileri vardı, çünkü

Fransızlar onu Yakın Doğu'daki sömürgelerini genişletmek için kullanmak istiyorlardı. Onun ihtirası ise, Suriye'yi ele geçirmekti. Ne de olsa, Yavuz Sultan Selim'in zaferlerinden önce Mısır hükümdarları Anadolu'nun bile içlerine kadar ilerlemişlerdi. Anadolu'nun güney doğusu, yani Suriye'ye bitişik olan kısmı, bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun Kilikya eyaletiydi. Burada bol pamuk yetişirdi (hâlâ da yetişir) ve stratejik önemi de büyüktü. Mehmet Ali Paşa II. Mahmut'la pazarlığa oturdu ve 1831 yılında, Fransızların kendisini destekleyeceklerine emin olunca işgali başlattı. II. Mahmut'un ordusu yine yenildi. Mısır birlikleri İstanbul'u bile tehdit eder hale geldi. Bu durum Rusların başına öyle bir dert açtı ki, bir türlü işin içinden çıkamadılar. Türklerle evvel ezel hasım sayılırlardı. Ama şimdi bu hasımlarının ülkesi Fransızların bir müttefiki tarafından işgal edilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Öyleyse savunulması gerekirdi.

1833 yılında Türklerle Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzaladılar. Buna dayanarak, Rus ordusu İstanbul önlerinde kamp kurdu. Bu sefer Türklere saldırmıyor, onları savunuyordu. Mehmet Ali Paşa geri döndü ama şansını tekrar denemeye kararlıydı. 1839 yılında denedi. Yine kazandı ama bu sefer de önünü İngilizler kestiler, çünkü onlar da İstanbul'un ve genel olarak Levant bölgesinin[22] Fransız kontrolü altına girmesini istemiyorlardı. Sebepsiz yere istemiyor da değillerdi. II. Mahmut gerilemenin önüne set çekip de ülkesinde reform hamleleri yaptıkça Osmanlı İmparatorluğu İngiliz etkisi altına giriyordu.

Rum isyanı, Rus savaşı ve Mısır krizinin başlangıcı sürelerince padişah sabırla beklemişti, çünkü Yeni Ordu'nun eğitimi, hatta hal ve hareketlerini düzeltmeye razı olan Yeniçerileri de bu orduya katmak için zamana ihtiyacı vardı. Ayrıca, Yeniçerilerin koruma şantajları nedeniyle onlardan nefret eden lonca mensupları başta olmak üzere bütün İstanbul halkını ve ulema'nın (aslın-

(22) Ortadoğu'nun bir kısmı: şimdiki İsrail'in, Filistin topraklarının, Ürdün, Lübnan ve Suriye'nin içinde bulundukları bölge.

da bürokrasinin) Yeniçerilerin dümen suyuna girmemiş kısmını da kendi yanına çekmesi lazımdı. İşin dini bir boyutu da vardı. Sünni din adamları, Bektaşi tarikatının dini kurallara esnek yaklaşımından (ve bu cümleden olmak üzere dini gelirlerden aldığı paydan) ve Yeniçerilerin dini eğilimlerinin Bektaşiliğe kaymış olmasından hiç memnun değillerdi. Bu arada, bu sözde askerler asalaklaşmışlardı da. Maaş bordroları –ki sayıları şişiriliyor, bazı yıllar 120.000 kişi Yeniçeri maaşı alabiliyordu– devlet garantisi altındaydı ve bazı Ermeni aracılara kırdırılabiliyordu.

Sonunda II. Mahmut'un bu meseleyi kökünden halletme zamanı geldi çattı. 1826 yılında büyük bir ustalıkla ve titiz bir zamanlamayla bir karışıklık çıkartıp Yeniçerileri kışkırttı. Onlar da bu tuzağa düşüp ayaklandılar. Üstelik de vahim bir hata yaparak, İstanbul'un merkezi olan Sultanahmet Meydanı ve Topkapı Sarayı civarından uzaklaşıp şimdi İstanbul Üniversitesi olan kışlalarına döndüler. Geleneksel kazan kaldırma eylemlerini orada sahnelediler.

Bir zamanlar onların liderlerinden biriyken sonradan II. Mahmut'un tarafına geçen Yeniçeri ağalarından biri, kışlalarına yaklaşarak onlarla müzakere zemini aradı ama eli boş döndü. O zaman padişahın adamları top ateşiyle kışlanın giriş kapısını havaya uçurdu ve Yeniçeriler ya kaçana ya da can verene kadar ateşi kesmediler. Sonra kalabalık bir halk güruhu şehrin içine dağılıp kaçakların peşine düştü. Bazıları taşraya kaçtı veya Belgrad ormanlarında saklandılar. Bektaşi tarikatı yasaklandı (işin tuhafı, yıllar sonra gerici olduğu öne sürülen II. Abdülhamit tarafından tekrar kuruldu). Yeniçerilerin imha edilişi tarihe "hayırlı bir iş" anlamında, *Vaka-i Hayriye* olarak geçti. II. Mahmut bunun şerefine Tophane civarına, Boğaz'ın liman bölgesine mükellef, neredeyse rokoko tarzı sayılabilecek bir cami yaptırdı. İsmi "zafer" anlamına gelen Nusretiye'dir. Gerçekten de bir zaferdi ve hakikaten yeni bir ordu doğdu ama zamanı geldiğinde Mehmet Ali Paşa'yı alt edebilecek kadar güçlü değildi. Fazla içmeye başlayan II. Mahmut 1839 yılında, tam zamanında ölerek Mısırlıların

Nizip'i ikinci defa işgal etmeyi başardıklarının haberini alamamış oldu. Yerine oğlu Abdülmecit (hük.: 1839-61) geçti.

I. Abdülmecit gayet ciddi bir Avrupai eğitim almıştı. Bu da 1839 yılının koşullarına son derece uygun düşüyordu, çünkü babası sayesinde Avrupaileşmeye yelken açılmıştı. II. Mahmut işe kamusal alandaki giyim kuşamdan başlamıştı. İmparatorluk artık Avrupa sisteminin bir parçası olduğuna göre, bundan böyle resmi dairelerde kaftan giyilemez ve sarık takılamazdı. II. Mahmut bir gün ansızın pantolon giymişti. Yeni ordunun üniformasında da pantolon vardı. Siviller için enseden iliklenen, uzun etekli bir ceket tasarlanmış, adına da *İstanbulin* denmişti. 1820'lerin sonlarına doğru ise, yayınladığı bir fermanla Osmanlı taabiyetinde olanların artık sarık değil, yeni başlık olan fesi takacaklarını bildirmişti. Fes, konik yapılı, kullanışlı bir kepti. Görünüşe göre Hıristiyan kökenliydi ve denizcilikten türemişti. Namaz kılarken secde edildiğinde baştan sıyrılmamak gibi bir avantajı da vardı. Tepesinde de bir püskül bulunuyordu. Rivayete göre sahibi bu püskülden tutularak cennete çekilebilecekti. Bir başka yararı ise, Müslüman olmayanların da fes giyebilecek olmalarıydı. Böylece fes genel bir aidiyet sembolü oluyordu ki, II. Mahmut'un asıl hareket noktası da buydu. Avrupa'ya bir duyuru yapacaktı ve bu, Müslüman olmayan tebaanın eşit yurttaş olarak tanınması demekti. Bu işin evveliyatı da vardı ve önemliydi: 1838 yılında Balta Limanı'nda İngiltere ile serbest ticaret antlaşması imzalanmış ve bu ülke ile ticarette büyük bir patlama yaşanmıştı.

Bu serbest ticaretin arka planı da önemlidir. İngilizler kendi ülkelerinde liberal ekonominin akıl hocası Adam Smith'in kuramına sıkı sıkıya sarılmışlardı. Kendi ekonomilerini hiçbir biçimde yabancı ülkelerin rekabetinden korumuyor, tembelliğe ve asalaklığa yol açacağı gerekçesiyle bütün koruma tedbirlerini kaldırıyorlardı. Hatta tahıl ithalatından vergi almak suretiyle kendi çiftçilerini yabancı rekabetten koruyan geleneksel Mısır Kanunlarını bile yürürlükten kaldırmalarına ramak kalmıştı. Çünkü bu liberal görüşe göre halkın gıda ürünlerini ucuza alabilmesi, bu ürün-

lerin "milli" olmasından daha önemliydi. Bu durumda, esasen ilkel usullerle yapılan tarıma dayanan ve sadece yöresel bazda küçük zanaatlardan ibaret olan Türk ekonomisi için (Osmanlı İmparatorluğu o kadar devasa boyutlardaydı ki, "tekil" bir ekonomiden söz etmek bile zordur) serbest ticaret demek, en azından başlangıçta perişan olmak demekti. Makineyle dokunan İngiliz kumaşı piyasayı siler süpürürdü ki, öyle de oldu. *İstanbulin* ceketlerin hepsi, şüphesiz ki çok usta terziler tarafından İngiliz kumaşından yapıldı. Belki de, sonradan ortaya atılan milliyetçi görüşe de uygun olarak, Türkler buna karşı koymalıydılar. Ama II. Mahmut'un fazla seçeneği yoktu.

Kapitülasyonlar yabancılara zaten ayrıcalık tanıyordu. Bunlar çok eski zamanlardan beri, Kanuni Sultan Süleyman Fransız tüccarlara bazı haklar tanıdı tanıyalı yürürlükteydi. Hatta Bizans kökenliydiler. Venedikliler de Bizanslılardan bir ölçüde gümrük vergisi muafiyeti gibi bazı ayrıcalıklar koparmışlardı. Kapitülasyonlar kendi açılarından akla-mantığa uygundu, çünkü Osmanlı İmparatorluğu ister istemez dini hukuka, yani şeriata tabiydi. İnanca göre, bu hukuk Allah'ın hukukuydu ve Kuran'da yazılıydı. Gerektikçe ulema tarafından günün ihtiyaçlarına göre yorumlanırdı. Bu hukuk, aile ve mülkiyet konularında Avrupa hukukuyla kesinlikle örtüşmezdi. Emirlerinden biriyse, borçlara faiz uygulamayı yasaklıyordu. Bu yasak bankaların faaliyetine engeldi. Kapitülasyonlar Avrupa devletlerine kendi mahkemelerini (İstanbul'un Galata semtinde hâlâ olduğu gibi korunan bir İngiliz hapishanesi vardır) ve posta idarelerini kurma hakkı tanıyordu. Bu durum, son tahlilde, Müslüman olmayanların kendi özel hukuklarını uygulayabildikleri *millet* sisteminin doğal bir uzantısıydı. Ama elbette kötüye de kullanılabilirdi. Nitekim, Osmanlı tebaasında olanlar arasından, Haliç'in karşı tarafındaki yabancı büyükelçiliklerden vatandaşlık hakkı ve dolayısıyla da koruma isteyenler oldu. Her halükârda, Osmanlı hükümetinin kendi ekonomisini korumacı bir çizgide tutmasına imkân yoktu. II. Mahmut da bunun tam tersini yaptı. Serbest ticaretin İngiliz ser-

mayesi çekeceğini umdu ve umduğunu da buldu. Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra Türkler İngiliz basınında olumlu biçimde yer almaya başladılar. Genç, kültürlü, iyi İngilizce veya Fransızca konuşan, pek alışılmamış tipte Türkler ortaya çıktı ve ülkeleri de epeyce rağbet gördü.

1839 yılında Türkler bir ileri adım daha attılar. Yeni Padişah I. Abdülmecit, yabancı diplomatları Gülhane Parkı'nda resmi bir toplantı için bir araya getirdi. Orada, bir zamanlar Londra büyükelçiliği de yapmış muhteşem sadrazamı Mustafa Reşit Paşa, ağdalı bir dini dille kaleme alınmış, uzun ve kolay anlaşılamayan bir bildiri okudu. Hatta bazı diplomatlar bir devrime tanıklık etmekte olduklarını bile anlayamadılar. Ama bu bir devrimdi. Bildiri, imparatorluğun çeşitli felaketlere uğradığını, müminlerin Kuran'a kulak asmadıkları için cezalandırılmakta olduklarını anlamaları gerektiğini, eski dirayetin yeniden gösterilmesi zamanının çoktan geldiğini söylüyordu. Bu dirayet gösterildi de. Bundan böyle padişahın bütün tebaası kanun karşısında eşit olacaktı. Yani Hıristiyanlar ve Museviler artık ikinci sınıf vatandaş olmayacaklardı. Bu daha sadece başlangıçtı. Devamı, bütününe *Tanzimat* ("düzenlemeler" ifadesinin Arapça karşılığı) denilen kapsamlı bir reform paketiydi. Modern bir banknot basılacaktı (bir kâğıt hatası yüzünden kötü bir başlangıç yapılsa da, sonunda işler düzeldi). Yönetim merkezileştirilecekti. Kanunlar belirli bir düzene sokulacaktı. Dinin doğal alanı her neresi ise, din o alana çekilecekti. Osmanlı İmparatorluğu (yabancıların ifadesiyle Türk İmparatorluğu) "modernleştirilecekti." Hıristiyanların okullar ve kiliseler vasıtasıyla kendi kültürlerini geliştirmelerine izin vermek, bu modernizasyonun kapsamı içindeydi. Mısır zaten Batılılaşma yönünde adımlar atmıştı, biraz gerisinden de Tunus geliyordu. Ama yine de, Osmanlı kadar büyük bir alana yayılan ve bünyesinde onca ulus barındıran bir imparatorluk için bu muazzam bir adımdı.

I. Abdülmecit başka puanlar da kazandı. Gayet şık redingotlar giyen bu cicili bicili şahsiyet, son derece alicenap bir uygulama-

sı nedeniyle Batı'dan epey alkış aldı. 1848 yılında devrimler kıta Avrupası'nın her tarafına yayılmış ve İngiltere'de çok rağbet gören liberaller genellikle kaybeden taraf olmuştu. Tutucu Avusturya ve Rusya'ya karşı verdikleri mücadeleden yenik ayrılan Macarlar ve Polonyalılar Türk topraklarına kaçmışlardı. Avusturyalılar onların iade edilmelerini istiyorlardı. Padişah bunu reddedince, onlar da padişaha çeşitli hizmetler sunmaya başladılar. Bazı hallerde, kendi sülalelerini başlatmaları bile hizmete dönüştü, çünkü o nesiller, ileride Cumhuriyet Türkiye'sinin çeşitli işler için ihtiyaç duyacağı profesyonel yönetici ihtiyacını da karşılayacaklardı. Bu işler arasında radyo yayınlarını yönetmek, piyano eğitimini başlatmak, Komünist Partisi'nin başını çekmek ve günümüzde banka yöneticiliği yapmak gibi faaliyetler de olacaktı.

Türklerin ilerici güçler safında yer almış sayılabilecekleri ilk olay olan Kırım Savaşı bu dönemde yaşandı. Bu savaş 1853 yılında bir Türk-Rus savaşı olarak başladı ama 1854 yılında İngilizler ve Fransızlar da Türklerin yanında yer aldılar. Bir süre sonra İtalyanlar da onlara katıldı. İlk muharebeler Balkanlar'ın güneyindeydi. Ruslar oradan geri püskürtülünce savaş Karadeniz'deki Kırım yarımadasına kaydı. Bu savaşın çıkış nedeni göründüğü gibi değildir. Görünürde Kudüs'e odaklıdır ve altında Hıristiyanlığın Kutsal Topraklar'ının, Haçlı seferleri sırasında yapılmış olup Hz. İsa'nın mezarını da barındırdığına inanılan Kutsal Mezar Kilisesi'nin ve Hz. İsa'nın doğum yeri olduğuna inanılan Beytüllahim'deki Nativitas Kilisesi'nin muhafızlığına soyunmak gibi sebepler yatar. Ortodokslar galebe çalıyordu ve arkalarında Rusya vardı. Ama Fransızlar Katolik ülkesünü dayatıyor, keşişler bu yönde mücadele veriyor, hatta bazen kelimenin tam anlamıyla dövüşüyorlardı (bu mücadele, günümüzde bile zaman zaman kendini gösterir. Kutsal Mezar'da hangi Hıristiyan mezhebinin, ne zaman, ne yapacağına dair gayet kesin kurallara ihtiyaç var). Bu olup bitenler karşısında, Türklerin keyfine diyecek yoktu. Fransa'nın başına Napolyon'un yeğeni geçmişti. İçi içine sığmayan bu hırslı hükümdar, köylüleri kendi tarafın-

da tutmak için Kilise'ye bel bağlamıştı. Ülkesinin 1812 yılında yaşamış olduğu Moskova bozgununun öcünü de almak istiyordu. Buna vesile olacak bir karışıklık çıkarmak için, padişahtan Kutsal Topraklar'ın koruyucusu olma hakkının kendisine verilmesini istedi. Bu talep İstanbul'a Baudelaire'in pek de sevilen bir kişi olmayan üvey babası tarafından iletildi. Çar küplere bindi ve aynı derecede sevilmeyen biri vasıtasıyla o da kendi taleplerini padişaha iletti.

Çar I. Nikola'nın o meşhur kelamı da bu döneme rastlar. İngiliz Büyükelçisi'yle yaptığı bir görüşme sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Avrupa'nın hasta adamı" olduğu mealinde sözler sarf etti. İngiltere ile Rusya'nın, Fransa'yı saf dışı bırakarak, bu imparatorluğu kendi aralarında bölüşmelerini ima ediyordu. Ama İngiltere, Rus savaş gemilerinin Karadeniz'den aşağı inip de Doğu Akdeniz'e açılmalarını istemiyordu, çünkü böylesi bir gelişme, Hindistan ile irtibatı için bir tehdit oluşturabilirdi. Ne de olsa Hindistan en önemli sömürgesi ve de refahının en önemli kaynağıydı. Aslına bakılırsa, bu savaşın altında yatan nedenler bunlardan da ibaret değildi. 1850 yılında Rusya kocaman, belalı bir devlet, bir çeşit şer imparatorluğu olarak görülüyordu. Kendi ülkesinde koyu bir baskı rejimiyle feodalizmi dayatırken, başka ülkelere de çeşit çeşit liberal kahramanlar ihraç ederek sıkıntı veriyordu.

Bu ideolojik bir savaştı ve gerek serbest ticaret antlaşması imzalandığından, gerekse Gülhane Hatt-ı Hümayunu okunduğundan beri, Türkler ilerlemeci sayılıyorlardı. *Tanzimat*çılar artık kendilerini gösterme zamanının geldiğini düşündüler. Eğer Rusları kışkırtırlarsa, belki de Ruslar bir hata yapabilirlerdi. Nitekim, yaptılar da. Rus ve Türk birlikleri aşağı Tuna bölgesinde çarpışmaya başladı. Bu sefer Türkler kendilerini gösterdiler, çünkü Yeni Ordu sahnedeydi. İngiliz donanması, bir Fransız müfrezesi eşliğinde Boğaz'a geldi. Sonra, 1853 Kasım'ında Ruslar bir hata daha yaparak Sinop Limanı'na bir baskın düzenlediler. Ani bir saldırıyla bir Türk ikmal filosunu batırdılar ve o sahillerin en eski ve

en güzel şehirlerinden biri olan Sinop'un büyük bir kısmını yerle bir ettiler. İngiltere'nin buna cevabı gecikmedi. 1854 Mart'ında İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş ilan etti.

Kırım Savaşı, ilk modern savaştı. Her şeyden önce, gelişmeleri günü gününe bildirebilen telgraf devreye girmiş ve 1855 yılında Kırım'a kadar uzanmıştı.

St. Petersburg'daki Çar I. Nikola, olup biteni Londra gazetelerinden takip ederdi. İşin içine gazeteler girince, kamuoyu algısı da önem kazandı. Bunun sayesinde, dünyanın ilk laik hemşirelik okulunun kurucusu Florance Nightingale, Üsküdar'da bulunan Selimiye Kışlası'ndaki hastaneyi kasap gibi yöneten yaşlı ordu doktorlarını alt etmeyi başardı. Gördükleri karşısında dehşete düşen halkı yaptığı bağışlarla onun kurduğu fona bir servet akıttı. (Büyükelçi ondan nefret etti ve çok kurnazca bir intikam aldı. Kraliçe Viktorya'nın, padişahtan, Kırım'da hayatlarını kaybedenler anısına, 1453 yılından beri ilk defa İstanbul'da bir kilise yapılması için ricada bulunmasını sağladı. Bu kilise Viktorya dönemi Gotik mimarisinin güzel bir örneğidir ve Londra'nın merkezindeki Adliye Sarayı'nı da yapan G. E. Street'in eseridir. Büyükelçinin bu inşaata Florence Nightingale fonlarından para akıtma planı başarıya ulaştı.)[23]

Artık fotoğrafların hemen basına yansır hale gelişi, olup bitenin halkın gözlerinin önüne serilmesi demekti. Üstelik, bu savaşta ilk modern tüfek olan ve Rusların ellerinde ne var ne yoksa hepsinden daha uzun menzilli olan Minié tüfekleri de devreye sokuldu. Son olarak da, buhar makinesi kullanıldı. Birlikler Marsilya'dan Çanakkale'ye bir hafta kadar süren ve varış zama-

(23) Kırım'ı Anma Kilisesi (Hz. İsa Kilisesi) 1991'den sonra, çok girişimci bir rahip olan ve üstlerinin binayı dini bir mekân olmaktan çıkarma fikrine direnmeyi başaran Canon Ian Sherwood tarafından kurtarıldı. Bu rahip, İngiliz ve Amerikan iş çevrelerinden yardım topladı, kiliseyi restore etti, bodrum katını mültecilerin ikametine açtı ve çocuklarının gönüllülerce okutulmalarını organize etti. Genellikle, bu kilisenin yaklaşık üçte ikisi dolar. Önemli günlerde ise kilise tamamen dolar, hatta taşar.

nı da az çok kestirilebilen bir yolculukla ulaşabildiler. Oysa daha önceleri aynı yolculuk yelkenli gemilerle bir aya kadar varabilen bir zaman alırdı. Bunları yapabilen İngilizler ve Fransızlar, Kırım'da uygun gördükleri muharebelere girip hepsini kazandılar. Destansı günlerin ardından, 1855 yılında amaçlarına ulaştılar. Sivastopol Kalesi'ni ve deniz üssünü ele geçirdiler. Ruslar mali bakımdan dibe vurdukları gibi, Çarları da öldü. Zaten ağır bir soğuk algınlığı geçirmekte olan I. Nikola, kar altında bir geçit törenine katılmakla aslında kendi ölümüne davetiye çıkarmıştı. Her alanda reform yapmak isteyen yeni Çar, 1856 yılında barış yaptı. Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu yirmi yıllık bir barış dönemine girdi.

Türkler bu yirmi yılı nasıl kullandı? Bu "ikinci *Tanzimat*" dönemidir ve I. Abdülmecit'ten sonra tahta çıkan I. Abdülaziz'in (hük.: 1861-76) eseridir. İkinci *Tanzimat* dönemi, gayrimüslimlere vaat edilmiş olan, kanun karşısında eşitlik statüsünün yeniden düzenlenmesiyle başladı. Bundan sonra gayrimüslimler gerçekten de hızla geliştiler. Nüfus artış hızları azalmış Müslümanlardan daha hızlı çoğaldılar, gelirleri arttı ve özellikle de eğitim alanında yeni fırsatlara kavuştular. Amerikan misyonerleri okullar açıp daima pratiğe, mesleki eğitime ağırlık verdiler.

1860'larda, mülkiyet hakkını güvence altına alan, bankaların önünü açan ve yabancı sermaye girişine zemin hazırlayan yasalar peş peşe geldi. Yabancı sermaye özellikle demir yollarına aktı. Kısa süre içinde İstanbul'un Avrupa yakası, Selanik ve İzmir Avrupa demiryolu ağına bağlandılar. Bu ana bağlantılardan ayrılan kollar ise içerlere ilerledi ve Trakya'nın bir bölümünü veya Batı Anadolu'yu kalkındırdı. Hatta Ankara'nın batısına, Kapadokya bölgesine kadar uzandı. 1861 yılında (ağırlıklı olarak) yabancılar bir araya gelerek Osmanlı Bankası'nı kurdular. Bu bankanın bir sarayı andıran genel müdürlük binası Galata'da, sonradan "Bankalar Caddesi" olacak olan yerdeydi.

Türklerin bu kalkınma modelinin tek örneği olmadıkları, bunun Türklere özgü bir durum olmadığı söylenebilir. 1860'lar ga-

rip bir dönemdi. Hatta o döneme "Tarihin ilk Sonu" dahi denebilir. 1990'ların başlarında Sovyetler Birliği yıkılınca, Amerikalı bir düşünür olan Francis Fukuyama, şayet tarihi dönemlere isimler takılacak veya her tarihi dönem için bir manşet atılacak olsaydı yeni döneme Danimarka'nın damgasını vuracak olduğunu, demokrasi ve serbest ticaret meyvelerini verdikçe dünyanın kocaman bir Danimarka'ya dönüşeceğini söyledi. Uzun yıllar boyunca Ruslar (ve Çinliler) belki de buna inandılar ve dünya bu istikamete yöneldi. Bunun gibi, 1860'larda da İngiltere'nin muazzam başarısının dünya çapında etkileri oldu: Anayasa, seçimler, adil yasalar, merkez bankası, dengeli bütçe ve altına endeksli, istikrarlı para.

Bir İtalyan başbakanı, İngilizler kadar nüfuz sahibiymiş gibi gözükmek için sakalını beyaza boyattı. Başka ülkelerde de eğitime olan inanç arttı, okullar ve hatta son derece heybetli binaları olan üniversiteler kurulmaya başlandı. Rusya'daki II. Alexander reformları böylesi reformlardı. Türkler de bunların muadillerini kendi ülkelerinde uygulamaktan geri durmadılar. İkinci *Tanzimat* böyle bir dönemdi.

Bu dönem, iki önemli okulun kuruluşuyla simgeleşti. Amerikalılar, eğitim dili İngilizce olan Robert Kolej'i kurdular. Zaman içinde bu okul kendine Boğaz manzaralı, enfes bir yer edindi (bu mekân şimdi, başka yerlerde de binaları olan Boğaziçi Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır.)

1868 yılında, padişah da modern bir okul açtı. Şimdiki adı Galatasaray Lisesi olan Mekteb-i Sultani, İstanbul'un Avrupa yakasının tam merkezindeydi. Şimdiki adıyla İstiklal Caddesi, Fransızca adıyla Grande Rue de Pera ve o zamanki adıyla da Cadde-i Kebir üzerinde bir aşağı bir yukarı gidip gelen (yabancıların işlettiği) tramvaylar, rengi kırmızımsı bir sarıya çalan bu okulun muazzam demir kapılarının önünden geçerlerdi. Bu kapılardaki nöbetçilerin yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslimdi. Müdürü Fransız olan bu okulun kadrosunun da büyük kısmı yabancıydı.

On yıl sonra, bu kez Türk olan başka bir okul müdürü, şaşılası bir darbe teşebbüsünde bulundu. Kendisi (Ali Suavi) son derece iyi eğitimliydi ve eşi de İngilizdi ama planladığı darbe ilhamını dinden almış gibiydi. Ve bu gayet tipik bir durumdu, çünkü ikinci *Tanzimat,* koynunda kendisini ısıracak zehirli bir yılan besliyordu. Tıpkı farkına varmadan terörizmi teşvik etmiş II. Alexander'ın da yaptığı gibi.

Bu tür bir aydınlanma hamlesinin problemli yanı odur ki, sonu hüsranla bitebilir –tam da Fyodor Dostoyevsky'nin 1871 yılında yazdığı *Cinler* adlı romanında olağanüstü bir isabetle öngördüğü gibi. Aydın kesimi teröre kayabilirdi. Nitekim, 1881 yılında II. Alexander öldürüldü. Bundan beş yıl önce de Sultan Abdülaziz esrarengiz bir şekilde ölmüştü. Önce tahttan indirildi, sonra da herhalde öldürülmüş olsa gerek.

Bu hükümdarların en büyük sorunları paraydı. Türklerin para sorunu daha da vahimdi, çünkü onlar bir de Mısır'ın yöneticileriyle maddi bir yarış içindeydiler. Mısır hıdivleri yeni Süveyş Kanalı'ndan elde ettikleri geliri Boğaz'da harcıyorlardı (yaptırdıkları bazı binalar halen durur.)

Osmanlı ailesi ve dalkavukları da har vurup harman savuruyorlardı. Boğaz'ın Avrupa yakasına Dolmabahçe Sarayı yapılmıştı bile. Tam bir savurganlık örneği olan bu sarayda, Kraliçe Viktorya'nın armağanı olan devasa bir avizeye ilaveten, hepsi de birbirinden zevksiz birçok el yapımı eşya daha vardı (ikinci sınıf tablolar özellikle iç karartıcıdır).

Sonra Asya yakasına Beylerbeyi Sarayı yapıldı. Ermeni mimarı sayesinde bu sarayın ebatları gayet uygundu. İçinde rahat yaşanabilecek bir mekândı (ilk misafirlerinden biri Fransız İmparatoriçe Eugénie idi). Arkasından Çırağan Sarayı geldi. Bu fena değildi. Ama öte yandan, hanedan harcadıkça harcadı. Finansal bakımdan Galata'daki Ermeni bankerlere ve yabancı finans kurumlarına bağımlı haldeydiler. Onlarsa, kendileri açısından fazlasıyla tatminkâr koşullarla borç veriyorlardı. Bu iyimser kolaycılık dönemi –Sultan Abdülaziz'in Batı seyahati, yeğeni Şehzade

Murat'ın Paris'i büyüleyişi, Kraliçe Viktorya için Billur Saray'da verilen enfes Türk müziği konseri– 1870'lerin başlarında sona erdi. Viyana'da finansal bir kriz patladı, Almanya üzerinden yayıldı ve İstanbul'a gürül gürül borç para akıtan musluklar kapandı. 1875 yılında Osmanlı İmparatorluğu iflasını ilan etti. Artık son perdeyi oynayacaktı.

İMPARATORLUĞUN SONU

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üzerinden henüz bir yüzyıl geçmişken, imparatorluk başka bir büyük felaketle yüz yüze geldi. 1875 yılındaki iflas, ellerinde Osmanlı tahvili bulunduran İngiliz ve Fransız yatırımcıları bu piyasadan soğuttu. Aslına bakılırsa, bu yatırımcılar o kadar sıkı bir pazarlık yapmışlardı ki, Osmanlılar aldıkları borcun kat kat fazlasını faiz olarak ödemişlerdi. Ama ana para ödenmemişti.

Daha da kötüsü, çığ gibi büyüyen bu borçları ödeyebilmek için vergiler artırılmış, buna karşılık Hıristiyanlar bir ayaklanma başlatmışlardı.

Bu ayaklanmanın evveliyatı Girit isyanına kadar dayanıyordu. Nüfusunun en az üçte biri Müslüman olduğu halde, Rum milliyetçiler bu adanın Yunanistan'a bağlanması için ortalığı ayağa kaldırmış, 1866 yılında da ayaklanıp toplu katliam yapmışlardı. Sonra da 1875 yılında Hersek köylüleri vergilere karşı –en azından o yörenin temel geçim kaynağı olan tütün kaçakçılığının önlenmesine karşı– ayaklandılar. Bu ayaklanma Sırbistan sınırını aşıp, Bulgar topraklarını da içine aldı. Burada işler büsbütün karışıyordu. Ortaçağ'da Bulgaristan bir Balkan imparatorluğu haline gelmişti.

Yunanistan'a ve Adriyatik sahillerine kadar uzanan bu imparatorluk Türkler gelmeden önce yıkılmıştı. Türkler o bölgeyi Rumlar vasıtasıyla yönetmişlerdi, çünkü Kilise'ye hâkim olan Rumlardı. Amerikan misyonerleri bu bölgeyegelmiş ve Bulgarcayı canlandırmak, hatta neredeyse icat etmek için çalışmalar yapmışlardı. Bundan önce Bulgarların kalburüstü tabakası Rumca ko-

nuşurdu. Bulgarcanın eski Slavca ile (Ortodoks ayin dili) ne alakası vardı? Bulgar milliyetçiliği olacak iş değildi ama oldu.

Ne var ki, Bulgar toprakları önceki Rus savaşları sırasında mülteci akınına uğramış, Tatar ve Çerkez göçmenleri barındırmak durumunda kalmıştı. Her yere yayılan bu göçmenler, yüzyıllardır orada yaşayan ve Hıristiyan komşularıyla gayet iyi geçinen Müslüman Pomaklarla kaynaşmışlardı. Faal bir vali olan Mithat Paşa, ikinci *Tanzimat* döneminde belediye hizmetlerini çok geliştirmişti ama Çerkez göçmenlerle Bulgaristan'ın yerli halkı arasındaki ilişkiler gergindi. Doğu Anadolu'da da, yine Çerkez göçmenlerle Ermenilerin arası iyi değildi. Tekrar sürgüne gönderilmekten korkan Çerkezler, en ufak bir sorun başgösterdiğinde derhal Hıristiyanlara karşı katliama girişiyorlardı. "Dehşet verici olaylar" yaşandığına dair haberler İngiltere'ye ulaşınca, Sakız Adası katliamından sonra yaşananlar sil baştan tekrarlandı.

İleriki zamanlarda İrlanda Meselesi'nin de gözler önüne sereceği gibi, İngiltere'nin liberalleri haliyle bölündüler. Ama basiretli bir lider onları tek bir olay etrafında birleştirebilirdi. Aralarında son derece kenetlenmiş bir grup vardı ki o da Anglikan Kilisesi'ne kaydolmayı reddeden Püritenlerdi. Bunlar tam da Hıristiyanlara yönelik doğu gaddarlığı söylemiyle galeyana kapılacak türden insanlardı. Ve ünlü liberal lider William Ewart Gladstone, Türklere verip veriştiren nutuklar atarak ülkesini karış karış dolaşmaya başladı. Söyledikleri tarihe geçti: Türkler pılılarını, pırtılarını, zaptiyelerini, müdürlerini, neleri var, neleri yoksa hepsini toplayıp halkını kafirleştirdikleri ve perişan ettikleri yerlerden defolup gitmeliydiler.

Bunun asıl yadırganacak tarafı, Gladstone'un Balkanlar'ı şahsen tanıyıp biliyor olmasıydı. Çünkü gözden düştüğü bir dönemde, İngilizlerin 1815 yılında işgal ettiği İyonya Denizi'ndeki Yediadalar'ın valiliğini yapmıştı. Meselenin bu kadar yüzeysel olmadığını biliyordu. Üstelik, toplu katliam konusunda Bulgarlar da sütten çıkmış ak kaşık değildi ve olmadıklarını İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinin bölgeye göndermiş olduğu temsilciler

kolaylıkla tespit etmişlerdi. Hatta Büyükelçi Austen Henry Layard, Gladstone'u Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e şikâyet etmiş, yalan söylediğini bildirmişti. Ama bu hiçbir şeyi değiştirmedi.

Bölge hakkında derinlemesine hiçbir şey bilmeyen, sözüm ona asil ruhlu bir yığın rahip bozuntusu, yani bir grup İngiliz tarihi profesörü, Türkleri haremlerde yan gelip yatan, haşhaş içen ve bakirelere tecavüz eden karikatür tiplemeleri olarak gören bir vizyona sahiplermiş gibi görünüyordu. İngiliz tarihçi A. J. P. Taylor'un da işaret ettiği gibi, bu gibi insanların, kendi çevrelerinde, herhangi bir konu hakkında toplumsal bir tepki yaratma şansları çok fazlaydı.

Bundan kısa süre önce, Eyre isminde bir Jamaika valisi "zenci" isyancıları asmak uğruna İngiliz kanunlarını çiğnemişti. Kölelik karşıtları bu olay karşısında ortalığı ayağa kaldırırken, Gladstone dahil olmak üzere "Bulgaristan'da dehşet" çığırtkanları ya kıllarını bile kıpırdatmamış ya da Vali Eyre'i desteklemişlerdi. Ad okunarak yapılan (ve İskoç hiciv yazarı Thomas Carlyle'ın katılmadığı) bir oylama sonucunda, Charles Darwin ve onun ünlü evrim teorisinin en büyük destekçisi Thomas Huxley ve John Stuart Mill gibi zamanın en iyilerinin oylarıyla Vali Eyre suçlu bulunmuştu. Bulgar takımı oylamada yenik düşmüştü. Gladstone müthiş bir ahlakçıydı ama maliye bakanlığı yaptığı dönemde bile tutmayı sürdürdüğü Rumca günlüklerinde, mastürbasyon fantezilerini ancak kendisini altın bir kırbaçla kamçılamak suretiyle bastırabildiği yazılıdır. Acaba birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş bu öfkeli Anglikan karşıtları, eğer kendilerine yeni bir ülkü bulamazlarsa, on beş-yirmi yıl içinde kiliselerinin bomboş kalacağını bir biçimde hissetmiş olabilirler mi? Her neyse: Türkler yine savunma zeminine kaydılar, suçlamalar karşısında her zamanki gibi ancak kuru bir gürültü koparabildiler, yanlış bir şey yapmadıklarını, kurbanların sayısının abartıldığını ve her halükârda, mağdurların kendi ektiklerini biçtiklerini söylediler.

1876 yılında Ruslar Kırım Savaşı'nın sonuçlarını tersine çevirebileceklerini düşündüler. Bu sefer İngilizler müdahale etmezdi.

Hatta Muhafazakâr Lord Salisbury Osmanlı İmparatorluğu'nu defterden siliyor, Ruslarla işbirliği yolları arıyordu. Evet, o zaman Avusturyalılar Yakın Doğu'da güçlüydü ve elbette bir Rus tekeline sıcak bakmazlardı. Ama toprak vaadiyle ve Selanik'e demiryolu döşemek gibi kârlı bir teklifle onlar da halledilebilirdi. Bütün bunlar olup biterken, Sultan Abdülaziz tahttan indirildi. Onun yerine geçen genç Padişah V. Murat'ın (hük.: 1876) liberal bir hükümdar olacağı ilan edildi. Modern Türk tarihinin en zeki simalarından biri olan Mithat Paşa da doğru dürüst bir anayasadan yanaydı. Bu gerçekten de Batı'dan yükselen muhalif sesleri susturmanın yollarından biriydi. Hatta anayasa oldukça dramatik şartlar altında, Batılı Güçlerle Babıâli'de yapılan bir toplantıda ilan edildi. Eğer Osmanlı İmparatorluğu bir gecede, hemencecik anayasaya dayalı parlamenter bir devlete dönüştürülüverirse, Batılı Güçler onun iç işlerine nasıl karışabilirlerdi ki? Bir seçim ve bir parlamento gerçekten de zuhur etti. Elbette bu işin içinde gözle görülebilenden fazlası vardı ve Mithat Paşa'nın çok çetin bir muhalefeti aşması gerekiyordu. Bunun için, yeri geldiğinde, kendi yandaşlarına Kuran'da "istişare gereklidir" yazdığını da söyletti. Yazmasına yazıyordu da, boşanan bir adamın eşine çocuk emzirme konusunda neler söyleyebileceği çerçevesinde yazıyordu.

Mithat Paşa muhtemelen cumhuriyetçiydi. Ama seçim demek, Müslüman çoğunluğun oyları demekti. Bu da dinci muhafazakârlara cazip geliyordu. Onlar dinsiz-imansız *Tanzimat* düzenlemeleri değil, İslam devleti istiyorlardı. Ama ne olursa olsun, Batılı Güçler, Türklerin daha fazla Batı müdahalesini önleme manevrası yaptıklarını görüp protesto mahiyetinde büyükelçilerini geri çektiler. Ve Rus ordusu Tuna Nehri'ni geçti.

Rusların niyeti bir kıskaç harekâtı yapmaktı, çünkü Anadolu'da bir koçbaşı elde etmek için Kars Kalesi'ni almak istiyorlardı. Bu amaçla, doğudaki birlikleri Kafkaslar'ın güneyine yüklendi. Burada kadim Ermenistan vardı. Ruslar daha şimdiden bir Hıristiyan ileri karakolu olarak Erivan eyaletini (kabaca bugünkü Ermenistan) kuruyorlardı. Bu şehrin Müslüman (çoğunluğu

Kürt ve Azeri, İranlılaştırılmış Türk) nüfusunun büyük kısmı sürülüyordu. Ama Balkanlar'da, Rusların başka bir olası boyunduruğu daha vardı: Bulgaristan. 1875 yılındaki Balkan ayaklanmasından sonra Batılı Güçler, Türkleri, Bulgaristan'a hiç değilse yarı bağımsızlık tanımaya zorlamışlardı. Bu öneri reddedilince Ruslar savaş ilan ettiler. İyi başladılar ama sonra Plevne Kalesi üzerinden Balkan dağlarını aşmaya çalıştılar. Ve orada, 1877-78 kışında, Türk realitesinin bir türüne çarptılar. Saldırıya uğradığı zaman, Türk askeri olağanüstü bir metanet sergilerdi. Olayın kahramanı, Rus saldırılarına aylar boyunca direnen Osman Paşa'ydı. Bu direnç, İngiliz kamuoyu nezdindeki dengeleri değiştirmeye yetti. İngiltere'nin akil adamları, aslolanın Rusların Hindistan'a el atmalarını önlemek olduğunu düşündüler. Hindistan'ın savunulması ise İstanbul'dan başlayacaktı. Donanma, Truva'nın hemen güneyindeki, sonbahar fırtınalarına karşı oldukça korunaklı bir demirleme yeri olan Beşik Koyu'na gönderildi. Daha sonra gemiler – buharlı zırhlılar– Marmara Denizi'ne girdiler. Zaten Osmanlı donanması da, halkın gönlünü de kazanmış Hobart Paşa'nın emri altındaki İngiliz subaylarınca eğitiliyordu. Kırım açıklarında yaşanması beklenen büyük bir vuruşma için her şey hazırdı.

Olaylar öyle gelişti ki, Osman Paşa sonunda teslim oldu ve Rus birlikleri şimdiki ismi Yeşilköy, o zamanki ismi Ayastefanos olan İstanbul'un batı banliyölerine kadar geldiler. Önce bir ateşkes ilan edildi, sonra da Rusların dikte ettiği bir antlaşma dayatıldı. Bağımsız bir Büyük Bulgaristan devleti kuruldu. Ruslar azımsanmayacak bir Ermeni nüfus barındıran Kars dahil, Kuzeydoğu Anadolu'yu da aldılar. Sonra başını İngilizlerin çektiği Batılı Güçler bu antlaşmayı protesto etti. Almanlar arabuluculuk teklif edip 1878 yılında Berlin'de uluslararası bir konferans düzenlediler (ki bu konferansa Türkler neredeyse davet bile edilmedi). Neticede, Berlin Antlaşması'yla daha küçük bir Bulgaristan ve ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir de Bulgar eyaleti oluşturuldu. Bu yeni Bulgaristan kâğıt üstünde hâlâ Osmanlı padişahına

bağlı olacak ve başında bir Alman prens (Edinburg Dükü'nün büyük amcası Battenberg'li Alexander) bulunacaktı. Doğu Rumeli ismi verilen yeni Bulgar eyaletini ise Hıristiyan bir vali yönetecekti. Bu eyalet 1885 yılında kansız bir darbeyle Bulgaristan prensliği ile birleşti.

Şimdi sırada kaderi belirleyecek olan bir olaylar dizisi vardı. O zamana kadar Ermeniler hiç sorun çıkarmamışlardı – tam tersine, asıl rakipleri Rumlar ve Museviler olduğu için, Türklerle özellikle sıkı bir işbirliği içinde olmuşlardı. Ama artık Patrikleri, Ruslarla görüşüp Berlin Kongresi'nde masada bir yer kapmaya çalışıyordu. Fazla bir şey elde edemedi, çünkü Ruslar Ermeni milliyetçilerine pek yüz vermediler. Bunun nedeni ise, onları hem potansiyel birer ihtilalci olarak görmeleri, hem de zaten Batı yanlısı bir politika güdeceklerini düşünmeleriydi. Gürcistan'ın Tiflis şehrinde bulunan Rus Kafkasya valisi, içinde silah saklandığı gerekçesiyle Ermeni kilisesini kapattı. Ama en azından, Batılı Güçler Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle resmen ilgileneceklerini ilan ettiler. Böylece bu mesele "uluslararası bir boyut" kazanmış oldu.

Daha önceleri de başka meseleler uluslararası alana taşınmıştı. Osmanlı Suriye'sinin içinde yer alan Lübnan'ın karışık bir nüfus yapısı vardı. Burada hem Hıristiyanlar (Maruniler) hem farklı inanç gruplarından Müslümanlar hem de batınî Dürziler yaşardı. *Tanzimat* eşitlik getirince, Fransız destekli Hıristiyanlar okullaşma ve ticaret alanlarında gelişme kaydettiler. Şam'da arbede yaşanıyordu. Fransızlar, o zamanlar önemi artmakta olan Beyrut limanına asker çıkardılar. Osmanlı temsilcisi Fuat Paşa düzeni ancak kan dökerek sağlayabildi. 1860 yılında Lübnan özel bir statü kazandı. Fransız gözetimi altında, otorite paylaşımı modeline göre, Hıristiyan bir vali tarafından yönetilir oldu. Bu durum uluslararasılaştırmanın ilk örneğiydi ve birkaç nesil boyunca iyi işlermiş gibi göründü. 1960'lara kadar Lübnan'da karışıklık olmadı. O zaman bile karışıklık çok kapsamlı değildi (en azından 1970'lerde yaşanacak olan facialara kıyasla). Böylesi bir uluslararasılaş-

tırma hakkında sorulması gereken sorular şunlardır: Çeşitli kesimler kendi aralarında tam bir anlayış birliğine varabilecek miydiler? Sorumluluğu bazı dış güçlerin üzerine atma olanağına kavuşmuyorlar mıydı? Her halükârda, Ermeniler arasında milliyetçi fikirler giderek yayılırken, gerek bu bölge, gerekse Bulgaristan, "Ermenistan" için örnek teşkil ediyordu. 1860'larda, işleri o zamana kadar yürütegelmiş olan din adamları ekarte edildi, yerlerine okullaşmayı büyük ölçüde destekleyen profesyoneller ve tüccarlar getirildi.

Sonra 1880'lerde, en kalabalık Ermeni nüfusunu barındıran Tiflis'te olsun, İsviçre'de olsun, ihtilalci partiler palazlanma fırsatı buldular. Bunlar yaptıkları işin inceliklerini Rusya'da öğrenmiş, hatta Rusça isimler almışlardı. Bir tanesi adını *Çan* kelimesinden almıştı (Ermenice karşılığı "Hınçak"). En tanınmış ihtilalci derginin ismi de *Hınçak*'tı. Bu dergi terör içerikliydi: Çar'a suikast düzenleyip polisi kışkırtın; polis akılsızca ve beceriksizce davranacaktır, masum insanları dövecektir; o zaman da, bu masum insanların aileleri teröristlere sempati duyacaktır. Ermeni milliyetçileri kendilerine Rus parlamentosunda yer de buldular. Bolşeviklerin yegâne müttefiki onlardı. Ermeni gençlerinin Amerikan misyoner okullarında kümelenmiş olmaları da işin bir başka boyutuydu, çünkü o okullarda akılları çeliniyor, Hıristiyan Batı'nın yardımlarına koşacağına inandırılıyorlardı.

Bu arada, Doğu Anadolu'da gerilim yükseliyordu. Ruslar, Çerkezleri Kafkaslar'dan sürmüşlerdi. Çeçenlerle beraber, sürgünlerin sayısı belki de bir buçuk milyon kişiyi buluyordu. Aşırı kalabalık gemilerin batması ve başkaca korkunç koşullar nedeniyle üçte biri yollarda ölen bu göçmenler Doğu Anadolu'ya gelmiş ve toprak uğruna, o yörenin yerlisi olan Ermenilerle savaşmışlardı. Aynısını göçebe Kürtler de yaptılar. Beslenme ve barınma imkânı beklentisi içinde, kışları Ermeni köylerini bastılar. Yetkililer Ermenileri korumak ve ayrıca da vergilerini azaltmak için rüşvet aldılar. 1880'lerin sonlarına doğru yer yer çatışmalar başladı.

V. Murat işleri iyi niyetle ele almıştı. Ne var ki, 1876 yılındaki saltanatı sadece birkaç ay sürmüş, görünüşe göre zihinsel yetersizliği nedeniyle (her iş gözünde büyüyordu ve bu anlaşılabilir bir durumdu) tahttan indirilip yerine kendisinden çok daha muktedir olan ve 1909 yılına kadar tahtta kalacak küçük kardeşi II. Abdülhamit getirilmişti. Zavallı V. Murat, anayasayı yapmış olan Mithat Paşa'ya gayet sadıktı. II. Abdülhamit ise, ona uzun soluklu ve kurnazca bir oyun oynadı. İşbirliği yaparak bir taraftan Mithat Paşa'nın, diğer taraftan da özellikle İngilizlerin güvenini kazandıktan sonra, onu yıllar yılı sürgünde çürüttü, sonra da Suudi Arabistan'da öldürttü.

Gerçek oydu ki, II. Abdülhamit liberalizme de, anayasalara da inanmazdı. Ona göre bunlar sadece imparatorluğu bölmeye yarardı. Çar II. Alexander ve daha da fazlasıyla oğlu III. Alexander da aynen böyle düşünürlerdi. Nitekim, II. Abdülhamit döneminde Rusya ile ilişkiler şaşırtıcı derecede düzelme yoluna girdi, çünkü bu iki imparatorluğun ortak tarafları çoktu. Berlin Antlaşması'ndan sonra, Türklerinki gayet bariz biçimde çok daha İslami bir kimliğe bürünüyordu. Fiili duruma göre, Bulgarların kendi Hıristiyan devletleri vardı. Rumların da, Sırpların da durumu bundan pek farklı değildi. Bunlar etnik temizlik yapıp camileri de yıktıkça, Müslümanlar yığınlar halinde kaçıyorlardı. Avusturyalıların Bosna'yı, İngilizlerin de Kıbrıs'ı işgal etmeleri mülteci akınını daha da hızlandırdı. İngilizlerin teşvikiyle, Yunan sınırı 1881 yılında kuzeye doğru genişledi. Güney Balkanlar'daki Osmanlı varlığı artık sadece Arnavutluk ve Makedonya'dan ibaretti. Ülkede elbette hâlâ milyonlarca Hıristiyan ve Musevi vardı ama artık azınlık olmuş, hem de beşte birin bile altında bir orana indirgenmişlerdi.

II. Abdülhamit, başta Türkler ve Araplar olmak üzere muhtelif Müslümanlardan oluşan bir imparatorluğa bütünlük kazandırmak istiyordu. Kendisinden önceki padişahlar, Osmanlılığın gereklerini Avrupai Dolmabahçe Sarayı'ndan vazetmişlerdi. II. Abdülhamit, gözlerden daha uzak olan ve Dolmabahçe Sarayı'nın hemen yanındaki tepede yer alan Yıldız Sarayı'na çekildi ve impa-

ratorluğun İslami çehresini çok daha belirginleştirdi. Osmanlıların Kutsal Savaşçılar veya İslam'ın Kılıcı oldukları efsanesi işte bu aşamada ortaya atıldı. XIX. yüzyıl sonlarına özgü törenler işte bu anlayışla ve tarihi morali yükseltmek amacıyla ilk dönem padişahlarının Bursa'daki türbelerinde düzenlendi. II. Abdülhamit parlamentoyu da feshetti ve ülkeyi buyrukla yönetti. Kısa bir süre içinde, ülkesi dışında da gaddar bir kişi olarak nam saldı. Anatole France, yüceltici bir sıfat olan *senyör* kelimesinin bir harfini değiştirerek ona *sanyör* lakabını taktı ki bu lakap, kan dökücülük çağrışımı yapıyordu. Gladstone gibileri ise, ona "Lanet Olası Abdül" anlamında, "Abdul the Damned" dedi. Onun saltanat döneminde polis teşkilatının eskisinden çok daha kalabalık bir kadrosu olduğuna hiç şüphe yoktur. Arap İzzet Paşa isminde bir zat, Ramazan aylarında kendisine Yıldız Sarayı civarında bir şeyler yiyenleri veya sigara içenleri gaddarca cezalandırmak gibi bir meşgale bulmuştu. Ama II. Abdülhamit yabana atılacak, önemsiz bir şahsiyet değildi. Çok yetenekli bir marangoz olduğu gibi, opera çevirmenliği de yapardı. Olağanüstü bir enerjisi vardı (kendisini Kuran'ın emirlerinden üstün tutarak yedi kadınla evlenmişti. 1900 yılındaki son evliliğinde gelin on yedi, kendisi ise elli sekiz yaşındaydı). Başta Mithat Paşa olmak üzere, *Tanzimat* bürokratlarına sırt çevirdi.

Şüphesiz ki, üzerinde durulan esas konu dindi. Dine yapılan bu vurgu, zaman zaman düpedüz tutuculuk boyutuna varıyordu. Sıradan insanlar Kuran'ı anlayamazlardı. Girişimci bir Türk onu tercüme edince, Kuran tercümesi yasaklandı. Aynı zihniyet sigortacılık konusunda da kendini gösterdi. Sigortacılık dine küfür sayıldı. Neden mi? Evinizin yanmasını Allah istemişti ve bunu siz tazminat alasınız diye istemiş olamazdı. Anayasa dini bir dille ve dini bir zeminde tartışıldı. Siyasiler ciddi ciddi bu tartışmaları yaptılar (veya daha büyük ihtimalle yapar gözüktüler) ama belli ki II. Abdülhamit İslamiyet'in güçlendirilmesinin, imparatorluğunu bir arada tutacağına, Araplarla Türkleri birbirlerine kenetleyeceğine inanıyordu. Bütün bunlar, tuhaf bir şekilde, geleceğin Türkiye'sinin de habercileriydi. Türkiye'de Türk – İslam sen-

tezi daima gündemdedir ama her nasılsa asla gerçekleşmez: III. Selim'den beri hep olageldiği gibi, gerçek yaratıcı güç orduydu.

Öte yandan, II. Abdülhamit'in eğitim alanında ciddi hizmetleri oldu. Kız okulları bile açtı. Hıristiyan tebaasını da teşvik etti. Her alanda, yüksek mevkilerde Ermeniler vardı. Kendi bankerleri de Rumdu. Başta Robert Kolej olmak üzere bütün Hıristiyan okulları, Fransız ve diğer Avrupa okulları, Rum ve Ermeni okulları da dahil olmak üzere büyük gelişme kaydettiler. II. Abdülhamit, teknik enstitüler, mühendislik, tıp ve hatta işletme okulları (buna itibar kazandırmak için, Sultanahmet Meydanı'nda, tam da caminin yanında) da kurdurdu ve İslamiyet'in modernleştirilmesini teşvik etti. O zamanlar, Batı'nın ve Batılıların yaptığı her şeyin lanetli olduğuna inanan bağnaz tutucular vardı. Batı'nın tıpta ve bilimde çok daha ileride olduğunu söylerseniz, hemen bu tür gelişmeleri yıllar önce Arapların başlattığı cevabını alırdınız.

Meğerse değişimin önündeki engelleri kaldırmak için tek eksik II. Abdülhamit'miş. Müslüman yapımı ilk demiryolu olarak cakası da satılan Mekke demiryolu yeniliklerin hepsini taçlandırdı. Hacca gidişi kolaylaştırmak için yapılan bu demiryolu, kulağa aynı derecede hoş gelmeyen başka işlere de yarayacaktı. Örneğin Suudi ve Yemenli toplulukları bastırmak, özellikle de hacı kafilelerini yağmalayan bedevileri caydırmak için asker sevk etmek gibi. Padişah, maliyenin idaresini bile ele aldı. Çok cimriydi ama aynı zamanda kendi adına kişisel yatırımlar da yapan bir girişimciydi.

Örneğin, Irak'ta bataklık kurutarak toprak elde ederdi. Ama bu ticari girişimlerinin altında yatan en önemli unsur, ellerinde Türk tahvili bulunduran yabancılarla yaptığı işbirliği idi ve 1881 yılında karşılıklı bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmanın koşulları, daha önce Mısır ve Yunanistan ile varılan anlaşmaların koşullarıyla hemen hemen aynıydı. Düyun-u Umumiye diye anılan Kamu Borçları İdaresi 1881 yılında kuruldu ve kısa süre sonra, Cağaloğlu'ndaki İran Büyükelçiliği'ne bitişik bir bina edindi. Levanten bir aileden gelen yarı Türk, yarı Fransız mi-

mar Alexandre Vallaury tarafından tasarlanan ve girişinde olağanüstü güzellikte bir kalkan duvarı olan bu bina, şimdi İstanbul Erkek Lisesi'dir. 5.000 kişilik bir kadro, vergilerin kamu borçlarına tahsis edilmiş olanlarını toplayıp devletten alacaklı olanlara borç öderken, onları da borcun üzerindeki aşırı faiz yükünün bir kısmından feragat ettirmeye çalışırdı. Haliç'in kendi bulunduğu tarafına tamamen hâkim olan (ve şimdi geceleri aydınlatılan) bu bina, Batı kapitalizminin ülkeyi pençesine aldığını topluma hatırlatan bir abide gibiydi. Avrupa yakasında, padişah için de buna benzer bir etki söz konusuydu, çünkü kuzeybatı yönüne, tepelerin üzerinden Beyoğlu tarafına doğru bakarsa gözüne ilk çarpan, çatısında dört tane devasa bronz kartalıyla Alman Büyükelçiliği olurdu. Kartallar nedeniyle bu binaya kuş kafesi denirdi (ve nasıl olduysa, 1919 yılında, birileri bu kartalları o çatıdan bir gecede indirmeyi başardılar. Bir daha da onları gören olmadı). Sonra da gözünüze Rus Büyükelçiliği, yani bütün beylerbeyliklerine son veren beylerbeyliği çarpardı.

Pratikte, Düyun-u Umumiye'nin imparatorluğa bir faydası da dokundu. Olması gerekenden yüzde 7 daha yüksek olan faiz oranları düştü ve hatırı sayılır miktarda yabancı sermaye geldi. Çünkü Düyun-u Umumiye güvenilir bir kurumdu ve yatırım danışmanlığı da yapıyordu. Yabancı bankalar geldiler. Günümüzde Galata Köprüsü üzerinden görülebilen, saray yavrusu gibi geç Viktorya dönemi binalarını yaptılar (şimdi Haliç'in biraz ilerisine demirlemiş gibi duran ve günümüz yapılarının ataları olan bu binalar o dönemin yenilikleriydi). II. Abdülhamit döneminde demiryollarıyla olsun, tramvaylarla olsun, altyapı çok gelişti. Ama genellikle patikadan sadece biraz daha iyi olan karayolları gelişmedi. Selanik, İzmir, İstanbul ve Adana gayet güzel gelişti, hatta bazen görkemli gelişmelere de sahne oldu. Aynı şekilde, 1892 yılında demiryolunun gelmesinden sonra güzel resmi daireler yapılan Bursa veya Ankara gibi taşra bölgeleri de bu gelişmeden paylarını aldı. Bu şehirlerin başında yetenekli valiler vardı. Molière'in eserlerini tercüme etmiş olan Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa bir kü-

tüphane ve bir tiyatro binası yaptırdı, muhteşem anıtları belirginleştiren geniş caddeler açtırdı. Bu şehri bugünün Türkiye'sinin en müreffeh ve en düzenli şehirlerinden biri olabilecek şekilde yapılandırdı. Ankara Valisi Abidin Paşa da benzer bir beceriyi eski Ankara'da ortaya koydu.

Tanzimat döneminin başlarında İstanbul bir şehir planına kavuştu ve hiç değilse Avrupa bölgesi modernleşti (gerçi proje bölgesindeki vergi mükellefleri başlangıçta projeyi sabote ettiler ama sonunda, doğru dürüst bir kanalizasyonu ve havagazı aydınlatmasını kabul etmek zorunda bırakıldılar). Bu tür işler ancak şeriat hukukuna karşı gelinerek yapılabiliyordu ama sonunda, derme çatma ahşap yapıların birbiriyle iç içe olmasından kaynaklanan birçok büyük yangın, doğru dürüst bir "şehirleşmenin" yolunu açtı. Yangınlara ilaveten, Avrupalıların mevcut yapılaşmayı nasıl küçümsedikleri konusundaki bilinç de bu yolun açılmasına katkıda bulundu.

Baştakilerin bu konudaki şizofrenik konuşmaları, 1860'lardan kalan gayet tipik bir belgede kayıtlıdır: "Dünyanın en güzel ve en görkemli şehrine sahibiz ama yabancılar onu berbat bir şehir olarak görüyorlar." Düşünen her Müslümanın, neden böyle olduğunu o zamana kadar kendisine sormuş olması lazımdı. Şair Ziya Paşa'nın dizeleriyle; "*Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşaneler gördüm / Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm*" ifadesi abartılıdır ama bir gerçeği de yansıtır. Elbette bu gerçeğe gözlerini kapatıp, bunun doğru olmadığını ya da Allah'ın böyle uygun gördüğünü veya İslamiyet'in gereklerini yeterince yerine getirmedikleri için bunun Allah'ın Müslüman kullarına verdiği bir ceza olduğunu söyleyen reaksiyonerler de vardı. Evvelce İstanbul'daki ilk üniversiteyi kapattırmış, hem de bunu ayrı ayrı iki kere başarmış olanlar, işte bu tip insanlardı. Ne var ki, aklı başında tefsirciler de vardı. Bunlar katı din kurallarının çağın gerisinde kaldığını biliyorlardı ve elbette dini bir çerçeve içinde olmakla beraber, Batı'nın tıptaki veya mühendislikteki ilmini ve irfanını kendi ülkelerinde de kaim kılmaya can atıyorlardı. Formasyonu göz

önüne alındığında, II. Abdülhamit bu gibi konularda kendisinden beklenebilecek olandan hayli fazlasını yaptı. Bilimin aslında İslamiyet'ten gelmiş olduğu ama uygulamasının ihmal edildiği ve Batılılara bırakıldığı tezinden hareketle 1900 yılında üniversiteyi yeniden kurdu (Darülfünun-i Şahane) ve onu dini bir çizgide tutmaya özen gösterdi. Eskiden sadece dini amaçla kurulmuş okullarda Kuran papağan gibi ezberletilirdi. Hafızlar ezberlerinin tek kelimesinin bile anlamını bilmezdi. II. Abdülhamit bu okulların müfredatına çağdaş konuları da dahil etti.

Bu tür işlerde bir sorun vardı ki, o da padişahın kendisine düşman yetiştiriyor olmasıydı. Eğer pırıl pırıl gençler (hele hele kızlar) çağın gereklerini öğrenir ve bu gereklerle atbaşı giden tutumu benimserlerse, zaman zaman eli sopalı bile olabilen bir şeriat devleti rejimine herhalde pek de sıcak bakmazlardı (bugünün değer yargıları bir tarafa bırakılırsa, aslında II. Abdülhamit sadece zaman zaman eli sopalı oldu ve nadiren idam cezası verdi). Ama özellikle iki grup insan ona cephe alacaktı. Birincisi, tıp camiasıydı. Tıp bir ateizm okulu olduğu gibi, fen ve doğa bilimleri tahsili de dünyayı açıklamak gibi bir amaçtan ayan beyan uzak duran Kutsal Kitap'a fazla bir yakınlık telkin etmezdi. Artık pek çok Türk Fransızca öğreniyordu. Bunlar filozof Ernest Renan'ın veya zamanın meşhur İslam tarihçisi Reinhart Dozy'nin kitaplarını okuyor, Avrupa şehirlerinin ne kadar zengin ve nasıl da düzenli olduklarını kendi gözleriyle görüyorlardı.

II. Abdülhamit'e başkaldıracak ikinci grup, artık profesyonel bir eğitim almakta olan subaylardı. En büyük sıkıntıları maaşlarının çok düşük olmasıydı. Ayrıca, işe yaramaz adamların emrinde olmayı da içlerine sindiremiyorlardı. Padişahın yetenekli ve hırslı insanları yükseltmek istemeyişi, II. Abdülhamit yönetiminin zayıf taraflarından biriydi. Donanmanın Haliç'te çürümesine seyirci kaldı. Aslında bunu biraz da Dolmabahçe Sarayı'ndaki deniz gösterilerinin kendisinden önceki iki padişahın tahttan indirilmesinde oynamış oldukları rolü düşünerek yaptı. Kısmen pintiliğinden ama asıl, dizginler Düyun-u Umumiye'deki yabancı-

ların ellerinde olduğundan, harcamaları da kıstı. Bunun sonucunda subaylar yamalı üniformalarla dolaşacak ve askerin tayınını satacak hale düştüler. 1896 yılında Sadettin Paşa'nın yana yakıla anlattığı bu olay, kendisi şiddetli bir Ermeni-Kürt çatışmasıyla (Kürtler daha başarılıydılar) çalkalanan Van'da asayişi sağlamakla görevlendirildiği zaman yaşandı. Pejmürde üniformalarını alaycı bakışlarla süzen Ermeni ahaliye askerin ek pirinç istihkakını satan subaylar acınacak kadar düşük maaşlarına bu yolla biraz takviye yaptılar.

Kaldı ki, Anadolu kasabalarına hangi hizmetleri götürmüş olursa olsun, II. Abdülhamit yine de Balkan sorunuyla ilgilenmek zorundaydı. Nüfus yapısı son derece karışık olan Makedonya, büyük Selanik limanının arka bahçesiydi ve orada asayiş ancak askeri harekâtla sağlanabiliyordu. O zamana kadar en sadık tebaa olan Arnavutlar, Berlin kararlarından beri, günün birinde bağımsızlık kazanma kavramına dikkat kesilir olmuşlardı. Girit'te asayiş güç bela ve ancak Avrupalıların da devreye girmeleriyle sağlanabiliyordu. Avrupa katkısı, bu tür uluslararası katılım süreçlerinin bir temel gerçeğini daha o zaman bile gözler önüne sermişti: Barış gözlemcileri bu uğurda kendi hayatlarını kaybetmeye hiç mi hiç niyetli olmadıklarından, önce güçlü olan tarafla işbirliği yapmak için birtakım mazeretler bulup sonra da bunu inkâr etmek için yalanlar uyduruyorlardı (âdeta yıllar sonra Kıbrıs'ta ve Bosna'da neler döneceğini daha şimdiden haber verir gibi, Saraybosna halkı, kendi kendisini topa tutmakla itham edilmişti). Rumlar bundan cesaret aldılar ama ancak başka bir kriz büsbütün kontrolden çıktıktan sonra aldılar: 1894-96 Ermeni olayları Gladstone'a zaptiyeli ve müdürlü tezahüratını tekrarlama fırsatı verdiyse de, bu sefer sesi biraz cırlak kaçtı.

Birbirine rakip ihtilalci Ermeni partileri vardı. Bunların liderleri Batılı Güçlerin müdahalesinin önünü açabileceklerini, özellikle de bir İngiliz müdahalesinin fitilini ateşleyebileceklerini sanıyorlardı. 1880'lerin sonlarına doğru olaylar alevlenmişti. Erzurum'da, Amerikan hastanesinin (ki bu hastanenin mis-

yonerlerinin Ermeni ayrılıkçılığını desteklediklerı iddia edilirdi) karşısındaki işyerlerine gitmekte olan Müslümanlara nereden geldiği belli olmayan bir kurşun atılınca olanlar oldu. Evler, ortalık hallaç pamuğu gibi atılarak arandı. Sonra da dükkânların kepenkleri kırılarak açıldı. Ermenilerin bir kilisede silah sakladıkları varsayılan Zeytun isimli müstahkem bir dağlık mevkide arbede yaşandı. Van Gölü'nün güneybatısındaki Sason'da başka bir arbede daha yaşandı. 1890 yılında bu olaylar İstanbul'a da sıçradı. Bir Ermeni mahallesi olan Kumkapı'da yapılan büyük bir gösteri kontrolden çıktı. Gerçek oydu ki, Ermenilerin hatırı sayılır bir bölümü (ve elbette ki onlarla başından beri gayet iyi ilişkiler içinde olan Müslümanlar) bela istemiyorlardı. İstanbul'da oldukça çok sayıda Ermeni vardı. Birçoğu gayet yararlı işler yapıyorlardı. Ermeniler olmasa, kültürel hayat büyük ölçüde kısırlaşırdı: Beyoğlu'nun aşağısında, Tepebaşı Tiyatrosu (şimdi TRT televizyon binasının olduğu yer) çok önemli bir öncüydü. Kısa bir süre sonra bunu İstiklal Caddesi'nde açılan başka tiyatrolar ve sinemalar izledi.

Özellikle Ermeni kilisesi beladan uzak durmak istiyordu. 1894 yılında, Aşıkyan isminde bir patrik söylenebilecek her şeyi söyledi: "Ermeniler bin yıldır Türklerle beraber yaşıyor. En başından beri müttefikiz. Refah içindeyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde çoğunluk değiliz. Eğer milliyetçiler bu yolda devam ederlerse, halkımızın mahvına sebep olacaklar." Bunun üzerine genç bir milliyetçi ona birkaç el ateş etti. Girişimlerinin hüsranla sonuçlanacağı konusunda milliyetçileri uyarmak için çırpınan Van'ın Ermeni Belediye Başkanı da 1912 yılında vurulunca ya kadar, bu gibi insanlara suikast üstüne suikast düzenlendi. Ne var ki, diyaspora Ermenileri tezlerini Batı'ya, özellikle de kendilerine inanmaya dünden razı Protestan ve Atlantik Batı'ya sunacak kadar kurnazdılar. Sayıları milyonu hayli aşan Müslüman mültecinin Kırım'dan ya da Balkanlar'dan veya Kafkaslar'dan kovulmuş olmaları, belki de üçte birinin yağmalamalardan ve hastalıklardan ölmüş olmaları hiçbir anlam ifade etmezken, asıl mese-

le, varsa yoksa bu mültecilerin Doğu Anadolu Ermenileriyle çatışmasıydı.

II. Abdülhamit ne yapmalıydı? 1891 yılında Kürt kartına oynadı. Rusların, sınır bölgelerinin güvenliğini sağlamak için Kazakları (hem de Kuzey Kafkasya'dan bir "vahşi tümen") askere aldıklarını dünya âlem biliyordu. Doğu Anadolu'da ve İran'ın batısındaki dağlık bölgede Kürt aşiretleri vardı. Başlarında genellikle hem gaddarlıklarıyla göz korkutmuş, hem de misafirperverlikleriyle göz doldurmuş reisler bulunurdu. II. Abdülhamit İslami dayanışma adına bu aşiret reislerinin oğullarını medeniyetle tanıştırmak için İstanbul'da "aşiret okulları" (Mekteb-i Aşiret-i Hümayun) açtı. Ama aynı zamanda, bu aşiretlerin atlılarını askere alıp onlardan *Hamidiye* adı verilen alaylar da kurdu. 1894 yılında bu süvari birlikleriyle Sason Ermenileri arasında son derece kanlı bir çatışma yaşandı. Bölgedeki misyonerler bu vahşeti şiddetle protesto ettiler ve "Ermeni kıyımı" sloganını ortaya attılar. Aslında "soykırım" yapmakla ilk suçlanan II. Abdülhamit'ti. Bu olayda 300.000 Ermeni'nin öldürüldüğü öne sürüldü. Fransız tarihçi François Georgeon ve İngiliz meslektaşı Andrew Mango, bu sayının aslında yaklaşık 30.000 olduğunda birleşirler. Ayrıca, François Georgeon birçok Ermeni vilayetinde gerçekten de kıyım yapıldığına, örneğin Muş gibi başka vilayetlerde ise kıyımı valilerin önlediklerine dikkat çeker.

Padişah, Sadettin Paşa'yı işte bu aşamada asayişi koruması için Van'a gönderdi. Kürt aşiret reislerine hitaben de, Ermenilere zulüm yapılmayacağını, onların İslam'ın koruması altında olduklarını söyledi. Ermenilerin acılarının nasıl olsa bir saat içinde Batı basınına ulaşacağını ekledi. Ermenilere de hitap etti. Eğer Osmanlılar olmasaydı, Anadolu'nun ilk yerlileri olan Lidyalılar ve Frigyalılar gibi Ermenilerin de kayıplara karışacağını söyledi ki, gayet de haklıydı. Ama bir İngiliz konsolosuyla, her iki tarafın da yalan söyledikleri konusunda görüş birliğine vardı. Kürtler Ermenilerin koyunlarını çaldıklarını inkâr ederken, Ermeniler de çalınan koyunlarının sayısını beşle çarpıyorlardı. Her şeye rağ-

men, bazı dehşet olaylarının yaşandığı belgelenebiliyordu ve bunlar güvenilir belgelerdi. 1894 yılından sonra uluslararası baskı (Almanya hariç) arttı. Ne var ki, Batılı Güçler ne yapılabileceği konusunda kendi aralarında anlaşamadılar. Geriye sadece artık bayatlamış reform vaatleri kaldı.

İstanbul'daki Hınçaklar 1895 Eylül'ünde düzenledikleri bir gösteri yürüyüşüyle yangına körükle gittiler. Olaya polis müdahale etti. Doğu Anadolu'da yer alan ve meşhur bir Amerikan kolejine de ev sahipliği yapan Harput'ta kalkışmalar oldu (burada da misyonerler Ermeni milliyetçiliğini desteklemekle suçlanıyorlardı). 1896 yılında, görülmemiş bir terör oyunu sahnelendi. Ermeni Taşnak partisi mensupları, gayet usturuplu bir biçimde Galata'daki Osmanlı Bankası'na girip birkaç kişiyi öldürdüler, rehineler aldılar ve binayı havaya uçurma tehdidinde bulundular. Teröristler Fransız büyükelçisinin yatıyla ve eskort eşliğinde ülke dışına çıkarılınca, bu olay kolayına yatışmadı. İstanbul'un genelinde Ermenilere karşı düzenli saldırılar meydana geldi. Yüzlercesi, hatta belki de binlercesi öldürüldü. Sonra olayların ateşi söndü, yeni bir durgunluk dönemine girildi. Ermeni diyasporasının milliyetçi kanadı, kendilerine ihanet ettiklerine inandıkları İngilizleri asla affetmediler.

Lord Salisbury ise onlara İngiliz donanması nelere kadir olursa olsun, Ağrı Dağı'na yelken açacak halinin olmadığını söyledi. Ermenistan'ı yeniden yaratmak sadece Rusların yapabileceği bir işti ama onların da hiç böyle bir niyeti yoktu. Rusya'nın Kafkaslar genel valisi, Ermenileri ihtilalci olarak görüyordu. 1915 yılındaki Ermeni felaketi eninde sonunda yaşandığı zaman, Kafkaslar vali yardımcısı, Türklerin Ermenilere istediklerini verdiklerini söyledi: Ermeni'siz bir Ermenistan.

Yine de, İngiltere Türklere sırtını döndü. Lord Salisbury bu sefer Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerini tümden çizdi. İngiltere kendisine başka bir müttefik, hatta bir uydu buldu: Yunanistan. Garip ama gerçektir ki, 1947 yılına gelininceye kadar İngilizler bu ülkenin iç işlerine o kadar çok karıştılar ki, iç savaşlarına bile

müdahale ettiler. Ama Hindistan ve Filistin yutabileceklerinden büyük lokmalardı. Ağızlarına sığmayan dolarlar kulaklarından fışkırıyordu (sonunda Yunanistan'ı Washington'a bıraktılar). Yunanlılar Londracılık oyununu gayet iyi oynuyorlardı. Bu konuda Türklerden kesinlikte çok daha iyiydiler. Bir Hint-Avrupa dili, hatta yegâne Hint-Avrupa dilini konuşuyorlardı. Denizcilikten para kazanıyorlardı. Masonik bağlantıları vardı. Şaşılacak kadar yüksek mevkilerdekilerle sık sık evlendikleri için, çoğu kapının kilidine anahtar uydurabiliyorlardı. Liberal partinin iliklerine kadar işlemekte özellikle başarılıydılar.

Osmanlıların kontrol altında tutamayacakları kadar dağlık olan Girit mayalanmaktaydı. Milliyetçi lider Eleftherios Venizelos ise, karizmatik bir kişiydi. Girit'te Müslümanlar *vardı* ve yaklaşık olarak nüfusun üçte birini teşkil ediyorlardı. Girit milliyetçileri ise, Müslümanlığın atalarına rüşvetle veya zorla kabul ettirildiğini, Hıristiyanların zaten daha kalkınmış olduğunu ve şimdi de Müslümanların Hıristiyanlaştırılmalarının bir hayır işi olacağını söylüyorlardı. Liberaller hemfikirdi: Türk demek üşengeçlik, erotik sarhoşluk, salgın hastalık ve boyunduruk demekti. Bunları tiz sesiyle ve pek de inandırıcı olmayan bir edayla söyleyen Gladstone'du. Ama İngilizlerin kendilerini kurtarmaya gelecekleri beklentisi içinde olan Yunanlılar mesele çıkardılar. 1897 yılında kısa bir savaş yapıldı ve bunu Türkler kazandı. Ama Yunanlıların beklentileri de boşa çıkmadı, çünkü İngilizler, II. Abdülhamit'e, kazandığı zaferin avantajlarını kullandırtmadılar. On yıl içinde Girit gerçekten de bağımsızlığını kazandı ve dünya âlemin şimdi "etnik temizlik" olarak tanımladığı türden işler hemen başladı –pek çoğu öldürülen Müslümanların kalanı insafsızca sürüldü. Eğer iki nesil sonra benzer olayların yaşandığı Kıbrıs'ta, Türkler Rumlara çok şiddetle karşı koymuşlarsa bunun nedenleri gözden kaçırılmamalıdır.

1900 yıllarında II. Abdülhamit rejimi (Türkiye'de "istibdat dönemi" olarak anılırdı ama son on yıldır bu konu ağırlıklı biçimde yeniden değerlendiriliyor) çözülmeye başladı. Yabancıların el-

lerinde oyuncak olup aşağılanmak muazzam bir garez duygusuna yol açıyordu. Ayak sesleri duyulmakta olan yeni bir gelişme ise ilgi odağı haline geliyordu. Makedonya günümüzün dört Balkan ülkesine birden ev sahipliği yapıyordu ki, bunların her birinin ayrı ayrı ihtirasları vardı. Yunanlılar kendilerini uygarlaştırıcı güç olarak görüyorlardı –Büyük İskender. Sırplar Selanik limanının kendilerini dört başı mamur bir Avrupa devletine dönüştüreceğini düşünüyorlardı. Bulgarlar Makedonya Slavlarının aslında Bulgar olduklarını öne sürebilirlerdi (bir ileri bir geri giden dil tartışmaları konuyu sallantıda bırakıyordu). Bir de Arnavutlar vardı. Onların milli bilinçleri de yavaş yavaş belirginleşmeye başlıyordu. Üstelik, bu bölgede eşkıyalık da almış yürümüş, âdeta eşkıya dünyaya hükümdar olmuştu. Olayları kontrol altında tutmak için Selanik'te konuşlanmış olan Osmanlı ordusunun işi başından aşkındı.

1903 yılında Batılı Güçler, farklı farklı nedenlerle, bu bölge için savaşmama konusunda birbirleriyle anlaştılar. Avusturya ve özellikle de Rusya başı çekerek, konuyu bir ölçüde uluslararası bir zemine taşımayı önerdiler: Tarafsız Hollandalıların yöneteceği yabancı bir polis teşkilatı olacaktı. Bu denendi ama düzen sağlanamadı ve yabancıların varlığı muhtelif milliyetçileri, Türkleri büsbütün defterden silmeye sevk etti. Hatta Arap ayrılıkçı hareketi geliştikçe, İslam dünyasının ayrıcalıklı ırkı sayılan Arapların bile ayrılmalarından korkulur oldu. 1908 yılında uluslararası dengelerde meydana gelen yeni bir zemin kaymasının sonuçlarından biri olarak, Çar II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward Baltık Denizi'nde, Estonya'nın başkenti Reval'de, kraliyet yatında buluştular. Almanya'nın genişlemesinden ötürü benzer kaygılar içinde olan Rusya ve İngiltere, sonunda Salisbury'nin hayallerini süsleyen anlaşmaya varıyorlardı. Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğu paylaşılacak mıydı –Boğazlar Rusya'ya, Suriye Fransa'ya, Mısır ve Irak petrolleri de İngiltere'ye?

Makedonya'da konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun subayları oturup konuştular ve gizli komiteler kurdular. Kısa süre içinde

bu komiteler isyanları azdırdı. Aynı anda başka yerlerde de öfkeli konuşmalar yapılıyor, hararetli tartışmalar cereyan ediyordu. Bunların en başında da II. Abdülhamit'in kurdurduğu okullar vardı. Bu okulların öğrencileri (aralarında kızlar bile vardı) Batı çizgisinde bir eğitim almışlardı. Amaç, Fransızca öğrenmek de dahil olmak üzere, İslamiyet'in bu tekniklerde Hıristiyanlıktan aşağı kalmayacağını göstermekti (benzer bir fikre bugünkü Türk hükümetinin dinî siyaset güden üyeleri arasında, bu defa bilgisayar konusunda rastlamak mümkün) ve bu hiç de başarısız olmadı.

Ne var ki, teknik konulara aşina olmak demek, aynı zamanda soru sormak da demekti ve bu okullardan mezun olanlar hayatlarından hiç de memnun değillerdi. Başka hiçbir şey yapmasalar bile, sadece pencereden dışarı bakmakla dahi, II. Abdülhamit'in polislerinin ve jurnalcilerinin Pera Palas veya Tokatlıyan gibi lüks otellere girip-çıkan yabancıları ve levantenleri veya Büyük Kulüp'te (Cercle d'Orient) Rumların ileri gelenleriyle şakalaşan diplomatları ve Düyun-u Umumiye yöneticilerini korumakla görevli olduklarını görüyorlardı. Bu kurumların en önemlisi olan Galatasaray Lisesi'nde bile, öğrencileri "Padişahım Çok Yaşa!" diye bağırmaya razı etmek son derece güç oluyordu.

Sistemi savunanlar da vardı. Etraftaki dinci reaksiyonerler işlerin ters gitmediğini ve her halükârda, olup bitenin Allah'ın takdiri olduğunu öne sürüyorlardı. II. Abdülhamit böyle düşünenlerden çok daha zekiydi ama artık yorulmuştu ve yaşlanıyordu. Çözülmenin bir işareti de, Siyonistlerin Filistin'e gösterdikleri ilgiydi. İstanbul'da yaşayan bir başka Macar olan Theodor Herzl huzura çıktı ve son derece kibar bir dille, borçların ödenmesi halinde Filistin'e bir Musevi göçünün uygun görülüp görülmeyeceğini sordu. Aynı derecede kibar bir dille "hayır" cevabı aldı. 1905 yılında, Ermeniler Yıldız Camii'nin dışına, padişah çıkarken patlayacak şekilde ayarlanmış bir saatli bomba yerleştirdiler. Padişah Şeyhülislam'la yaptığı kısa bir görüşme nedeniyle biraz gecikince, kalabalığın içinde patlayan bomba yetmiş kişiyi öldürdü veya sa-

kat bıraktı. II. Abdülhamit'in yaşlı, bitap ve başka zamanlardaki son derece vakur cazibesinden mahrum göründüğü bir fotoğrafı vardır. Anlamsızca, Ermeni propagandasının neler yapabildiğini göstermek için bu fotoğraf kullanılır.

1908 yılında bütün sorunlar zirve yaptı. Her şeyden önce, aşırı vergilere karşı ayaklanma yaygındı. Erzurum'da, Ermenilerle Müslümanlar rüşvetçi bir valiye karşı birleştiler. Bu isyan yayıldı ve ancak büyük güçlüklerle, bazen de sevilmeyen valilerin değiştirilmesi suretiyle bastırılabildi. Derken, Güney Balkanlar'daki Üçüncü Ordu bölgesinde askeri bir isyan çıktı. Neredeyse bir gecede II. Abdülhamit rejimi devrildi. Temmuz ayında, İstanbul'un göbeğinde yapılan muazzam gösteriler eşliğinde anayasa yeniden ilan edildi. II. Abdülhamit hâlâ tahttaydı ama artık anayasal bir hükümdardı. Eski gücünün büyük bir kısmına parlamento el koymuştu. İktidarı onun elinden alanlara genel olarak "Jöntürkler" denirdi. Türk devrimi adı verilen bu olay Avrupa'da biraz rahatlama yarattı: O zamana kadar II. Abdülhamit çok nefret edilen biri haline gelmişti.

"Jöntürkler" ifadesini bir kalıp olarak kullanacağım. Kendileri bu ismi kullanmadılar. Zaten, farklı farklı çevrelerin insanlarıydılar. Elli yıl önce anayasa taraftarı olan liberaller kendilerine "Genç Osmanlılar" demişlerdi. Genellikle sürgünde yaşarlardı ve asıl itirazları *Tanzimat* devletinin laikleştirici boyutunaydı: Siyasal İslam'ın faziletine neden geri dönülmesindi? Siyasal İslam, Hıristiyanların haklarına elbette ki saygı gösterecekti ama şimdiki ayrıcalıklarını vermeyecekti. Müslüman çoğunluğu yansıtan parlamento, bu ayrıcalıkların çaresine bakacaktı. Aslında II. Abdülhamit böyle bir parlamentoyu gereksiz hale getirmişti. Sürgünde yaşayan ve gayet geniş bir çevresi olan Ahmet Rıza Bey, 1889 yılında, yani Fransız İhtilali'nin yüzüncü yıldönümünde[24] etrafına yirmi-otuz kadar taraftar toplayıp yeni bir parti

(24) Paris'e tren biletleri ve Paris içi ulaşım ucuzlatılmıştı: İtalyan sosyalistleri partilerini kurmak için bu ucuzluktan da yararlandılar.

kurdu. Zaman içinde bu partiye İttihat ve Terakki Cemiyeti denir oldu. Bu cemiyete Ermeniler de katıldılar, Padişahın muhalif yeğeni Prens Sabahattin de katılmaktan geri kalmadı. Bu insanlar Müslümanlarla diğerleri arasında işbirliğinden başka bir çıkar yol görüyor değillerdi. Bu nedenle yine Osmanlı modelinden yanaydılar ama Müslüman çoğunluğun daha üst düzey bir konumda olması gerektiğine inanıyorlardı. Aralarında artık yavaş yavaş Türklük kavramına ilgi duymaya başlayanlar da vardı.

O zamana kadar "Türk" ifadesini sadece yabancılar kullanırdı. Ortaçağda İtalyanlar *Turchia*'yı Araplardan almışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda "kaba saba Türk" üzerinden yapılan şakalar vardı. Sarayda kıs kıs gülünerek *Etrak-ı bi-idrak* yakıştırması yapılırdı ki, bu "anlama yeteneği olmayan Türkler" anlamına gelir. Köylüler Türkçe konuştular ve bu dili nesilden nesile aktardılar ama her ne kadar Osmanlıcanın gramerini Türkçenin grameri belirlemiş ise de, Osmanlıcanın sözcükleri Arapça veya Farsça idi. Üstüne üstlük, Türkçenin Osmanlıca ile az çok rekabet etmesini önlemenin bir çaresi olarak yönetim kademelerinde bulunanlar harfleri ve kelimeleri de değiştirdiler.

XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Türkçesi âdeta kendinden utanırcasına, eski bir dili taklit etmeye çalışan bir havaya bürünmüştü. Bu halini okumak, XVII. yüzyıldaki halini okumaktan daha zordur. XIX. yüzyılın ortalarında gazetecilik yaygınlaşmaya başladı. Birkaç zeki insan, eğer dil sadeleştirilecek olursa okur sayısının artacağını, dolayısıyla reklam gelirlerinin de bundan nasibini alacağını söyledi. Daha o zaman bile tanınmış bir gazeteci olan Namık Kemal, sadeleştirilmiş bir dilde yazmaya hazırdı ama okur oranı acınacak kadar azdı ve basılan kitapların yüzde doksanı dini nitelikliydi. Aydınlar Fransız romanları okurlardı (II. Abdülhamit Sherlock Holmes'e bayılırdı. O kadar ki, yazarı Conan Doyle'e önemli bir madalya bile verdi).

Jöntürkler'in merkezi örgütü farklı tellerden çalıyordu. Prens Sabahattin, Osmanlı hayırhahlığına inanan bir liberaldi ve hem Ermenilerin, hem de Rumların desteğine sahipti. Ahmet Rıza

Bey, anayasal zeminde olmak şartıyla Müslümanların öncelikli olmaları gerektiğinde ısrarlıydı. Bir de, henüz sayıları çok olmasa da, bütünüyle laiklik taraftarları vardı. Onlar Osmanlı'nın geçmişini değersiz buluyorlardı. Kürt asıllı bir doktor olan Abdullah Cevdet Bey sonradan sosyolog olmuş, politikada öne çıkmış ve Kuran'ın emirlerinin üstünlüğü aleyhinde gümbür gümbür yazılar yazmıştı. Arap harflerinin Türkçe sesleri yansıtmak için düpedüz uygunsuz olduğunu da söylemişti. Bunu eğitim tartışmaları takip etti: Neden Müslüman okulları Hıristiyan (veya Musevi) okullarına göre bu kadar ilkeldiler? Yabancı dilde eğitim veren yeni okulların mezunları bu konuda hemfikirdiler. Saint Benoît'dan ya da Saint Joseph'ten veya Pangaltı'da, Askeri akademinin yakınında yer alan Notre Dame de Sion kız okulundan gelmişlerdi ve Müslüman okullarında Kuran'ın ezberletilmesiyle dalga geçiyorlardı.

Bir de subaylar vardı. Çoğunun doğum yeri olan Balkanlar'da, kendi aralarında gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Bu subaylardan biri de ileride Atatürk adını alacak olan Mustafa Kemal olmakla beraber, o ancak daha ileriki yıllarda üne kavuşacaktı. Erken yaşta babasını kaybetmiş ve daha çocukken annesi onu Selanik'te dini bir okula göndermişti. Mustafa Kemal bu okuldan nefret etmişti. O yaştayken bile, annesini, kendisini askeri okula göndermeye razı etmeye yetecek kadar güçlü bir karakteri vardı. Ve o okulda çok başarılı oldu: Olağanüstü bir askerdi. Bir Enver Binbaşı vardı (sonra Enver Paşa). Köklü bir İstanbul ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Vizyon sahibiydi ve organizasyon yeteneğine sahipti. Mehmet Talat Bey isminde Makedon bir memurla el ele verdiler. Mehmet Talat Bey postanede memurdu ama o zamanlar bu hiç de mütevazı bir memuriyet sayılmazdı. Postaneler görkemli binalardı ve bunların başında namuslu insanların bulunması gerekirdi.

Daha sonra, dinciliğe meyledenler laiklik yanlısı bir güç gösterisine adamakıllı içerlediler. Bu gizli cemiyet üyelerinin ya Musevi ya da gizli Musevi olduklarını öne sürerek homurdan-

maya başladılar. Çünkü Selanik'te çok sayıda *dönme* vardı. Üç yüzyılı aşkın bir süre önce Sabetay Sevi'nin yolundan giderek Musevilikten İslamiyet'e geçmiş bu insanların gerçek Müslüman sayılmayacakları gibi bir söylenti yaydılar. Laikleşme çabalarının başını bunların çektiği ise, tartışmasız bir gerçekti: Selanik'te kendi özel vakıflarını kurmuşlardı. Kız okulları bile açan bu vakfın adı Işık Vakfı idi. Günümüzde de bu vakıf okullarının devamı olan okullar, hatta bir de üniversite İstanbul'da varlığını sürdürmektedirler. Bir finans uzmanı olan Cavit Bey kesinlikle laiklik taraftarıydı ve yalnız da değildi. Başkaları da vardı. Gayet aktif bir yayımcı olan Ahmet Emin Yalman ise bunlara sempati duyardı. Zaman gelecek, bu kişilerin bir cumhuriyete hayat vermelerinden yakınan İslami çevreler, padişahlık düzeninin bütün dünya Müslümanlarının temsilcisi olarak korunması gerektiğini söyleyeceklerdi. Bu söylenenin gerçekle pek bir ilgisi yoktur. Ama bir bakıma, nasıl ki imparatorluğun Balkanlar'da kurulduğu söylenebilirse, Cumhuriyet'in temellerinin de Balkanlar'da atılmış olduğu düşünülebilir.

1908 yazında subayların isyanı tam anlamıyla başarıya ulaştı ve II. Abdülhamit Yıldız Sarayı'nda inzivaya çekildi. Ne var ki, bu subayların siyasi bir deneyimleri yoktu. Her ne kadar kısa süre içinde bir parlamento faaliyete geçtiyse de, hükümeti hâlâ Saray tayin ediyordu. Sadrazamlığa eski toprak kurt siyasetçiler getirildi ve bin bir türlü sorun çıktı. Bir ilk olarak, gerçek bir grev yapıldı ve bu özellikle demiryollarını etkiledi. Gelgelelim, Avrupalılar İttihatçılara hiç manevra alanı bırakmadılar. Avusturyalılar Bosna'yı açık açık kendi topraklarına kattılar. Rusların göz yummasıyla Bulgarlar da bağımsızlıklarını ilan ettiler ve hükümdarları kral oldu. Ülke içinde hoşnutsuzluk arttı. Ama aynı zamanda dini bir tepki de vardı. Sanki Yeniçeri-Ulema ittifakından bir seda yankılanırmış gibi, Saray'ın örtülü teşvikiyle "Kör Ali" isimli fanatik bir dinci, kendi özel askerleriyle parlamentoyu bastı (bu olay Türkiye'de "31 Mart Vakası" olarak bilinir ama aslında Türk takvimi, tıpkı Rus takvimi gibi, iki hafta kadar öncesini gösteri-

yordu). Ama bu sefer İttihatçıların yardım isteyebilecekleri gerçek bir "Yeni Ordu" vardı. Hareket Ordusu adı verilen bu ordu Selanik'ten gelip II. Abdülhamit'i tahtından indirdi. Her ne kadar onun yerine sırasıyla iki kardeşi tahta çıktılarsa da, hanedan artık Topkapı müzesinde sergilenen eşyalardan çok da fazla bir anlam ifade etmiyordu. Bunlar olup biterken, İttihatçılar 1909 yılında elde ettikleri iktidar gücünü nasıl kullanacaklardı?

ÇÖKÜŞ

Bazı insanlar vardır, sanki onlar zorla milliyetçi yapılmış veya milliyetçilik sanki onlara dayatılmış gibidir. II. Abdülhamit devrilince de böyle oldu. Modern Türkiye'nin tarihi onun devrildiği 1909 yılından başlar. Elbette ki bu durum İttihatçıların böyle radikal bir program üzerinde anlaşmış oldukları anlamını taşımaz: Onlar perde arkasından Sadrazamları yönetmeye çalıştılar ama kendi aralarında da bölündüler. Her İngiliz yorumcu "İttihat", "Terakki" ve "'Cemiyet" hakkında size hemen diyebilir ki; bu üçü içinden en fazla ikisini seçebilirdiniz. Birbirinden farklı derecede İslamcı olanlar vardı. Liberaller vardı. Türk milliyetçileri vardı. Laiklik taraftarları vardı. Tıp camiasında yer alanlar, doktorların çoğu zaman yaptıkları gibi dini ve dindarları hafiften hor görür, onlara hayret ederlerdi. Kürt kökenli Abdullah Cevdet Bey de bunlardan biriydi ve lafını hiç esirgemezdi: Ne eciş bücüş elbiseler kalırdı, ne ulumalar, ne tekrarcılığın aptallık olduğu, ne moral üstünlük iddiasının saçmalığı, ne Şehzadelere dangalak eğitimi verildiği, ne de ters giden her iş için Avrupalıların suçlandığı... Yine bir Kürt olan Ziya Gökalp, dönüp dolaşıp Türk ulus devleti fikrine gelmişti.

Bu konuda John Stuart Mill ve Émile Durkheim okumak lazımdı. Onlar Avrupa'nın pirleriydi: Ulus devlet, kalkınmanın yapıtaşıydı. Mill'e göre dağlı İskoçlar, Basklar (ve Kürtler de diyecekti) çekip gitmeliydiler. Aynı şeyi Marx da düşünmüştü.

Ulusal dil hiç değilse eğitimin motoru haline gelmedikçe, köylülerin okuryazar olmalarına imkân yoktu: Aksi takdirde Anadolu'nun kırsal kesimi kaybedilecek, Arapça veya Farsça ge-

veleyeceklerdi. Aslında ortada bir örnek de vardı: Balkan milliyetçiliği, özellikle Yunan milliyetçiliği. Antik Yunan medeniyeti olsun, Hıristiyan Yunan medeniyeti olsun, ikisi de köylü toplumdan çok daha ileri gitmişlerdi. Dili modernleştirmek için bir çalışma yapılmış ve "yurt dışına otobüs seyahati"nin karşılığı olarak *metafora esoterika* veya "gazeteler"in karşılığı olarak debdebeli *efemerides* gibi garip icatlara yol açmıştı. Ama Yunanistan, savaşlar kazanmıştı: Sıradan insanların konuştukları Türkçeden farklılaşmış bir dilleri olan Türkler de buna benzer bir modernleşme hamlesine girişemezler miydi? Öz Türkçe bir sözlük tam bir maceradır. İçindeki *ifrahat* veya *adamsendecilik* gibi kelimelerle sessiz film oyunu gibidir ve bu oyun köylüleri olsa olsa adamsendeciliğe sevk ederdi. Ama eğer Türkiye modern olacaksa doğru dürüst bir dili olmalıydı. İttihatçılar, Türk olmayanlara Türkçeyi dayatmaya başladılar. Araplar bundan yakındılar.

1908 yılından sonra sansürün kalkmasıyla birlikte bir yorum patlaması yaşandı ve artık bayatlamış tartışmalar tekrarlandı durdu. Bu tartışmalar laiklik taraftarlarının büyük bir zaafını ortaya çıkardı. Bir zümre olarak kendi üstünlüklerinden zerrece kuşkuları yoktu. Kendi söylemlerinin müptelasıydılar ve alt tabakanın dik başlılığına bir anlam veremiyorlardı. Bu halleri, çağdaşları olan Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sını andırıyordu. 1906 yılında Fransa'da Kilise'ye yapılan devlet desteği kesilmiş ve rahibeler manastırlarından süngü zoruyla çıkarılmışlardı. Abdullah Cevdet Bey yirmi yıl içinde Türkiye'nin de bu noktaya geleceğini veya benzeri bir aşamaya ulaşacağını tahmin ediyordu. Ama daha önce, on yıllık bir kâbus geldi.

Bir açıdan bakılacak olursa, İttihatçılar iktidara gelince işleri hiç de fena yürütmediler. II. Abdülhamit'in hamlelerini çok daha büyük bir enerjiyle ve daha iyi bir kadroyla devam ettirdiler. İletişimde, şehirlerin bir düzene sokulmasında ve eğitimde ilerlemeler kaydettiler. Kız okulları nihayet gerektiği gibi teşvik edildi. Şimdi milli bir çılgınlığa dönmüş olan futbolu teşvik ettiler. 1900 yılında İngilizler Moda'da futbol oynarlardı. İttihatçılar bu-

nun peşinden gitmek istediler ama ulema izin vermedi. Bunun üzerine "Siyah Çoraplılar" ismini alan bir Türk futbol takımı yarı gizlilik içinde futbol oynadı. İlk oyunlarını polis durdurdu. İngilizler, Rumlar ve diğer azınlıklar kendi takımlarını kurmuştu. İlki Kadıköy'de, Moda civarındaydı. Türk oyuncular henüz çiçeği burnunda İstanbul Futbol Ligi'ne ancak Galatasaray Lisesi öğrencileri 1905 yılında futbol takımlarını kurdukları zaman katılabildiler. İttihat ve Terakki iktidarı zamanında futbol patlama yaptı (günümüzde, İstanbul'da yaşayan Kürtler nedense genellikle Galatasaray sempatizanıdırlar). Bu gelişmeler bir taraftan da Türklüğün ne demek olabileceğinin keşfedilmesine yol açtı. Bu bağlamda, çoktandır unutulmuş Orta Asyalı kardeşlerle akrabalık bağları hakkında da akıl yürütülmeye başlandı. (Aslında Türkler bu fikirleri yabancılara borçludurlar. Bu yabancıların başında da Arminius Vámbéry ve başka Macarlar gelir ama Anadolu'ya iltica etmiş Rus Tatarlarının bu fikirlerdeki payı da göz ardı edilemez.)

Her halükârda, İttihatçılar Anadolu'ya kadar yayılan bir örgütlenmeye gittiler. İttihat ve Terakki Fırkası'nın (İTF) yerel temsilcilikleri oluştu. Örneğin Ankara'da edindikleri şık merkez temsilciliği binası, daha sonra Büyük Millet Meclisi'ne ev sahipliği yaptı. Bu yörelerde, yani ülkenin büyük bölümünde, modernleşmenin esasları tartışılıyordu. Ama aynı zamanda tayinler ve ihaleler de tartışılıyordu: İttihatçılar bir şeyden emindiler ki o da gayrimüslim sermayeyle boy ölçüşebilecek "milli bir burjuvazinin" yaratılması gerektiği idi. Bu da ancak kamu ihalelerinin onlara verilmesi suretiyle mümkün olabilirdi. Dil reformu da çok tartışılıyordu ve bu tartışmalara harfleri değiştirme konusu da dahildi. Bu açılardan çok yaratıcı bir dönemdi.

Öte yandan, politik açıdan yıkıcı boyutta bir kargaşa yaşandı. 1908 parlamentosunda (Meclis-i Mebusan) İTF sempatizanları çoğunluktaydı. Sözcüleri gayet zeki ve efendi bir adam olan Ahmet Rıza Bey'di. İşler bir süreliğine ciddiyetle ve incelikle yürütüldü. Ama ithal demokrasi denemelerinin o zaman da, sonra

da gösterdiği gibi, bu sistem bölgeci hizipler üretti ve sonra da bu hizipleri daha da beter hale getirdi. Bunları yapmakla kendi ipini de çekmiş oldu –tam da Rus karşıdevrimcilerin böyle olacağını daima söyleyegeldikleri gibi. 1905 yılındaki ihtilal sonrasında oluşan Rus parlamentosu Duma, zamanın başbakanının iki yıl sonra milletvekillerine evlerine dönmelerini söyleyen bir bildiriyi kapıya asınca tam kadro battı. 1907 yılında Avusturyalılar doğrudan genel oylamayla seçilen bir parlamento kurdular. Bu parlamento mevcut milli gerilimleri o kadar alevlendirdi ki, bütçe kanunları tepeden inme emirlerle geçer, milletvekilleri ise sıra kapaklarını vurarak protesto eder oldular. Gençliğinde bu oturumları izleyen Adolf Hitler işin püf noktasını kavramıştı.

Sultanahmet Meydanı'ndaki bir binada toplanan Meclis-i Mebusan (bu bina yanınca yenisi Fındıklı'ya yapıldı) tüm imparatorluğu temsil ederdi –her türlü Hıristiyanı, Kürtleri, Arapları, Arnavutları, v.s. İstediğiniz dili konuşabilirdiniz (Avusturya parlamentosunda da olduğu gibi). Kısa süre içinde meclis oturumları budalaların, kendini beğenmişlerin, poz kesenlerin ve çenesi düşüklerin insafına kaldı. İttihatçılar zaten kendi aralarında üçe bölünmüşlerdi. Liberaller karmaşık bir İslami anlayışa sahiptiler ve gayrimüslimlere büyük bir hoşgörüyle yaklaşıyorlardı. Milliyetçiler gelecek vaat ediyorlardı ve gerek bu İslami anlayışa, gerekse gayrimüslimlere karşı sabırları tükeniyordu. Subaylar ise, kendilerini ülkenin kurtarıcıları olarak görmeye başlamıştı.

1912 yılında dış politikada o kadar çok sorun çıktı ki, İttihatçılar iktidardan bile düştüler. 1912 Nisan'ında bir seçim "ayarladılar"[25] ama buna karşı çıkan subaylar vardı ve yazın, yeni bir parti kurmuş olan muhalif liberaller iktidarı devraldılar (Maarif Nazırlığına bir Rum getirildi). 1913 yılında bu hükümet de bir darbeyle devrildi. Enver Bey bu hükümeti silah zoruyla istifaya zorladı. Modern Türkiye tarihinin ilk askeri darbesi budur. Başkaları da olacaktı. En ilgi çekici olanı 1980 askeri darbe-

(25) Siyaset tarihinde "sopalı seçim" olarak anılır.

sidir. Ama 1913 darbesinden itibaren, Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerine kadar İTF bir dikta yönetimi konumundaydı. O dönemde gündemi Türk milliyetçiliği belirler oldu. İşyerleri işlerini Türkçe yürütmeye mecburdular. Azınlık okulları Türkçe de öğretmek zorundalardı. Savaş başlayınca, nefret edilen kapitülasyonlar kaldırıldı ve kârlı ihaleleri "milli burjuvazi" almaya başladı. Bu, 1942 yılındaki varlık vergisine ve 1955 yılında tertiplenen Rum kıyımına kadar uzanan kirli bir süreçtir. Ama arka planı da önemlidir.

Bu siyasi kargaşanın temel sebeplerinden biri, Türklerin Anadolu'nun göbeğine sıkıştırılıyor olmasıydı. O tarihte Arnavutluk ve Arabistan imparatorluktan ayrılma tehdidinde bulunuyordu. Baştan sona barış içinde geçen en son yıl 1910 idi: Birinci Dünya Savaşı aslında 1911 yılında başlar ve 1923 yılında sona erer ki, bu tarihlerin her ikisi de Türkiye meseleleriyle ilgilidir. 1911-12 yılları arasında İTF kısa süre için olağan siyasetle ilgilenme fırsatı bulabildi. Bu süre içinde bir seçim bile yapıldı (bir oyla kaybettiler). Ama sonra, ülke savaşın girdabına kapıldı. 1911 yazında Fransızlar Fas'ta bir adım daha ilerlediler. Almanlar buna ateşle karşılık verdi ve Kayser kendisini İslamiyet'in koruyucusu ilan etti. İngiltere açıkça Fransa'nın tarafını tuttu.

Böylece İngilizlerle Almanların arası bütün dünyanın gözleri önünde açıldı. İtalyanlar aradan sıyrılıp Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağı olan Libya'yı ele geçirmeye çalıştılar. Savaş çıkardılar. Karada işleri iyi gitmedi. Sadece dar bir kıyı şeridini ele geçirebildiler, çünkü Türkler Arap kabilelerini onlara karşı kışkırttı. Ama İtalyanların denizde tartışılmaz bir üstünlüğü vardı. Bundan yararlanarak Güney Ege adalarının çoğunu ele geçirdiler. Bunlara Oniki Ada da dahildi. Bu adalar aslında on üç tanedir ama Rumca isimleri "on iki"nin karşılığı olan Dodecanese'dir. Bu durum Balkan devletlerini aceleye sevk etti: Eğer Osmanlı İmparatorluğu yıkılıyorsa, o zaman her biri bundan kendi payını alabilirdi. Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan, Balkanlar'daki Türk topraklarını kendi aralarında paylaşmak için eşine en-

der rastlanacak bir anlaşmaya vardılar. Her ne kadar o sırada Arnavutluk'ta bir isyan sürmekte idiyse de, bu anlaşmaya o da dahil oldu.

1912 Ekim'inde Balkan devletleri taarruza geçtiler. Anadolu, Arnavutluk ve Trakya arasında bölünmüş olan Osmanlı ordusu hiç ümit vaat etmiyordu. Denizaşırı ulaşım imkânları çok kısıtlıydı. Osmanlı donanması Yunanlılara yenildi ve birkaç hafta içinde Yunanlılar Selanik'i aldılar. Bulgarlar İstanbul'a yaklaştılar. Sırplar Makedonya'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Karadağlılar Arnavutluk'un kuzeyini işgal ettiler. Bu gelişmeler karşısında Batılı Güçler telaşa kapıldı. Bir ateşkes için çok ısrar ettiler ama ateşkes de bozuldu ve Bulgarlar Edirne'yi de aldılar. Her yer teslim olan Osmanlılarla doluydu. Muazzam bir mülteci akını vardı. Sadece Ayasofya civarında 30.000 kadar mülteci birikti ama daha yüz binlercesi etrafa dağılmışlardı. Lev Troçki bu dehşet manzaralarını dokunaklı bir dille anlatmış, gaddar papazların ve öğretmenlerin kışkırttığı Balkan milliyetçilerinin erkekleri katledip, kadınları, çocukları ve yaşlıları köylerinden sürüşlerini tasvir etmişti. İTF'nın 1913 Ocak'ında iktidardan düşüşünün arka planında bu olaylar vardı. Sonunda mayıs ayında onur kırıcı bir barış yapıldı. Ama bu sefer de diğer Balkan devletleri Bulgaristan'la savaşa tutuştular. Bu savaş kısa sürdü, çünkü Türkler de müdahale edip Edirne'yi geri aldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki bu son toprak parçasına şimdi Avrupa'daki Türkiye deniyor. Bunca Jöntürk'ün doğup büyüdüğü Selanik artık Yunanistan'ındı.

Balkan Savaşları 1913 yazında sona erdi ama çözülme tehlikesi sona ermedi. Hatta stratejik merkezler bile hâlâ çözülme tehlikesi altındaydı. Bunun işaretlerinden biri de Arnavutluk'tu. Yıllar yılı imparatorluğun payandalarından birisi olan Arnavutlar, 1913 Aralık'ında artık bağımsızdılar: Korsanlıklarıyla damga vurmuş oldukları bu uzun süreli mevcudiyetlerinden günümüze kalan yegâne hatıra, İstanbul'da ismi Arnavutköy olan iki semtten ibarettir. Ne var ki, sırada daha da tehlikeli ayrılıkçı tehditler var-

dı. Kürtler neredeyse Arnavutların doğudaki muadiliydiler –aynı ölçüde aşiretleşmiş ve bölünmüşlerdi ama son derece sadıktılar. Bu aşamada, kendilerini İstanbul'da geliştirmiş bazı aşiret reisleri, kendilerinin de milliyetçileşmesinin o kadar da anlamsız olmayacağını düşünmeye başladılar. Ruslar bu konuya özel bir ilgi gösterdiler ve iş Kürt dilini (daha doğrusu dillerini) araştırmaya gelince hemen ön plana çıktılar. Araplar da milliyetçiliğe benzer faaliyetlere giriştiler –bu işlerin başını çekenler genellikle destek için yüzlerini önceleri Fransızlara sonra da Mısır'daki İngilizlere dönebilen kendi içlerindeki Hıristiyanlardı. Yemen'de de uzun soluklu bir savaş yaşanacaktı.

Ne var ki, en büyük ayrılıkçı tehdit Ermenilerden geliyordu. Kadim Ermenistan'ın altı vilayeti Doğu Anadolu'da yer alıyordu. Buralarda hâlâ önemli bir Ermeni nüfus vardı ama hiçbir yerde çoğunluk değillerdi. Osmanlı'nın Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da tutunamayıp çöküşü, topyekûn bir çöküşün ayak sesleri gibiydi. Ermeni milliyetçileri sabırsızlanmaya başladılar. Bu konuda en azından Rusya'dan cesaret aldılar. Sınırdan silah kaçırılıyor, Rus konsolosları başkaca destekler de veriyorlardı. Çar'ın Kafkaslar'daki valileri ise, Ermenilerden çok şüphelenmişlerdi. Bu şüpheleri, bir ölçüde, ticari işlerde gayet becerikli olan Ermenilerin Müslüman Tatarlarla (o zamanlar Azeriler Tatar sayılırlardı) Rusların ilişkilerini zora sokmalarından kaynaklanıyordu. Ruslar 1878 yılından beri Kars'ı yeniden inşa ediyor, ona bir Rus taşra kenti görünümü kazandırıyor, bütün bu yapılanmayı da muazzam bir kaleyle taçlandırıyorlardı. Kars nüfusunun onda dokuzu Ermenilerden oluşur hale gelmişti. Müslümanlar sadece hamallardan ve gezginci tüccarlardan ibaretti. Ermeni milliyetçileri artık bu şehri, hayallerinde, yenilenmiş bir ülkenin başkenti olarak canlandırıyorlardı.

Ruslar bu konularda hiç de açık sözlü bir siyaset izlemiyorlardı. Evet, Hıristiyan bir Büyük Ermenistan işlerine yarayabilirdi. Ama böyle bir Ermenistan aynı zamanda yüzünü batıya da dönebilir, özellikle de İran ve Irak gibi yakın komşuların petrol

rezervlerini dikkatle incelemekte olan İngilizlere yanaşabilirdi. Ruslar ayrıca Kürtleri de hesaba katmak zorundaydı. Bazı Kürtler Ruslarla uyum içindeydi ama Ermenilerle de dalaşıyorlardı. Yine de evet, İstanbul'un alınmasının ve Çift Kartallar'ın tekrar İkinci Roma semalarında süzülmeye başlamasının Rusların hayallerini süslemesi gerekiyordu gerekmesine ama ya bu şehri kendileri yerine İngiliz destekli Yunanlılar alırlarsa? O zaman ne olurdu? En iyisi tedbiri elden bırakmamaktı. Bu bakış açısıyla yaptıkları hesaba göre en işlerine gelen senaryo, güçsüz bir Türkiye senaryosuydu.

Bu bağlamda, Ermenilere bağımsızlık öngörmeyen bir "reform" planı hazırladılar. Bu plana göre Kadim Ermenistan'ın altı eski vilayetini Hıristiyan bir vali yönetecek, polis şefleri yabancı olacak ama bunlar yine de Osmanlı İmparatorluğu bünyesi içinde yer alacaktı. Bu plan çok dikkatli bir şekilde, işin içindeki Rus parmağı hiç hissettirilmeden takdim edildi ki, Batılı Güçler karşı çıkmasınlar –yabancılar hep tarafsızlar arasından seçilmişti. 1914 yılının başlarında Türkler bu planı kabule zorlanmıştı (ama hiçbir zaman resmen onaylamadılar). Bir iyi niyet jesti olarak hükümetlerinde Boğos Nubar adında bir Ermeni lidere yer de verdiler ama o, böyle bir görevi yerine getirebilecek kadar iyi Türkçe konuşamadığı gerekçesiyle bu öneriyi reddetti.

Bütün bunların üstüne, ortaya bir de Alman generali çıktı. İttihatçılar 1913 ilkbaharında orduda reform yapmak için Almanya'dan askeri bir heyet istediler. Daha ziyade maaş pazarlığında düğümlenen ve bıkkınlık veren görüşmelerden sonra, yetmiş kadar Alman subayı Sirkeci garına ayak bastı. Başlarında Liman von Sanders isminde bir general vardı. Sonradan Hıristiyan olmuş bir Musevi'nin oğlu olduğu için, Doğu'ya uygun olacağı düşünülmüştü (eşi de İngiliz'di). Prusya düşünce tarzı bu kadar ruhsuzdu. Boğazlar'daki bir Türk kolordusunun başında bir Alman generali mi? Bu Rusya'nın yaşamsal çıkarlarını ilgilendirirdi. O zamanlar dünyanın en büyük tahıl ihracatçısı olan Rusya'nın tahıl sevkiyatının yüzde 90'ı Boğazlar'dan yapılırdı.

Kaldı ki, Boğazlar bunun dışında, ayrıca bir stratejik öneme sahipti. Bu Ruslarla Almanların doğrudan doğruya ilk çekişmesiydi ve mücadele ancak bir sonraki mart ayında, o da tatsız bir uzlaşmayla son buldu. Liman von Sanders yerinde kaldı ama bazı subayları kibirlerinden vazgeçmemekte o kadar inat ettiler ki, hem Alman Büyükelçisi hem de bu projenin İttihatçılar arasındaki sivil itici gücü Talat Bey (o zamanlar Dahili Nazırıydı ama kısa süre sonra Sadrazam olup paşa rütbesi alacaktı), Berlin'e gönderdikleri resmi yazılarla bu subayların geri çekilmesini istediler. Oysa önemli Alman çıkarları söz konusuydu. Hem Berlin-Bağdat demiryolunun finansmanını Deutsche Bank sağlıyordu, hem de Berlin'de ağızdan ağıza dolaşan bir fikre göre Osmanlı İmparatorluğu da "Bizim Mısır"ımız haline gelebilirdi. Yatırımların aslan payını Fransızlar kapmış olsalar da, ticaretin büyük bölümü Almanlarla Avusturyalıların elindeydi ve onlar, İngilizleri bu piyasanın dışına iteliyorlardı.

Artık herkes Türkleri defterden silmişti: Soru, imparatorluğun nasıl bölüşüleceğiydi. Petrolüyle, metrolüyle; her şey nasıl paylaşılacaktı? Bu konuda Balkanlar önemliydi, çünkü hem işin içindeydi, hem de yol üzerindeydi. Daha önce Çin'in bölünmesi de Batılı Güçler arasında büyük rekabete yol açmıştı ama o zaman ordular değil, donanmalar ön plandaydı. Üstelik, o zaman tarihi çıkarlar da söz konusu değildi. Osmanlı Türkiye'si, Ortadoğu ve Balkanlar ise bambaşka bir dünyaydı. Rusya güçsüz ve geri kalmış olduğu sürece, diyelim ki Kırım Savaşı'na kadar, hatta 1877-78 savaşının da gösterdiği gibi; hiç değilse bir denge söz konusuydu. Ama 1908 yılından beri Rusya çok hızlı kalkınıyordu. Eğer silahlanma ve demiryolu projeleri planlandıkları gibi giderse, 1917 yılında, Fransa'yla ittifak halinde olmak kaydıyla, Rusya Almanya ile boy ölçüşebilecek hale gelecekti.

Liman von Sanders krizinden beri Berlin'de paniğin tırmanışını gözle görebilirdiniz. Generaller yumruklarını masaya vuruyor, iş işten geçmeden Rusya'yla hemen savaş istiyorlardı. Bunu Şansölye Theobald von Bethmann Hollweg özel kalem müdürü-

ne söylemiş, o da günlüğüne yazmıştı. Ama savaş için bahane nasıl bulunacaktı? Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tahtının varisi Bosna'nın Saraybosna şehrinde Sırp bir terörist tarafından vurulunca bahane çıkageldi. Almanlar Avusturya-Macaristan müttefiklerinden Sırbistan'da savaş çıkarmalarını istediler. Sonra Ruslar, Balkanlar'da kendi pozisyonlarını sağlama almak için askerlerini seferber edince, Berlin Rusya'ya savaş ilan etti. Fransa da askerlerini seferber edince, savaş oraya da sıçradı. Askeri mantık Almanya'nın Belçika'yı işgal etmesini gerektirince, İngilizler de bu savaşın içine çekildiler. 4 Ağustos'a kadar Avrupa savaşı başlamıştı. Şimdi Türkler ne yapacaktı?

Bazıları işi istifaya vardıracak kadar ısrarla hiçbir şey yapmamak veya İngilizlerle ittifak yapmak tezini savundular. Bu konudaki sorun oydu ki, bu takdirde; büyük tavizlerin gündeme gelebileceği bir barış sürecinde Osmanlı İmparatorluğu paylaşılabilirdi (Napolyon ve I. Alexander 1807 yılında Tilsit'te barış pazarlığı yaparlarken havada böyle laflar uçuşmuştu). Olağanüstü bir rastlantıyla, iki Alman savaş gemisi kendilerini Akdeniz'de sıkıştıran İngiliz donanmasından kaçarken, o zamanlar tarafsız bölge olan Boğazlar'a gelmişlerdi. Daha 2 Ağustos tarihinde, İstanbul'daki hükümetin gerçek sahipleri –diğer bakanlar haberdar edilmemişti– Almanlarla ittifak için kendi bildiklerini okumuşlardı bile. Talat Bey, büyük sadrazam Sait Halim Paşa ve askeri şef Enver Paşa, anlaşmayı Alman büyükelçisinin Tarabya'daki yazlık evinin bahçesinde imzalamışlardı. Bu belge gizli tutulmuştu.

Sonra da İngilizleri geri püskürtmek için dahiyane bir çözüm bulunmuştu: Bu iki Alman gemisi, SMS *Goeben* ve *Breslau*, Osmanlı donanmasına devredildiler. Mürettebatları fes giydi ve başlarındaki Amiral Wilhelm Souchon Türklerin emrine girdi. İşte size tam bağımsız bir Türkiye yaratmanın, Batılı Güçlerin koydukları kısıtlamalara baş kaldırmanın en şahane, en kestirme yolu. Enver Paşa savaş çıkarmanın kolayını buldu. Alman gemilerini Karadeniz'e gönderdi. Orada bu gemiler suda yüzen ne var ne yoksa, hepsinden güçlüydüler. Rusların Odesa limanını bom-

balayıp ağır hasar verdiler. Hayretler içinde kalan Ruslar ne olup bittiğini diplomatik kanalla sordular. Tatminkâr olmayan bir cevap aldılar. Ve kasım başında Osmanlı İmparatorluğu İngiltere, Fransa ve Rusya ile savaş halindeydi. Bu koalisyona yakında İtalya da katılacaktı. Bu savaşın imparatorluğu paylaşılmaktan kurtaracağı varsayıladursun, bu dört ülke 1916 yılına kadar paylaşım planının dik âlâsını şekillendireceklerdi.

Enver Paşa doğuştan maceraperestti. O zamana kadarki çizgisi, daima son dakikada şapkadan tavşan çıkarıp sükse yapmak biçimindeydi. Henüz çok gençti –olağanüstü kariyeri 1922 yılında, daha sadece 40 yaşındayken son buldu– ve oynadığı kumar, her şeyden önce bu savaşın kısa süreceği, sonra da Selanik'i barış masasında geri almak üzerineydi (savaşın kısa süreceği neredeyse evrensel bir yanılgıydı ve zaman içinde, o güne kadarkilerin en kötüsü olduğu görüldü). İttihatçıların tartışmasız bir avantajı vardı. Bütün Türkler kapitülasyonların kaldırılmasını istiyordu. Herkes Batılı Güçlerin ekonomik konularda elde ettiği bu olağanüstü ayrıcalıkların son bulmasından yanaydı. Almanların gönülsüzce verdikleri rıza eşliğinde, bunlar gerçekten de kaldırıldı. Türkler artık nihayet kendi ekonomilerini kendileri yönetebileceklerdi. Bunun milli bir tüccarlar sınıfının serpilmesine katkısı oldu. Bunun bir alâmeti olarak, işyerlerinin işlemlerini Türkçe yapmalarını zorunlu kılan bir kanun çıkarıldı.

Enver Paşa İslamiyetin uluslarüstü niteliği üzerine de kumar oynadı. İttihatçıların dini lideri resmen Cihad ilan etti. Ne farmason olması işini kolaylaştırdı, ne de Cihad'ın bir Hıristiyan mezhebi mensuplarını diğerlerine karşı askere almak anlamına gelmesi. Ama zaten bu çağrı kof çıktı. Hint Müslümanları veya Rus Tatarları üzerinde bir etkisi olmadı. Afganistan Emir'i, kendisine bazı girişimci Almanlar tarafından resmen iletilen bu çağrıyı neredeyse kâğıttan yapılmış bir hedef tahtası olarak kullandı. Daha da önemlisi, Mısır'da da bir etkisi olmadı. Süveyş Kanalı'na yapılan hayalperest bir saldırı sonuç vermedi. Enver Paşa Rusya'nın Kafkaslar'da çökmesi üzerine de kumar oynadı.

Üçüncü Ordu'sunu Kars'ın batısındaki kârlı yaylalara götürdü. Bağdat demiryolu sadece Ankara'ya kadar ulaşabildiği için, doğuya ulaşım imkânları berbattı. Ankara'dan sonraki sekiz yüz kilometrelik yolu birliklerin yürüyerek katetmeleri gerekti. Hayati önem taşıyan silahlar ve cephane ancak kendi başı da dertte olan Almanya'dan gelebiliyordu ve Balkanlar bağlantısı da yer yer kesikti. 1914 yılının Aralık ayında, Sarıkamış muharebelerinde 90.000 kişi hayatını kaybetti.

Sonra sıra olağanüstü bir Türk şahlanışına geldi –1913 yılının ilk aylarında yaşananların daha büyük çapta bir tekrarıydı. Churchill'in liderlediğindeki İngilizler, eğer Çanakkale'ye denizden yüklenilirse Türklerin pes edeceklerine dayalı bir hesap yapmışlardı. Fransızların da katkısıyla, 1915 Mart'ında Çanakkale Boğazı'na büyük toplarla donatılmış on iki tane muazzam savaş gemisi gönderdiler. Ne var ki, seyyar kıyı bataryaları gizlenebiliyordu. Bunlar ve mayınlar, gemilere ağır hasar verdiler. Üçü battı, üçü de ağır yaralandı. İngilizler geri çekildiler. Sonra Gelibolu yarımadasına bir çıkarma harekâtı denediler. Bu savaş, İngilizler 1916 Şubat'ında bölgeyi tahliye edene kadar sürdü. Türklerin pes edecekleri varsayımı ne kadar gerçekçi idiyse, İngilizlerin planları da ancak o kadar geçerliydi. Gerçi İstanbul'da bir panik yaşandı ama Çanakkale bir başka savaş yanılsaması, bir illüzyondu. Çıkarma gemilerinden inenler iyi mevzilenmiş kıyı topçusu, hatta keskin nişancılar tarafından kolaylıkla etkisiz hale getirilebildikleri için, modern silahlar çağında amfibik bir harekât son derece zordu. Karaya çıkarılanların ikmal edilmeleri, hatta su gibi temel ihtiyaçlarının bile sağlanması kolay değildi. Üstelik, karşılarında Mehmetçik vardı ki, her ne kadar saldırılarda fazlasıyla coşkulu olması bir zaaf olarak görülebilirse de onların lügatinde korku diye bir kelime yoktu.

İngiliz tarafında bunu anlayabilen sadece iki kişi vardı. Bunlardan biri Aubrey Herbert'ti. Osmanlı İmparatorluğu'nu dere tepe dolaşmış, konuşulan birçok dili öğrenmişti. Kendisine Arnavutluk tahtı önerilmiş ve bunu reddetmişti. Diğeri Albay

Doughty-Wylie idi. 1909 yılında Adana'da askeri ataşelik yapmıştı. Görevi, Ermenilerle Türkler arasındaki gerilimi azaltmaktı. Türklerin halinden o kadar iyi anlardı ki, Kızılay yararına çalışmalara bile katılmıştı. Padişah ona madalya vermişti. 1915 Nisan'ında çıkarma birlikleri arasında karaya ayak basarken, Türkleri öldürmek istemediği için, üzerinde koltuğunun altına sıkıştırdığı tören bagetinden başka hiçbir silah yoktu (vuruldu ve en büyük askeri nişan olan "düşman karşısında üstün cesaret" madalyasına layık görüldü). Bu ikisi dışında, İngiliz tarafına aşırı güven, romantizm ve verimsiz bir gurur hâkimdi. Saldırıları püskürtüldü. Ağustos ayında, kıyının daha da ilerisindeki bir sahaya yaptıkları çıkarma girişimi de boşa çıktı. Müttefikler 250.000, Türkler belki de 400.000 zayiat[26] verdikten sonra İngilizler Selanik'e çekildiler. Orada Yunanistan'ın tarafsızlığını ihlal eden yeni bir cephe kuruldu ama bunun 1918 yılına kadar hiçbir etkisi olmadı. Türkler 1916 ilkbaharında bir zafer daha kazandılar. Bağdat'ın güneyindeki Kut'ül Amara bölgesinde, kuşattıkları bir İngiliz tümeni teslim olmak zorunda kaldı.

1915 yılının Mart ve Nisan aylarındaki İngiliz saldırısı ölümcül bir tehditti ve Doğu Anadolu'daki Rus saldırılarıyla eş zamanlıydı. İstanbul hükümeti de bunlara ölümcül bir tedbirle cevap verdi. Ermeni sorunu artık vahim boyutlara ulaşmıştı. Rus ordusunda dört Ermeni tugayı vardı. Rus Ermenistanı'ndaki patrik, Çar'ın da onayıyla, Türklere karşı topyekûn bir ayaklanma çağrısı yaptı. Van bölgesinde tam da bu yaşandı. Müslümanlar topluca katledildi ve Van Gölü'ne bakan büyük kalenin dibindeki Müslüman kasabası yerle bir edildi (kalıntılarını bugün de görebilirsiniz).

İlaveten, nisanın sonlarına doğru Osmanlı ordusunun geri hizmet birimlerine de saldırılar düzenlendi ve zaten son derece kıt olan muhabere cihazları tahrip edildi. Bu Ermeni saldırıla-

(26) Ölü sayısı değil, yaralanma ve hastalık da dahil olmak üzere her sebeple savaş dışı kalan asker sayısı.

rı müttefiklerin Gelibolu çıkarmasıyla eş zamanlıydı. Talat Paşa bunlara, İstanbul'daki Ermenilerin elebaşlarını toplayıp iç bölgelere sürmek suretiyle karşılık verdi. Aralarından bazıları öldürüldü. Bunun arkasından, Ermeni ahalinin askeri bölgeden çıkarılması (bunun pek çok istisnası vardı) emri geldi. Sivil insan kafileleri başka yerleşim bölgelerine, özellikle de Suriye'nin kuzeyine doğru uzun ve zorlu bir yürüyüş yaptılar. Kürt veya Arap aşiretleri bu kafilelere saldırdı. Bazı hallerde, bu saldırılar Osmanlı makamlarıyla danışıklı dövüş halindeydi. Yabancı konsolosların ve misyonerlerin gözlemlerine dayanılarak gayet ayrıntılı biçimde belgelenmiş kıyımlar yapıldı. Bu konsoloslar ve misyonerler her şeyin hükümetin emri doğrultusunda yapıldığını varsaydılar. Bu varsayım hiçbir zaman doğrudan doğruya kanıtlanamadı –günümüzde bu delillerin genellikle düzmece olduğu kabul edilir. Hatta hükümet kendi görevlilerinden 1500 kişiyi mahkemeye verdi, biri vali olmak üzere elli kişi idam edildi.

Acaba bu olay, bunca sıklıkla iddia edildiği gibi bir "soykırım" mıydı? Tarihçi Bernard Lewis'in dediği gibi, soykırım olup olmadığı sizin bu kelimeye ne anlam yüklediğinize bağlıdır ve eğer 1915 olaylarının soykırım olduğu kabul edilirse, aynı hukuk; Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan çekilişi sırasında milyonlarca Müslümanın uğradığı akıbeti de kapsayacak kadar esnetilebilir. İstanbul, İzmir ve Halep Ermenilerine dokunulmadı ama başka yerlerde kirli işler döndüğüne dair rivayetler yayıldı. Ankara'da veya Kayseri'de azımsanmayacak sayıda Ermeni yaşardı ve kimseye de bir zararları yoktu. Bunların malları ve mülkleri de vardı ki, bazılarınınki yine azımsanamayacak boyutlardaydı. Onlar da sürüldüler. İTF ile bağlantıları olanlar bu malları çaldılar ve aileleri bu olaylardan sonra genellikle büyük ölçüde zenginleşti.

Süren savaş büyük yıkımlara yol açtı. 1917 yılına gelindiğinde askerden kaçmalar başladı, arkasından eşkıyalık aldı yürüdü. Enflasyonun haddi hesabı belli değildi. Yüksek rical bile yamalı giyinecek hallere düştü. Açlık baş gösterdi. Hastalıklar kol

gezmeye başladı. Doğu Anadolu neredeyse insansız hale gelmişti. Rus ordusu Erzurum'u ve Trabzon'u da içine alan büyük bir toprak parçasını işgal edince, Ermeniler yeni kıyımlar yaptılar. İmparatorluğu tamamen yıkılmaktan kurtaran; bir taraftan müttefiklerin Selanik'teki ordularının hareketsizliği, diğer taraftan da Rus İhtilali oldu. 1917 Mart'ında Çar devrildi ve Kasım'da Bolşevikler, Ekmek, Barış ve Toprak (çiftçilere toprak) vaat eden bir programla iktidarı ele aldılar. Bu programın hiç olmazsa barış vaadi gerçekleşti. 1917 Aralık'ında ateşkes, 1918 Mart'ında ise Brest-Litovsk kasabasındaki Alman karargâhında barış antlaşması imzalandı.

Enver Paşa'nın projeleri birdenbire anlam kazandı. Ruslar Kafkaslar'ın güneyinden çekilince, Enver Paşa kendi birliklerini Hazar Denizi kıyısındaki Bakü'ye kadar gönderdi. Orada Azeriler yaşıyor ve Türklere yakın duruyorlardı.

Aynı zamanda, biraz müphem de olsa, bağımsız bir Ermenistan belirdi ve o an için Türklerle uzlaşmaya mecbur edildi. Ne var ki, bunların hepsi hayaldi. Alman ordusu Fransa'da birbiri peşi sıra göz kamaştırıcı saldırılar başlattı ama bunlar 1918 Temmuz'unda sonuçsuz kaldı. Arkasından, sonuç getiren müttefik saldırıları başladı.

Kasım ayında Almanlar ateşkes istemek zorunda kaldılar. Bundan önce Almanların diğer müttefikleri de çökmüştü. Önce, eylül sonunda Bulgaristan pes etmişti. Türkler artık Almanya'dan mahrumdular. Hükümetleri düştü (İTF ileri gelenleri bir Alman botuyla önce bir savaş gemisine, sonra da o sırada Avusturya'nın kontrolünde olan Odesa'ya kaçtılar). Türkler ateşkes istemek için Ege'deki İngiliz amiraline başvurdular. Anlaşma 30 Ekim'de, Limni adasındaki Mondros'ta imzalandı. Kut'ül Amara'da esir alınmış İngiliz generali Sir Charles Vere Townshend'in konforlu bir ortamda enterne edildiği Büyükada'daki köşkün çalışma odası da bu anlaşmada biraz rol oynadı (daha sonra Troçki de Büyükada'da yarı-enterne edilecekti). Bu anlaşmadan sonra müttefikler İstanbul'u işgal ettiler.

Galip devletler artık imparatorluğu bölüşmeye koyuldular: İtalyanlar güneybatıda, İngilizler Irak, Filistin ve İstanbul çevresinde, Fransızlar Suriye'de ve güneydoğudaydılar. Maşa kullandıklarından, ellerini ateşe sokmaktan olabildiğince kaçınıyorlardı. Ermeniler artık Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan bir Büyük Ermenistan hayali kuruyor ve biraz da Amerikan yardımı talep ediyorlardı. Bir ihtimal daha vardı: Kürdistan. Elbette Batılı Güçler kendi aralarında biraz çekiştiler. Sonunda İngilizler Yunanlıları kullanmaya karar verdiler. Özellikle de Başbakan Lloyd George Yunan mevkidaşı milliyetçi Venizelos'a hayrandı ve ona çok güveniyordu. 1919 Mayıs'ının ortalarında, Yunanlılar kısmen Rumların oturdukları İzmir'i işgal etme yönünde teşvik edildiler. Yunan birlikleri bölgeye yayılıp Türkleri oralardan sürmeye başladılar. Bunu bazen o kadar büyük bir hunharlıkla yaptılar ki, kendi ordu komutanlarından biri ve aynı zamanda da Edinburg Dükü'nün babası olan Prens Andrew insanoğlunun, hele de Yunanlıların bu kadar vahşileşebildiklerine inanamadığını söyledi.

Bu arada, o zamanki Padişah VI. Mehmet Vahdettin (hük.: 1918-22) ve yakın çevresi yenilgiyi içlerine sindirmişlerdi. Ne de olsa Osmanlılar her şeyi denemişlerdi –*Tanzimat* laikleşmesini, anayasayı, Düyun-u Umumiye ile işbirliğini, İslami irticayı, bir çeşit devrimi, İngiltere ile ittifakı ve Almanya ile ittifakı denemişler ama hiçbiri işe yaramamıştı. Padişah tek çıkar yol olarak Halife unvanına sarılmayı düşündü. Bütün dünyada geçerli Müslüman bir korkuluk olacaktı. Bu elbette İngiliz Hindistan'ını da içerecekti. Hâlâ orada oynayabileceği bazı kozları olduğunu sanıyordu. Başka bir deyişle, bir çeşit Ağa Han (İslamiyetin uygar bir türünün lideri ve aynı zamanda da çok zengin) olacaktı. Sultan Vahdettin'in adamları 1920 yılında imparatorluğu paylaştıran ve ona Orta Anadolu'da küçük bir devlet bırakan Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Bu küçük devletin başkenti Ankara bile olabilirdi. Bu aşağılayıcı bir antlaşmaydı. İzmir bölgesine Aristides Stergiadis isminde bir vali tayin edilmişti. İşgal edilen Selanik'in

ilk Yunanlı valisiydi ve Giritli olduğu için, Müslümanları anlayacağı varsayılıyordu. Gerçekten de ılımlı bir yönetim tarzı vardı. O yörenin Rum milliyetçilerini çileden çıkaracak kadar ılımlıydı. Yunanlılar oradaki Müslümanları yeniden Helenleştirmek için bir Doğu Akdeniz Üniversitesi bile kurmuşlardı. Bu arada Ermeniler Kars'ı işgal edip, Trabzon'a ve Erzurum'a yöneldiler. Öyle bir büyüklük kuruntusu içindeydiler ki, ateşkesten sonraki ilk işleri Gürcistan'a saldırmak oldu. Gerekçeleri ise, hatırı sayılır bir liman olan Batum'un aslında kendilerine ait olduğu savıydı.

Bütün bunlar bir Müslüman direnişine yol açtı –buna rahatlıkla "Türk" direnişi diyebiliriz ama o zamanlar sıradan insanlar, özellikle doğuda, kendilerini dinleriyle tanımlarlardı. Lider olarak Mustafa Kemal adında bir dahi ön plana çıktı. Gelibolu'da ve başka yerlerde büyük başarılar kazanmış bir generaldi. Kartlarını çok dikkatli oynadı. İşe önce padişahın onayını almakla başladı (padişahın asıl amacının ne olduğundan şüphe edilebilir). Sonra bir bahane bulup, buharlı bir gemiyle 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a hareket etti. Almanlar'dan kalan bir makam aracıyla (sık sık arıza yapardı) tozlu topraklı yollarda dere tepe dolaşarak destek topladı. Büyük bir gayretle kendileri de katliam yapmakta olan Ermeniler, aksi takdirde asla kendi aralarında anlaşamayacak olan Müslümanları, Kürtler de dahil olmak üzere birbirlerine kenetlediler. Mustafa Kemal'in karizması ve yetenekleri ise, onların lideri olmaya fazlasıyla yetecek boyutlardaydı.

Bir süre sonra, Mustafa Kemal İstanbul hükümetini hiçe saydı. Kendisine üs olarak Ankara'yı uygun buldu, çünkü bu şehir hem demiryolu üzerindeydi, hem de postanesi vardı. Postaneyi son derece etkili bir şekilde kullandı. Kısa süre içinde, işgal altındaki İstanbul'dan kendi yanına taraftar çeker oldu. 1920 Nisan'ında Büyük Millet Meclisi'ni açtı. Mekân olarak İttihatçıların lokali kullanıldı. Bu meclis öyle her şeye kafa sallayan, evet efendimci bir meclis değildi. Yönetilmesi zordu ve önemli tavizler verilmesi gerekti (içki yasağı ve kadınların giyim kuşamlarına yönelik dini hükümler gibi). Ne var ki, elde hiç olmazsa Kafkaslar'dan geri

çekilmiş olan bir ordu vardı ve her ne kadar Fransızlar bir Ermeni alayı eşliğinde güneydoğuda ilerlerken, Yunanlılar da batıda yayılıyor idilerse de, bunlara karşı direnç de giderek artıyordu.

1920 yılında hesapları değiştirebilecek türden yeni bir gelişme yaşandı. Rusya'da Bolşevikler iç savaşı kazanmışlardı ama bir müttefik müdahalesinden de çok çekiniyorlardı. Desteğe ihtiyaçları vardı. Müslümanları anti-emperyalizm bayrağı altına alabileceklerinin de farkına varmışlardı. Enver Paşa ile yaptıkları birkaç denemeden sonra, asıl güvenebilecekleri kişinin Mustafa Kemal olduğunu her nasılsa sezmişlerdi. Ankara ile Moskova arasında önce bir mesaj trafiği yaşandı, sonra da delegeler gidip-geldiler. Sonunda bir anlaşmaya varıldı. 1920 yılında Karadeniz üzerinden Sovyet altını ve silahları geldi. Bunların ilk etkisi doğu cephesinde görüldü. Ermeni ordusu dağıldı. Sonra milliyetçiler güneydoğu cephesine takviye gönderdiler. Bu sefer de Fransızlar uzlaşmaya razı olup Suriye sınırında bir anlaşmaya vardılar. 1921 yılına gelindiğinde Türkler, arkalarındaki İngiliz desteğinden hiç şüphe etmeksizin Ankara'ya doğru alabildiğine ilerlemekte olan Yunanlılara direnebilecek kadar güç toplamışlardı. Ağustos ve eylül aylarında Sakarya Nehri'nde yapılan büyük bir muharebe sonucunda Yunanlıları durdurdular. Bu zafer başta İslam âlemi olmak üzere bütün dünyada yankılandı. Dört bir yandan tebrik telgrafları yağdı.

O zaman, Mustafa Kemal üstün niteliklerini farklı bir biçimde tekrar gösterdi: Ne zaman ve nerede durulacağını gayet iyi biliyordu. Bir İngiliz müdahalesine zemin hazırlamak istemiyordu. Bir yıl süreyle hücum etmedi. Bunun yerine, Ankara'da kalarak ülke içinde kendi konumunu güçlendirdi (ki bu iyi yönetilmesi gereken bir süreçti). O zamanlar Ankara başkent olma yolundaki ilk adımlarını atıyordu (Fransız Büyükelçiliği tren istasyonunun büfesiydi). Derken, 1922 yılının Ağustos ayında taarruza geçti. Bu sefer çöküş sırası Yunanlılardaydı. Orduları dağıldı (üst komuta kademesi bile esir düştü) ve 9 Eylül'de Türkler İzmir'e girdiler. Yunanlılar geri çekilirlerken birçok yeri ateşe vermişler-

di. Büyük İzmir koyunda otuz kadar müttefik savaş gemisi vardı. İzmir yaklaşık 300.000 Rum ve başkaca Hıristiyan barındırıyordu. Bu savaşta iki oğlunu kaybettiği için çıldırmış demesek de, en hafif ifadesiyle büyük keder içindeki Nurettin Paşa, muhtemelen şehrin yeniden el değiştirmesini önlemeye karar verdi. İzmir'in Müslüman ve Musevi (Museviler bütünüyle milliyetçilerin tarafını tutmuşlardı) mahalleleri dışında kalan her yeri yakıldı. Yangın beş gün sürdü. Yüz binlerce mülteci kordon boyunda ve limanda yığınlar halinde birikip yardım bekledi. Diplomatik incelikler bütün bu süre boyunca böyle bir yardıma olanak vermedi. Bu, tüm dünyanın bilinçaltına kazınmış bir olaydır. Her halükârda milliyetçiler galipti. Mustafa Kemal şehre girdiğinde, üzerine basıp geçmesi için hükümet konağının merdivenlerine serilmiş bir Yunan bayrağıyla karşılaştı. O böyle bir şey yapmazdı: Centilmenlik anlayışı, uğruna insanların ölmüş oldukları bir bayrağa saygı göstermesini gerektirirdi.

Sonra, onun orduları İstanbul'a yöneldi. Orada İngilizlerin askeri yasak bölgesi vardı. Lloyd George Türklerin kazanmasına göz yumulamayacağı konusunda son derece kararlıydı. İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri komutanına bir telgrafla savaşmasını emretti. General "Tim" Harrington çok sağduyulu ve insancıl bir kişiydi. Ne olursa olsun, İngiliz ordusu Türklere saygı göstermeliydi.

Zaman içinde olaylar öyle gelişecekti ki, yıllar sonra bazı Kut'ül Amara Savaşı esirleri yaz tatillerini eski muhafızlarıyla beraber geçireceklerdi. General Harrington telgrafı cebine koydu ve sanki böyle bir telgraf hiç gelmemiş gibi davrandı. Türklerle makul bir bir pazarlık yaptı ve onların şimdi Avrupa'daki Türkiye olarak bilinen bölgeye girmelerine, sonra da, kasım ayında İstanbul'a girmelerine razı oldu. En kötü ihtimalin başına gelmesinden korkan padişah, beş eşiyle birlikte bir İngiliz savaş gemisine gizlice bindirilerek Malta'ya götürüldü (orada da kendisine bir fatura takdim edildi). 1923 yılında, Lozan'da bir barış antlaşması imzalandı ve Türkiye'nin bugünkü sınırları belirlendi ama

1939 yılında Fransızlar başlangıçta Suriye kolonilerine tahsis edilmiş Hatay bölgesini geri verince bu sınırlar genişledi. Sonra, 1923 ve 1924 yıllarında, bütün bu yaşananların en son ve en acı sonucuna katlanmanın zamanı geldi çattı. Türklerle Rumlar arasındaki nefret elbette tırmandıkça tırmanmış, artık beraber yaşamalarına imkân kalmamıştı. Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi (değişimi) yapıldı: Yunanistan'dan Türkiye'ye, bazıları Rumca konuşan yaklaşık yarım milyon Müslüman gelirken, Anadolu'dan da Yunanistan'a birçoğu Türkçe konuşan yaklaşık bir milyon Rum gitti. Bunun arkasından sefalet geldi ve her iki ülke de birer nesil geri gitmiş oldu. Ne var ki, İstanbul'un Fener Mahallesi'nde yaklaşık çeyrek milyon Rum'un patrikleriyle beraber ikamet etmesine izin verildi. Artık bağımsız ve milli bir Türkiye devleti kurulmuştu. 29 Ekim 1923 günü Mustafa Kemal bu devletin bir cumhuriyet olduğunu ilan etti.

SON SÖZ:
TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Osmanlı'nın son bir mirası vardı ki, çok daha sonraları yaşanacakların habercisiydi. Türk milliyetçiliğinin bünyesinde din unsurunun daima ağırlıklı bir yeri olmuştu. Mustafa Kemal bu unsuru ötekileştirmemeye çok özen gösteriyordu. Saltanatı kaldırmak için bile bu unsurla mücadele etmesi gerekince bir taviz verdi: Padişahın kuzeni Sultan Abdülmecit'in bütün İslam âleminin halifesi sıfatıyla Dolmabahçe Sarayı'nda kalmasına ilkin izin verildi –her halükârda Cumhuriyet henüz çok güçsüzdü ve Hilafet hiç değilse İngilizlere karşı kullanılabilecek bir kozdu. Ama –yeni ismiyle– Atatürk, İslamiyeti kamusal yaşamdan çıkarmayı aklına koymuştu. Bu yönde attığı ilk adım, Hilafeti de kaldırmak oldu. Halife, Osmanlı hanedanının yüzden fazla mensubuyla birlikte 1924 yılında sınırdışı edildi. Bu konuda fazla homurdananlar olunca, 1926 yılında siyasi bir dava sahnelendi. Arta kalan bazı İttihatçılar arasından özellikle Hilafet'in kaldırılmasına ve dinin alanının daraltılmasına karşı çıkanlar bu davada yargılandılar.

Bazıları ise, ki aralarında bir zamanlar yakın mesai arkadaşlığı yapmış olanlar da vardı, sürgüne gönderildi. Bir de Kürt isyanı patlak verdi ve şiddetle bastırıldı. Yine de, Atatürk'ün itibarı o kadar yüksekti ki kimse ona o zaman karşı koyamayacaktı. Ve o, aslında tek partili bir rejim kurmaya koyuldu.

Kemal Atatürk bir idol haline geldi. Lenin gibi, onun da her köşe başına bir heykeli dikildi. Buna kendisinin de pek itirazı olmuş gibi gözükmüyor. Yabancıların şaşkın bakışları altında, bu tutku günümüzde de devam ediyor. Ama Atatürk, mo-

dern Türkiye'nin parolasıdır: İlkel komşularından farklılaşmış, Batılılaşmayı kendisine şiar edinmiş ve kadınların eşit olduğu bir Türkiye'yi simgeler. 1920'lerde ve 1930'larda devrimler birbirlerini izledi. En muhteşemi harf devrimiydi. 1928 yılının sonunda, eski Osmanlı Arap-Fars alfabesi bir ay içinde emekliye ayrıldı. Hiç şüphesiz ki şairane bir alfabeydi ama Türkiye'nin Latin alfabesiyle ulaştığı kitlesel okur yazarlık oranına o alfabeyle ulaşılmasına asla imkân yoktu. Dilde reform çerçevesinde, bazı Arapça ve Farsça kelimeler de ayıklandı. Her ne kadar 1930'ların başlarında bu savunulabilir bir uygulama idiyse de –hiçbir "Türk" bu kelimeleri anlayamazdı– sonraları bu işte çok aşırıya kaçıldı. Bu aşırılık dilin sakatlanmasına yol açtı. Öyle ki, bugünün öğrencileri için dünün klasiklerinin ultra modern Türkçeye çevrilmesi gerekiyor. Anayasanın bile tercüme edilmesi gerekti. Sonra, 1950 yılında farklı bir hükümet iş başına gelince, 1924 anayasası eski haline getirildi.

Eski üniversite işte bu ortamda kapatılıp yenisi için bine yakın yabancı akademisyen getirildi –bunun isabetli olup olmadığı hâlâ tartışılır. Tıpta, eğitimde ve mimaride yabancı kalıplar benimsendi. Ankara; o dönemin Alman mimarisine göre yapılmış binalarıyla, geniş caddeleri, operası, tiyatrosu, şehir kütüphanesi ve İngilizce dil okuluyla, başkent olmaya yaraşır biçimde ve hızla yapılandırıldı. Sonradan kırsal göçmen akınına uğramış olsa da, bürokratik sıkıcılığı İstanbulluların gözüne batsa da, hâlâ düzgün bir şehirdir ve genç bir karı-kocanın iyi yaşayabileceği bir yerdir. Atatürk'ün fes veya sarık değil de şapka giyilmesi konusundaki ısrarı işte bütün bunların simgesiydi. Sakaldan da hazzetmezdi. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde, o zamanki anlayışa uygun biçimde, büyük bir kalkınma sağlandı. Arada sırada dalkavukluk kitapları da yayımlandı. Bu kalkınma modeli çok taklit edildi. Afganistan olsun, İran olsun, hatta daha sonraları Mısır'ın Nasır yönetimi olsun, benzerini yapmaya çalıştılar.

O dönemde cehaletle ve bağnazlıkla mücadele edilerek İslamiyet'in toplumsal yükü hafifletildi, âdeta borcu silindi. Haddi

hesabı olmayan miktarda paranın evliya türbelerinde adak olarak heba edilmesi ve benzeri gibi aşırılıklar yasaklandı. Bunları teşvik eden *tarikatların* tekkeleri ve zaviyeleri kapatıldı. Tarih boyunca diğerlerinden çok daha hoşgörülü ve şeffaf olmuş olan Mevlevi *tarikatı* kısmen bunun dışında tutuldu (Ankara Üniversitesi'nin yakınındaki Tandoğan'da bulunan bir caféde Batı literatürünü ilgi odağı haline getiren, 1940'lı yılların efsanevi Maarif Vekili Hasan Ali Yücel bile Mevlevi'ydi).

Kuranıkerim artık tercüme edilmişti ve ezan da Arapça değil, Türkçe okunuyordu. Atatürk toplum içinde çok dikkatliydi ama özel hayatında (ki çok içtiği doğrudur), insanların özel yaşamlarının bu kadar ince ayrıntılarına varıncaya kadar her şeyin VII. yüzyıl anlayışıyla dikte edilmesinin ne kadar abes olduğunu söylemekten de geri durmazdı. Softalar bütün bunlardan nefret ettiler ama açıkça konuşamadılar. Onların zamanı daha sonra gelecekti. O zaman mağrurun diliyle ama mağdurun söylemiyle konuşacaklardı. Tıpkı birilerinin bir zamanlar Papa IX. Pius'a yakıştırmış oldukları gibi: XIX. yüzyıl ortalarında, İtalya'daki eğitim, Papa'nın tekelinden çıkarıldığı zaman, onun zalimin diliyle ama mazlumun söylemiyle konuştuğu söylenmişti.

Atatürk başka bir konuda da çok dikkatliydi. Museviler, Ermeniler ve Rumlar ekonominin önemli alanlarında hâlâ genel nüfus içindeki oranlarından çok daha ağırlıklı bir konuma sahiptiler: Menkul kıymetler borsasının yarısı Rumların elindeydi. 1920'lerde, dünya ekonomisi 1914'lerin sabit kur ve serbest ticaret anlayışına dönüş yapmaya çalışırken, azınlıklar hâlâ hayati bir önem taşıyordu. Ne var ki, 1929'daki Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonra dış ticaret ve yabancı sermaye girişi dibe vurdu. Devletin devreye girmesinden başka bir çıkar yol kalmadı. O zaman Cumhuriyetçiler pazarlama komisyonları kurmak ve milli bir sanayi oluşturmak zorunda kaldılar. Bunun için Sovyetler'den destek aldılar. 1929 yılında Stalin, Troçki'yi sürgüne gönderdi, çünkü henüz, işi fazla uzatmadan onu bir çırpıda öldürtüverecek kadar güçlenmemişti. Bu daha sonra gerçek-

leşecekti. Türkler Troçki'yi ülkelerine kabul ettiler. Dört yıl süreyle Büyükada'da, zamanında II. Abdülhamit'in tetikçisi İzzet Paşa için yapılmış o sakil konakta yaşadı. Madalyonun öbür yüzünde ise, 8 milyon altın rublelik düşük faizli bir kredi ve başta Kayseri'deki olmak üzere muhtelif tekstil fabrikaları varmış gibi gözüküyor. Türkiye'nin tam merkezinde yer alan Kayseri'nin eşrafı o zamanlar koyu cumhuriyetçi-milliyetçiydi. Şimdi ise, uçak sanayii ve mobilya endüstrisi barındıran bu şehirde alkollü içki bulmak biraz zor iştir. Eski Ermeni kilisesi ayaktadır ve bir Rum okulunun kalıntıları barizdir, ama eski mahalleler yıkılıp yerlerine mazinin görkemli Selçuklu yapılarını çevreleyen bir beton yığını yapılmıştır.[27] Bir Sovyet heyeti 1933 yılında Ankara'ya resmi bir ziyarette bulundu. Misafir generalin isminin yeniden yapılan İzmir'deki bir meydana verilmesiyle, bu ziyaret Voroşilov Meydanı adında bir de iz bıraktı.

O yıllarda, eğer radyoyu açarsanız, sadece klasik batı müziği dinlerdiniz. Futbol ve Yavru Kurt adı verilen izciler göze çarparlardı, fakat izcileri Milli Eğitim Bakanlığı yönetirdi. Semiha Berksoy adında bir Türk opera sanatçısı Avrupa'da meşhur olmuştu. Türkler uluslararası arenada gayet iyi bir mevki edinmişlerdi. Atatürk 1938 yılında öldüğü zaman, uçsuz bucaksız bir saygınlığa sahipti. Zaman akıp geçtikçe, efsanesi elbette tartışmaya açıldı. Tıpkı benzer tarafları olan de Gaulle'ün de tartışmaya açıldığı gibi. İkisi de astlarının başarılarının meyvelerini topladılar. İkisi de aslında ödül hakkeden bazı astlarına oldukça gereksiz acılar çektirdiler. Evrimleşerek gelişmek daha makbul olabilecekken, çıkar yolu otoriter yöntemlerle dayatmış olmak gibi bir eleştiri ikisine de getirilebilir. Ama ne olursa olsun, ikisi de arkalarında bir yücelik duygusu bırakırlar.

(27) 2007 yılında on birinci Cumhurbaşkanı seçilen Abdullah Gül Kayserilidir ve bugünün Kayseri'si onun şahsıyla bütünleşmiştir. Başarılı bir şekilde sanayileşmiş ama aynı zamanda gayet katı dindar bir şehirdir. Özal zamanında serpilen Anadolu sermayesinin sembolüdür. Cumhuriyetçi ve laik kesimler bu sermayeyle gergin bir ilişki içindedirler.

Atatürk'ten sonra gelenler aynı ayarda insanlar değildi. Her şeyden önce, cumhuriyetçi formüle sıkı sıkıya sarılmışlardı. Polisin zorbalığı ve incir çekirdeğini doldurmayan işlerle uğraşması herkesin fazlasıyla zoruna gitti. Son günlerine kadar Türkiye'nin tarafsız kaldığı İkinci Dünya Savaşı yıllarında onca genç silah altında tutulduğu için, ekonominin iki yakası bir araya gelemedi. Kıtlık ve enflasyon çok ciddi hasarlara yol açtı. Azınlıklara karşı büyük bir husumet vardı. 1942 yılında, ürkütücü boyutlardaki parasızlığın bedeli onlara ödetilmeye çalışıldı. Avrupa'da o dönemde azınlıklara yönelik korkunç bir ayrımcılık hüküm sürüyordu. *Varlık vergisi* aynı ayrımcılığın daha küçük çapta bir uygulaması oldu. Bu vahim bir hataydı. Bu verginin sonucu olarak birçok şirket iflas ederken (bu vergiye tabi olan bir "D" kategorisi bile vardı ki, Musevilikten İslamiyet'e geçmiş olan *Dönme*'nin baş harfiydi), kirli para peşinde koşan vurguncular türedi. Bu vergi 1944 yılında kaldırıldı ama Türkiye'nin itibarını da zedeledi. 1943 yılında, o zamanki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün müttefiklerin yanında savaşa katılma davetini, hem de bunu Churchill özellikle talep ettiği halde reddetmesi, Türkiye'ye daha da fazla itibar kaybettirdi. İnönü aşırı tedbirliydi ve belki de haklı olarak, bir Nazi işgalinden Sovyetler Birliği tarafından kurtarılmak durumunda kalıp ülkesinin komünist bloğa dahil edilmesinden korkuyordu.

Türkiye, sonunda Batı'ya katıldı ama bu ancak Joseph Stalin savaşın sonunda kendisini tehdit edince oldu. Sovyetler 1918 yılında çekildikleri doğu illerini Türkiye'den geri istedi ve Boğazlar'a, İstanbul civarına, askeri bir garnizon kurma hakkı talep etti. Buna karşılık Amerikalılar bölgeye savaş gemileri gönderdi. Sonunda Türkiye Marshall Planı'ndan yararlandı. 1950 yılında Kore Savaşı'na askeri bir birlik gönderip 1952 yılında NATO'ya üye oldu. 1950'lerde Amerikan yardımı sel gibi aktı. Kırsal bölgeler traktör ve elektrikle tanıştı. Bunların siyasi bir karşılığı da vardı. Amerikalılar müttefiklerinin demokratik olmasını istiyodu ve İnönü buna yeşil ışık yaktı. 1950 yılında serbest bir seçime

izin verdi. Cumhuriyetçi tek parti hezimete uğradı. Seçimi kazanan Demokrat Parti dine yanaştı –başlangıçta fazla ileri gitmedi ama bu yaklaşım geleceğin habercisiydi. Bu partinin destekçileri hem Türk, hem de Müslüman işadamlarıydı. Bu tür örtülü çıkarlar 1955 yılında İstanbul Rumlarına karşı bir harekete yol açınca, modern Türkiye tarihinin en vahim hatası yapılmış oldu. Rumların çoğu ülkeyi terk etti. Birçok Ermeni ve Musevi de öyle yaptı. Bu olaylar ülkenin fakirleşmesine ve tarihi Avrupa merkezleri olan Beyoğlu'nun ve Galata'nın âdeta harabeye dönmesine sebep oldu. Bu bölgeler yaklaşık olarak ancak son on yıl içinde kendilerine gelebildi (şimdiki restorasyon görülmeye değer). Sonra Demokratlar hem yiyici, hem de otoriter oldular. Ülkeyi enflasyonla yönettiler.

Enflasyon, subayları fakirleştirdi. Laik ve aydın çevreler Demokratlar'dan nefret eder oldu. 1960 yılında Demokratlar askeri bir darbeyle devrildi. Papa'nın, Başkan Eisenhower'ın ve İngiltere Kraliçesi'nin ricalarına kulak asılmaksızın başbakanları Adnan Menderes idam edildi. Rum Patriği bile mahkemede onun lehine şahitlik yapmıştı. Türkiye'nin uluslararası itibarı uzun bir süre düzelmedi.

Üstelik, askeri darbe hiçbir sorunu çözemedi. Türkiye hâlâ fakir bir ülkeydi ve korkunç bir nüfus sorunu vardı. 1930'ların cumhuriyetçi kalkınması sağlıkta önemli sonuçlar elde etmişti. Artık bebekler kötü hijyen koşulları nedeniyle ölmüyor ve 17 milyonluk ülke, her yıl kendisine bir Danimarka nüfusu ekliyordu. Köylerden kentlere göç vardı. İstanbul'un nüfusu 1 milyondan 15 milyona (şimdi), Ankara'nınki 400.000 den 4 milyona fırladı. Her ikisinin de çevresinde kilometreler ve kilometrelerce gecekondu mahalleleri oluştu. Nüfusun çoğunluğunun Kürt olduğu doğu illerinde nüfus sorunu daha da vahim boyutlardaydı, çünkü oralarda çok eşlilik hâlâ yaygındı. Bir adamın kırk çocuğu olabileceği gibi, normal bir aile bile bir futbol takımı kurabilecek kadar çok çocuklu olabiliyordu. Ne eğitim seferberliği kaldı, ne elektrik, ne de kanalizasyon. Bu sorun her şeyi sildi süpür-

dü. Askeri darbeyi yapanlar doğru dürüst bir demokrasiyle bu sorunların üstesinden gelebileceklerini zannederek demokratik bir anayasa yaptılar. Yeni seçim nispi temsil esasına göre yapıldı. Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulaması başlatıldı (ama hâlâ daha esamisi bile okunmaz).

İyimser Batılılaşma hayalinin sonuçları kısa süre içinde ortaya çıktı. Seçim sistemi sadece ülkenin siyasi yelpazesini yansıttı ve aynı yelpaze halen de geçerli. Başını cumhuriyetçi laiklerin çektiği bir sol vardı. Bunlar ordunun da sempatisini kazanmışlardı. En önemli destekçileri olan Aleviler ise, neredeyse Müslümandan bile sayılmayacaklardı. Başını taşralı ve dine yatkın işadamlarının çektiği bir Sağ vardı. İki tane de daha küçük siyasi akım vardı. Bunlardan biri kökleri koyu dindar Konya'da olan İslamcılar, diğeri ise arada sırada düpedüz Faşizmin diliyle de konuşabilen milliyetçilerdi. 1960'larda Türkiye'nin siyasal yaşamı zaten iç açıcı değilken, bir de çok bilmiş genç laikler terörizme meyledince, büsbütün iç karartıcı hale geldi. O zamana kadar artık iyice köklü ve saygın bir eğitim kurumu haline gelmiş olan Robert Kolej'de bile öyle olaylar yaşandı ki, Amerika'nın kurucularının resimleri duvarlardan indirildi ve polis çağrılması gerekti: Kolej işte bu aşamada taşındı ve tesisleri Boğaziçi Üniversitesi'ne devredildi.

1971 yılında bir askeri darbe daha oldu ve aynı şablon tekrarlandı. 1970'lerdeki siyasal yaşam da hiç iç açıcı değildi. Enflasyon, borçlar ve enerji sıkıntısı her şeyi altüst etti. 1979 yılına gelindiğinde solcu, sağcı ve İslamcı gruplar arasında silahlı çatışmalar oluyor ve her gün yaklaşık yirmi kişi ölüyordu. Belli başlı üniversiteler savaş alanı haline gelmişti. 1960 yılında Güney Kore'nin ana ihraç malı peruktu ve Türkiye bu ülkenin hayli önündeydi. Yirmi yıl sonra ise, bir Kore mucizesi gerçeği vardı ve bu ülke dünyada geçerli olan her malı satarken, Türkiye hâlâ domates ihraç ediyordu. 1980 yılında bir askeri darbe daha oldu. Bu seferki, öncekilerden çok daha iyi düşünülüp taşınılarak planlanmıştı. Herhalde Türk generaller CIA aracılığıyla General Pinochet'nin 1973 yılında Şili'de yaptığı darbeden önemli dersler çıkarmış ol-

salar gerek. Pinochet ani bir baskınla iktidarı ele geçirmiş, serbest piyasa ekonomisini dikte etmiş, hatırı sayılır bir ekonomik canlanmaya imza atmış, sonra da seçim yaptırmış ve kaybetmişti.

Türk generaller bu kadar ileri gitmediler. Her şeyden önce, bu, Şili'deki kadar kanlı bir darbe değildi. Ama muazzam fevatlar yükseldi ve binlerce kişi yurtdışına kaçtı. Ülkenin büyük bir kesimi darbeyi duyunca rahat bir nefes aldı. Generaller siyasi şöhret peşinde değillerdi ama perde arkasından ipleri ellerinde tutmak istiyorlardı. İlle serbest piyasa meraklısı da değillerdi. Onlar sadece ekonominin daha iyi işlemesini istiyorlardı. Üstelik, Amerikalı ve Avrupalı müttefikleri demokrasiye dönüş konusunda kesin kararlıydılar. Generaller eski siyasileri tutukladılar (bunu oldukça insancıl biçimde yaptılar: Sabahın saat üçünde kapının zilini bu siyasilerin yakın arkadaşlarına çaldırdılar ki, Türk siyasetinin gerçeklerine aşina olan politikacılar kapılarında asker görünce kalp krizi geçirmesinler) ve eski partileri kapattılar.

1982 yılında yeni partiler kuruldu. Bunlardan biri olan Anavatan Partisi, yaptığı ustaca manevralar sayesinde gerçek muhalefet partisinin kendisi olduğuna halkı inandırdı. Lideri Turgut Özal, cumhuriyetin ikinci kurucusu sayılabilir. Dünya Bankası'nda çalışmış Özal, Amerikalıların göz bebeğiydi. Partisi 1983 ve 1987 seçimlerini kazanınca, kurduğu hükümetlerde Amerika'da doktora yapmış bakanlara da yer verdi. Özal, liberal ekonomi yanlısıydı. Türkiye'nin o zamanlar fokur fokur kaynayan Ortadoğu'daki stratejik konumu, Uluslararası Para Fonu'nun ve Dünya Ticaret Örgütü'nün yardımlarına bel bağlamasına olanak sağlıyordu. Buna serbest piyasaya yöneliş ve finansal düzenlemeler de eklenince, âdeta ekonomik bir mucizeye yol açan bir enerji furyası yaşandı. Ekonomik patlama ihracata dayalıydı ve temelinde, başka ülkelerde de benzeri mucizelere yol açmış uygulamalar vardı –devalüasyon, döviz kısıtlamalarının kaldırılması, bankaların hareket alanının genişletilmesi, emeğin hareketliliği ve düşük vergi (her şey hesaba katılırsa). 2010 yılında, Türk ekonomisi dünyanın

yirminci büyük ekonomisi oldu –bir masa yapmak istediğiniz zaman ayakları dingildemeyen bir masanın nasıl yapılacağını bilen bir Ermeni marangoz bulmanız gereken günler çok ama çok gerilerde kaldı. İstanbul'u Kayseri'ye ve Gaziantep'e bağlayan yollar –ki çok iyi yollardır– Orta Avrupa'ya mal taşıyan ağır kamyonlarla dolup taştı. İngiltere'de satılan her dört televizyondan biri Türk malıydı. Türk ilaç şirketlerinin mümessilleri dünyanın dört bir yanında boy gösterir oldular.

İştahına ve purosuna gem vuramayan Özal, 1993 yılında nispeten genç bir yaşta öldüğü zaman, cumhuriyeti yeniden yapılandırmıştı. Bu bağlamda, devlet aygıtı artık eski kudretinde değildi. Mekanizmalar işliyordu ama özel girişim devleti aşmıştı. Disiplini sıradışı bir güç odağı sağlar oldu. 1980 yılında iktidara el koyan ordu, bilinçli olarak, dini kesimle veya en azından bu kesimin bazı unsurlarıyla bir anlaşma yapmıştı. Hem Marksizmin hem de PKK'nın panzehiri olarak İslamiyet güçlü bir araçtı. Okullarda din dersi artık mecburi olmuştu. Din adamı yetiştirecek şekilde tasarlanmış eğitim kurumlarının (İmam Hatip Okulları) sayısı, ilk kuruluş amaçlarını kat kat aşacak kadar arttı. Laik bakış açısıyla bu kurumlar başta kızlar olmak üzere gençlerin beynini asırlar öncesinin davranış kalıplarını benimsetecek şekilde yıkadılar ki, bu gerilikti, ayıptı ve akılsızlıktı. Ama ortada laik fikirli hükümetlerin yiyicilikte ve beceriksizlikte kendilerini aşmış olmaları gibi bir de sorun vardı.

Buna karşılık İslamî eğilimli parti, Recep Tayyip Erdoğan'ın 1994-98 yılları arasındaki İstanbul belediye başkanlığı döneminin de gösterdiği gibi (akabinde başbakan oldu), genellikle dürüst davrandı ve becerikliydi. Daha önceki hükümetler paranın maskaralık boyutunda değer kaybetmesi sorunuyla başa çıkamamışlardı (2005 yılındaki reformdan önce tedavülde yirmi İngiliz sterlinine eşdeğer elli milyonluk bir banknot vardı). Ama bu değer kaybı, birkaç düğmeye basarak paranızı bir dolara, bir Türk lirasına çevirebileceğiniz gerçek bir enflasyon değildi. Fiyatlar dolar bazında yavaş artıyordu. Bu sistem, para basan, sonra da o

parayı dolara çeviren hükümetin işine geliyordu. Hükümet, toplayamadığı vergilerin açığını böyle kapatıyordu. Ayrıca, insanların milyonlarca Türk lirası tahsil etmeleriyle o parayı onlarca Amerikan Doları'na çevirmeleri arasındaki zaman diliminde, hükümet yüzde bir veya iki kadar arbitraj kârına benzer bir gelir de elde ediyordu. Bu arada, parası olan herkes, dövizi ne zaman alıp ne zaman satacağını iyi kestirmek suretiyle, sadece bankaların yatırım fonları aracılığıyla, vergiden muaf yüzde 25 kâr elde edecek kadar kolay para kazanabilirdi. Sistemin mağdurları vergi ödeyen devlet memurları ile, elbette dar gelirlilerdi. Gerçi buna eşi benzeri görülmemiş bir tevekkülle katlandılar ama suç oranları da artmaya başladı. 1990'larda ve 2000'lerde zenginler, özellikle de İstanbul'dakiler, gerçekten çok zengindiler: 2008 yılında Londra'ya alışverişe giden bir hanımın yirmi yedi bavulla geri döndüğü haberi gazetelerde yer almıştı.

İslami eğilimli bir hükümeti işbaşına getiren 2002 seçimlerinin arka planı işte böyleydi. Bu İslami eğilimin öncekinden bir farkı vardı ki, o da hoşgörülü olacağını beyan etmiş olmasıydı. Gerçekten de, hiç değilse yabancıların gözlerine çarpan bölgelerde, alkole ve kadınların dini geleneklerle örtüşmeyen giyimlerine hoşgörü gösterdiler. Bu yaklaşımları, öncüleri olan partinin çok daha katı olan tutumuna son derece aykırı düşüyordu. Amerikalıların ve Avrupalıların bu Müslüman demokrasi denemesine çok sıcak bakmaları, elbette yeni Türk hükümetinin işini kolaylaştırdı. Hatta Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği ile taltif edilmesi bekleniyordu. Bu beklenti, geçmişi çok eskilere dayanan bir konuyu yeniden gündeme getirdi. Timurlenk sonrası dönemde, yani Osmanlı sarayında Rumca konuşulduğu zamanlarda, bazı Türk seçkinleri ittifak için gözlerini Ege'ye ve Rönesans İtalyası'na dikmişlerdi.

O zamanlar Anadolu'nun doğusu galebe çalmıştı. Şimdi de ortada Kürtlerin durumuyla ilgili bir soru işareti var. Kürtleri denklemden çıkarırsanız, Türkiye Yunanistan'a eşdeğer, hatta belki de son dönem Bizans'ı gibi bir yer olur. Çağımız Latinlerinin Avrupa

Birliği şeklini aldıklarını kabul edersek, Latinlere eklemlenmiş bir son dönem Bizans'ı gibi olur. Eğer günümüz Türkiye'si vaktiyle bir çeşit genişletilmiş İstanbul'dan ibaret olsaydı, Avrupa Birliği böyle bir Türkiye'yi muhtemelen üyeliğe kabul ederdi. Kürtleri denklemin içinde tutarsanız, en iyimser sonuç II. Abdülhamit rejiminin modern versiyonu olur: dinin siyasallaştırılması. Bunu kabul etmeyen, Kürtler de dahil milyonlarca kişi Osmanlılığı değil, yüzü batıya dönük bir Türkiye'yi tercih ediyor. Her halükârda, dünyanın en büyük enerji projelerinden biri halen yapım aşamasında. Güneydoğu Anadolu Projesi veya kısaca GAP, Timurlenk yapacağını yaptığından beri hiçbir zaman yaralarını tam olarak saramamış olan dünyanın bu bölgesine hidroelektrik enerji ve sulama imkânları sağlamak için büyük barajlar yaptı ve daha da yapacak. Daha şimdiden göz alabildiğine büyük alanları yeşillendirdi. Bu projenin başarıya ulaşıp ulaşmayacağını zaman gösterecek.

Ekonomik açıdan, Avrupa yolculuğu için gereken bavul kolayca hazırlandı. Siyasal açıdan da durum farklı değildi. İslamî referanslı yeni parti (AKP), İtalya'yı 1947 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak yönetmiş Hıristiyan Demokratların sadece bir nebze farklı bir türü değil miydi? O da hem yönetimini ekonomik bir mucizeye dayandırmış, hem de bunu en hafif deyimiyle rutin dışı yöntemlerle yapmıştı. İtalya zengin bir ülkeydi ve halk devletten geçindi. İngiltere'de devlet halktan geçindi ki, o halk hem İtalyanların gerisinde kalmıştı hem de İtalyanların üzerine çok daha az yükleniliyordu. Yani hiç değilse Avrupa Birliği, ustası olduğu minik bürokratik eziyetler sayesinde dizginleri ele geçirinceye kadar daha az yükleniliyordu.

Türkiye'nin Avrupa için taşıdığı önem, hemen hemen her açıdan diğer bütün yeni üyelerin toplamından çok daha fazlaydı. Ne var ki, ekonomilerin büyümedikleri ve İslamiyet'in de popüler olmadığı bir dönemde muazzam bir Türk ve Kürt göçü ihtimali caydırıcı bir unsurdu. Zaten Avrupalılar her zamanki tipik beceriksizlikleriyle, kuzey ve güney arasındaki sorunlar çözüm-

lenmediği halde Güney Kıbrıs'ı aralarına kabul ettiler. Böylece Rumlar Türklerin yolunu tıkayabildiler. Peki bu çok mu önemliydi? Ticaret de, yatırımlar da sürdüğü gibi, Türkiye için, doymuş Avrupa piyasasına kıyasla daha cazip pazarlar da vardı.

2010 yılına gelindiğinde, Türkiye'de eski laik güç odaklarıyla yeni yarı-dinci güç odakları arasında ciddi sorunlar vardı. Yargıçlar ve generaller şu veya bu vesileyle tutuklandılar. Güneydoğuda ayrılıkçı Kürtçülük sorunu vardı (ki bu sorun, o illerin dışında yaşayan milyonlarca Kürt'ün oylarını etkilemedi). Ama *Tanzimat*'tan beri Türk tarihinde bu tür işler daima olmuş veya bunlarla özdeşleştirilebilecek türden olaylar daima yaşanmıştı. Hatta bir bakıma, daha önceleri de yaşanmıştı. Bu mücadelenin hayatın bir gerçeği olarak kabullenilmesi gerekmişti ve İspanya'dan farklı olarak, kanlı bir ölüm şölenine de yol açmamıştı. Gerek Napolyon işgali sırasında, gerekse 1930'lardaki iç savaşta, bu olgu İspanya'da böylesi sonuçlar doğurmuştu. Artık yeni itici güç, sadece refahtı. Türkiye yeniden önemli bir ülke haline gelmişti. Mültecilere bakılırsa, Atina ile Singapur arasında insanların yaşamak istedikleri yegâne ülke olduğunu da söylemeden geçmeyelim.

ZAMANDİZİNİ

SULTAN	YIL	OLAY
	1071	Malazgirt Savaşı: Selçuklu Türklerin Bizans ordusunu yenmeleri
	1204	Haçlıların Bizans'ı yağmalamaları
Osman Bey	1324	İlk padişahın ölümü
Orhan Bey *(1324-62)*	1326	Osmanlıların Bursa'yı almaları
I. Murat *(1362-89)*	1389	Kosova Savaşı: Sırp Kralı Lazar'ın yenilişi; I. Murat'ın öldürülüşü
I. Bayezid *(1389-1402)*	1396	Niğbolu Savaşı: Osmanlıların Haçlı ordusunu yenmeleri
	1402	Ankara Savaşı: Timurlenk'in Osmanlı ordusunu yenmesi
Fetret Devri	1402-13	Bayezid'in oğullarının taht kavgası
I. Mehmet *(1413-21)*	1413-21	I. Mehmet'in Bayezid'in imparatorluğunu yeniden canlandırması
II. Murat *(1421-51)*	1444	Osmanlıların Varna'da Haçlıları yenmeleri
II. Mehmet *(1451-81)*	1453	İstanbul'un fethi
	1454-82	Sırbistan, Atina, Mora Yarımadası, Trabzon, Bosna, Eflak, Arnavutluk ve Hersek'in fethi
II. Bayezid *(1481-1512)*	1481	Cem Sultan'ın direnişi
	1492	İspanyol Musevilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmeleri

	1499-1502	Osmanlı-Venedik savaşı
	1501	Şah İsmail'in Safevi devletini kuruşu
	1511	Şahkulu önderliğinde *Kızılbaş* isyanı
I. Selim *(1512-20)*	1514	Çaldıran Savaşı: Osmanlı ordusunun Safevileri bozguna uğratışı
	1516-17	Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır fetihleri
I. Süleyman *(1520-66)*	1521	Osmanlıların Belgrad'ı fethi
	1522	Rodos'un fethi
	1526	Mohaç Savaşı'nda Macar direnişinin kırılışı
	1529	Başarısız Viyana kuşatması
	1565	Malta'nın Osmanlı saldırısını püskürtüşü
II. Selim *(1566-74)*	1571	Osmanlıların Kıbrıs'ı Venediklilerden alması
	1571	İnebahtı Savaşı: Kutsal İttifak'ın Osmanlıları yenmesi
III. Murat *(1574-95)*	1589	Yeniçeri isyanı
	1590'lar	Anadolu'da Celali isyanlarının başlaması
	1593-1606	Habsburg hanedanıyla savaş
III. Mehmet *(1595-1603)*	1595	Kardeş katli yasasına dayanılarak III. Mehmet'in on dokuz kardeşinin boğulması
I. Ahmet *(1603-17)*	1609	Sultanahmet Camii'nin yapımının başlaması
I. Mustafa *(1617-18)*	1618	Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları'nın başlaması
II. Osman *(1618-22)*	1622	II. Osman'ın tahttan indirilip öldürülüşü
I. Mustafa *(1622-23)*	1623	I. Mustafa'nın tahttan indirilişi
IV. Murat *(1623-40)*	1624	Safeviler'in Bağdat'ı Osmanlılardan almaları
	1638	Bağdat'ın geri alınışı

I. İbrahim *(1640-48)*	1644-69	Girit için Venedik'le savaş
	1648	I. İbrahim'in tahttan indirilip, öldürülüşü
IV. Mehmet *(1648-87)*	1651	Lonca isyanı
	1656-61	Sadrazam Köprülü Mehmet'in Osmanlı yönetimini düzenlemesi
	1664	St. Gotthard bozgunu
	1683	Viyana kuşatması bozgunu. Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın öldürülüşü
II. Süleyman *(1687-91)*	1688	Avusturyalıların Belgrad'ı almaları
II. Ahmet *(1691-95)*		
II. Mustafa *(1695-1703)*	1697	Osmanlıların Zenta muharebesi yenilgisi
	1699	Karlofça Antlaşması: Avusturya'nın Macaristan'ı ve Transilvanya'yı alması
III. Ahmet *(1703-30)*	1718	Pasarofça Antlaşması ile Belgrad'ın Avusturya'ya devri; Lale Devri'nin başlangıcı
I. Mahmut *(1730-54)*	1730	I. Mahmut'un Patrona Halil önderliğindeki Yeniçeri isyanıyla tahta çıkışı ve Lale Devri'nin sona erişi
III. Osman *(1754-57)*		
III. Mustafa *(1757-74)*	1768-74	Rus Kraliçesi Büyük Katerina ile savaş
	1770	Rus donanmasının Çeşme zaferi
I. Abdülhamit *(1774-89)*	1774	Savaşın Küçük Kaynarca Antlaşması'yla son bulması
	1783	Rusya'nın Kırım'ı alması
	1787-92	Rusya ile savaş. Özü'nün düşmesi
III. Selim *(1789-1807)*	1798	Napolyon'un Mısır'a ayak basışı
IV. Mustafa *(1807-8)*	1808	III. Selim'in katli

II. Mahmut *(1808-39)*	1821-29	Yunanistan'ın bağımsızlık savaşı
	1826	Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilişi (Vaka-i Hayriye)
	1827	Navarin Deniz Muharebesi: İngiliz ve Rus filolarının Mısır donanmasını yenişi
	1831	İbrahim Paşa komutasındaki Mısırlıların Suriye'yi fethi
	1833	Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın Rusların Osmanlıların iç işlerindeki rollerini resmileştirişi
	1838	Balta Limanı Antlaşması'nın İngiltere ile serbest ticaretin yolunu açışı
	1839	Nizip Muharebesi'ni Mısırlıların kazanmalarının Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Hidivi olarak tanınmasına yol açışı
I. Abdülmecit *(1839-61)*	1839	Tanzimat Fermanı
	1848	Avrupa'da devrim furyası; Polonyalı ve Macar liberallerin gelişleri
	1853-56	Kırım Savaşı
I. Abdülaziz *(1861-76)*	1861	Osmanlı Bankası'nın kuruluşu
	1866	Girit ayaklanması
	1875	Osmanlı devletinin iflası; Balkanlar'da isyanlar
V. Murat *(1876)*	1876	İlk Meclis-i Mebusan'a yol açan Osmanlı anayasasının ilanı
II. Abdülhamit *(1876-1909)*	1877-78	Rusya ile savaş
	1878	Berlin Antlaşması'yla Bulgar Prensliği'nin ortaya çıkışı ve Rusya'nın Kuzeydoğu Anadolu'dan toprak alışı
	1881	Düyun-u Umuyiye'nin işe başlaması
	1889	Ahmet Rıza Bey'in daha sonra İttihat ve

		Terakki Cemiyeti'ne dönüşecek komiteyi kuruşu
	1896	Doğu Anadolu'da şiddet olayları; Taşnak partili Ermenilerin İstanbul'da Osmanlı Bankası'na baskını
	1908	"Jöntürk" devrimi; Osmanlıların Bosna-Hersek ve Girit'i kaybedişleri
V. Mehmet *(1909-18)*	1909	Karşıdevrim: Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırılan "31 Mart Vakası"; II. Abdülhamit'in tahttan indirilişi
	1912-13	Balkan Savaşları
	1913	İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara el koyuşu
	1914-18	Birinci Dünya Savaşı: Osmanlılar Almanya ile ittifak halinde
	1915	Ermenilerin Doğu Anadolu'dan başka yerlerde iskâna tabi tutulmaları
	1916	Müttefiklerin Gelibolu çıkarması ve Osmanlı zaferi
VI. Mehmet *(1918-22)*	1918	Mondros Mütarekesi
	1919-22	Milli Mücadele
	1920	Sevr Antlaşması: Osmanlı'nın aşağılanması
II. Abdülmecit *(1922-24) (Halife)*	1922	Türklerin Yunanlıları kovmaları; Saltanat'ın kaldırılıp yerine sembolik bir "Dünya Müslümanlarının Halifesi"nin getirilişi
	1923	Lozan Antlaşması'nın Türkiye'nin bugünkü sınırlarını belirlemesi; 29 Ekim'de Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ilk cumhurbaşkanı oluşu
	1923-24	Türk-Yunan nüfus mübadelesi
	1924	Osmanlı hanedanının sınırdışı edilişi; tek partili laik düzenin kuruluşu; devrimlerin başlaması

1928	Harf Devrimi
1938	Atatürk'ün ölümü
1952	Türkiye'nin NATO'ya üye oluşu
1955	İstanbul Rumlarına karşı eylem
1960	Askeri darbe: Başbakan Adnan Menderes'in idam edilmesi
1980	Askeri darbe
1983	Turgut Özal'ın Anavatan Partisi'nin seçim kazanması, ekonominin canlanması
2005	Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik müzakerelerinin başlaması

BAŞLICA KAYNAKLAR

Bu hem son derece derin, hem de fikir çatışmalarıyla dolu bir konudur. Atılacak ilk adım belki de konunun dünya konjonktürü içindeki yerini belirlemektir. Bunu yapmanın en bariz yolu bellidir: John Darwin'in, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000* (Londra, 2008) kitabı. Osmanlı İmparatorluğu konusuna giriş yapmak için gösterişli kitaplar vardır ve öncülerinden biri Philip Mansel'in, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, Londra, 1997 [*Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir, 1453-1924*, Everest, 2007] adlı kitabıdır. 1964 yılında yayımlanan ve konuya mükemmel bir giriş yapan çok daha eski bir kitap; Lord (veya Patrick) Kinross'un, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Londra, 1993. [*Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, 1999] adlı kitabıdır. Yine onun, *The Ottoman Empire* (2. baskı, Londra, 2003) isimli eski moda kitabının büyük bir kısmı iyi derlenmiş bir askeri tarih olmakla beraber, kronolojik olarak ve gayet canlı biçimde konunun tamamını da kapsar. Robert Irwin'in, *For Lust of Knowing: The Orientalists and their Enemies* (Londra 2006) isimli kitabı Batı'daki "Doğu" araştırmaları için olmazsa olmaz bir kaynaktır. Kendi başına son derece ilginç ve garipliklerle dolu bir hikâyedir.

Zaman zaman, girişimci yayımcılar bakış açıları çok geniş olan küçük hacimli kitaplar basarlar. İrfan Orga'nın, *Portait of a Turkish Family*, yeni baskı, Londra, 2002 [*Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Everest, 2009] kitabı 1950'lerde en çok satılanlardan biriydi. Şirin Devrim'in, *A Turkish Tapestry: The Shakirs of İstanbul*, Londra, 1996 [*Şakir Paşa Ailesi*, Doğan, 2000] kitabı New York'ta

aktrist olmuş aristokrat bir hanımın bakış açısını yansıtır. Yüzyıllar boyunca, bu tür aydınlatıcı pek çok küçük hacimli kitap basıldı ki içlerinden en azından ikisi edebiyat klasiği haline geldiler. 2007 yılında Penguin Kitabevi Lady Mary Wortley Montagu'nun mektuplarından alıntılar içeren, *Life on the Golden Horn*'u yayımladı. Ayrıca, Helmuth von Moltke'nin, *Unter dem Halbmond: Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839*, Stuttgart, 1984 [*Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, 1999] isimli kitabına da göz atmanızı öneririm. Brian Swell'in *South from Ephesus: An Escape from the Tyranny of Western Art* (Londra, 2002) adlı eseri bu küçük hacimli kitapların modern olanlarından biridir. Bu tür kitapların en kapsamlı koleksiyonu Ömer Koç'un elindedir ve koleksiyonunun iki ciltlik kataloğu hazırlık aşamasındadır. Çok değerli bir İstanbul yayımcısı olan ISIS'ten Sinan Kuneralp, yıllardır eski dönemlerin muhteşem eserlerinden yüzlercesini belli başlı batı dillerinde yeniden basmaktadır (1878 yılında İngiltere büyükelçisi olan Austen Henry Layard'ın anıları gibi). Yine ISIS kataloğunu incelemekte yarar var. İstanbul hakkında yazılmış çok sayıda çok iyi kitap var ki, burada sadece birinin ismini veriyorum. Hilary Sumner-Boyd ve John Freely'nin, *Strolling Through Istanbul: The Classic Guide to the City*, revised edition, Londra, 2010 [*İstanbul Gezgininin Rehberi*, Pan Yayıncılık, 2011] adlı kitabı size şehri gezdirir ama ayakkabılarınızın sağlam olması gerekir. Robert Irwin'in, *Islamic Art* (Londra, 1997) isimli kitabı başka pek çok konuya değinir.

Kısa ve kolay okunabilecek bir tarih kitabı için çok çaba harcandı. Jason Goodwin'in, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire* (Londra, 1998) ve Dimitri Kitsikis'in Türk-Yunan ilişkilerini derinlemesine ele alan, *L'Empire Ottoman* (Paris, 1985) isimli kitaplarını bu çalışmalara örnek gösterebiliriz. Justin McCarthy'nin, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (Londra, 1997) adlı kitabı da; hem cesaretle kaleme alınmış hem de ekonomi ayağı aksamayan bilimsel bir çalışmadır.

Bugünlerde arşivlere erişim kolaylaştığı için (sadece İnternet üzerinden değil) imparatorluğun tarihinin şu veya bu boyutuna yönelik küçük bir akademik patlama yaşanıyor. Bu çalışmaların büyük bir kısmı Türkler tarafından İngilizce yazılmış eserler. Türk tarihçilerinin duayeni Halil İnalcık'a göre, bu kitaplar uzmanlara bile oldukça ağır gelmektedir. Amerika'nın en iyi üniversitelerinden mezun olanların bile bir sayfayı rahatlıkla okuyabilir olmak için iki yıl harcamaları gerekse de, bu zorlukların üstesinden gelebilenler için bu tür bilimsel çalışmaların bazıları son derece yararlı kaynaklar. Bunların tam listesini veremeyeceğim ama örneğin Gábor Ágoston'un *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge, 2005) adlı eserinin bunlardan biri olduğunu söyleyebilirim.

Tek bir konu hakkında bu düzeyde bilgi edinmenin yegâne yolu ansiklopedik ve geniş hacimli bilimsel çalışmalar. Bunlardan çok var (ve bazıları birbirinin tekrarı). Bilimsel derinliği ve zerafeti açısından Robert Mantran'ın (ed.), *Histoire de l'empire Ottoman*, Paris, 1989 [*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Alkım, 2007] adlı eserini gözüm kapalı tavsiye edebilirim. Bazı konuların Gilles Veinstein'ın kaleminden aktarılmış olduğu bu kitabın Arap vilayetlerine (Mısır dahil) verdiği ağırlık her türlü övgünün üzerinde olduğu gibi, bu eser özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki dönem ve Jöntürkler konusunda eşsiz bir kaynak. Editörlüğünü Halil İnalcık ve Donald Quataert'in birlikte yaptıkları (1994) Cambridge basımı, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* [*Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1914*, Eren Yayıncılık, 2004] adlı eser, artısıyla eksisiyle tam bir ansiklopedik çalışma. İnalcık'ın daha kısa, daha kolay okunan ve iyi düzenlenmiş bir eseri de, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, 2. baskı, Londra, 2000 [*Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, YKY, 2009]'dır. Bu kitap arazi mülkiyeti, uluslararası ticaret, finans, v.s., gibi konuları derinlemesine ele alıyor. Buna benzer başka kitaplar da var. Örneğin Colin Imber'in *The Ottoman Empire 1300-1600: The*

Structure of Power (Basingstoke, 2002) ve Norman Itzkowitz'in, *Ottoman Empire and Islamic Tradition* (2. baskı, Şikago, 1980) isimli eserleri bunlardan ikisi.

Ekmeleddin İhsanoğlu'nun iki ciltlik *History of the Ottoman State, Society and Civilization* (Istanbul, 2001-2) adlı kitabı Türk bilim âlemini İngilizce olarak gözler önüne seriyor. Sekiz ciltlik *İstanbul Ansiklopedisi*'ne (İstanbul, 1993-95) çok şey borçluyum. Stefanos Yerasimos'un Paris Üniversitesi için hazırladığı, "Turquie: le processus d'un sous-développement" isimli tezi Türkiye'de, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (İstanbul, 1974) ismiyle kitap olarak yayımlandı. Az gelişmişliğin emperyalizm üzerinden yargılanabildiği dönemin bir eseri olan bu kitapta çok malzeme var (Tanzimat Fermanı'nın orijinal metni dahil). L. S. Stavrinos'un, *The Balkans since 1453* (yeni baskı, Londra, 2000) ve Albert Hourani'nin, *A History of the Arab Peoples*, Londra, 1991 [*Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları, 1997] adlı kitapları imparatorluğun Anadolu dışında kalan bölgelerinden iyi tarihçeler. Bernard Lewis'in Anadolu Türklerinin modern çağ tarihini anlattığı 1961 basımı, *The Emergence of Modern Turkey* [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, 2008] adlı kitabı zamana şaşılacak ölçüde iyi direniyor ve halen 3. baskısı piyasada (Oxford, 2002).

Kitabımı yazarken yukarıda söz ettiğim kaynaklardan yararlandım ama her bölüm için ayrı ayrı kaynaklarımı da aşağıda bilginize sunuyorum. Daha ziyade yaklaşık olarak son on yıl içinde basılan eserlere ağırlık verdim.

Başlarken

Fritz Neumark'ın, *Zuflucht am Bosporus: Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstlerin der Emigration, 1933-1953* (Frankfurt, 1980) adlı eseri olağanüstü bir anı kitabı ve Horst Widmann'ın, *Exil und Bildungshilfe: Die deutschprachige Emigration in die Türkei nach 1933* (Frankfurt, 1973) adlı kitabı çok güzel bir aktarım. 2000 yılında Berlin'de, Akademie der Künste'de bir de sergi düzenlen-

di ki, editörlüğünü Sabine Hillebrecht'in yaptığı, *Haymatloz: Exil in der Türkei 1933-1945* isimli kataloğu muhteşemdir. Bu konudaki İngilizce eserlerin en kayda değer olanı Arnold Reisman'ın, *Turkey's Modernization: Refugees from Nazism and Atatürk's Vision* (Washington, DC, 2006) adlı kitabıdır. Nâzım Hikmet'in şiir kitapları da bu konuda iyi bir kaynaktır.

Kökler-Çöküş Bölümleri

Orta Asya'nın Moğol-Tatar-Türk okçu-süvari imparatorlukları hakkında çok kitap var. En göz dolduranı René Grousset'nin, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, New Brunswick, NJ, 1970 [*Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, 2000] adlı eseri ama benim Jean-Paul Roux'nun *Histoire des Turcks: Deux milles ans du Pacifique à la Méditerannée*, 2. baskı, Paris, 2000 [*Türklerin Tarihi*, Kabalcı Yayınları, 2007] adlı kitabına zaafım var. Ancak, bu kitabın özel isimler hakkındaki çözümlemelerine itirazlar da yapılmış (örneğin Kırgız). Rus tarihçi Lev Gumilev'in, "The Ancient Turks" adını verdiği çalışmanın okunması aşırı derecede zordur ve işin içine akademisyenler arası husumet de karışmıştır ki, ben bu konuda arabuluculuk yapmaya yetkili değilim. Tatar-Türk-Rus ilişklerine gelince, editörlüğünü Ljubica Erickson ve Mark Erickson'un yaptığı, içinde Norman Stone'un "Rusların Gözünden Türkiye" gibi kuramsal bir denemesi olan, *Russia: War, Peace and Diplomacy Essays in honour of John Erickson* (Londra, 2004) adlı kitabı var.

Dil konusunda en yetkin anlatım, Geoffrey Lewis'in, *Turkish Grammar* (2 baskı, Oxford, 2000) adlı kitabında bulunabilir. Bu konuda benim bildiğim en iyi başlangıç kitabı A. ve D. Pollard'ın, *Teach Yourself Turkish* (yeni baskı, Londra, 2003) adlı eseridir ki, size bebek muamelesi de yapmaz.

Heath W. Lowry'nin, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, NY, 2003) adlı kitabı ustaca kaleme alınmış ve çok da itiraz edilmiş bir kitaptır. Cemal Kafadar'ın, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995) isimli ki-

tabı arka plan bilgisi için gayet yararlıdır. Bizans'ın çöküşü konusundaki son akademik çalışma Nevra Necipoğlu'nun *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge; 2009) isimli kitabı olmakla beraber, Speros Vryonis'in, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor: And the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (yeni baskı, Berkeley, 1986) isimli kitabı da bir Yunan ağıtı gibidir. Ama editörlüğünü David Womersley'nin yaptığı, Edward Gibbon'un da 1453 yılını bekleyemediği altı ciltlik, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Londra, 1997 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995] adlı kitabı tekrar tekrar okunabilir.

Roger Crowley'in 1453 üstüne muhteşem kitabı, *Constantinople: The Last Great Siege* (Londra, 2005) teknik boyutta çok derin bir ilgi uyandırabilir.

Yukarıdaki genel kapsamlı kitaplara, 1453-1774 yılları arası için aşağıdakileri de eklemek istiyorum. Steven Runciman'ın, *The Great Church in Captivity* (yeni baskı, Cambridge, 1985) isimli kitabı müthiş bir başarı ve ben Latin inancıyla Ortodoks inancı arasındaki ruhani farkları daha iyi açıklayan başka bir kaynağa rastlamadım. Noel Malcolm'un, *Bosnia: A Short History* (Londra, 1994) ve *Kosovo: A Short History*, Londra, 1998 isimli kitapları Balkanlar'daki Osmanlı varlığını olağanüstü bir yetkinlikle ele alıyorlar. John Freely, *Jem Sultan: Adventures of a Captive Turkish Prince in Renaissance Europe*, Londra, 2004 [*Cem Sultan, Rönesans Avrupasında Tutsak Bir Şehzade*, YKY, 2006] adlı kitabında Akdeniz'in arka planını gözler önüne sererken, Roger Crowley de, *Empires of the Sea: The Final Battle for the Mediterranean 1521-1580* (Londra, 2008) kitabıyla, 1453 hakkında daha önce yazdığı kitapla sergilediği yeteneklerini tekrar ortaya koyuyor. İstanbul'da yaşayan başka bir yazar olan Geoffrey Goodwin'in *The Janissaries* (Londra, 1994) adlı kitabı oldukça sürükleyici ama bir de, *Topkapı à Versailles: Trésors de la cour Ottomane* (Paris, 1999) isimli muhteşem bir katalog var. Caroline

Finkel, üzerinde çok az çalışılmış XVIII. yüzyıl için bulunmaz bir nimet ve onun, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, Londra, 2005 [*Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı'nın Öyküsü*, Timaş, 2007] adlı kitabı Şii-Safevi anlaşmazlığının iç yüzünü ortaya koyuyor. Viyana kuşatması hakkındaki son eser Andrew Wheatcroft'un, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the battle for Europe* (Londra, 2008) adlı kitabı ki, yazarın Avusturya ordusu ve askeri sınır hakkındaki derinlemesine bilgisi, bu kitabın en belirgin avantajı.

Tim Blanning'in çok yönlü kitabı, *The Pursuit of Glory: Europe 1648-1815* (Londra, 2007), Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Berlin Kongresi arasında kalan yüzyılın uluslararası konjonktürünü anlatıyor. Albert Sorel'in bir asrı aşkın yaştaki *L'Europe et la Révolution Française* kitabından sonra Doğu Sorunu'nu daha iyi açıklayan başka bir kitap basılmamıştı. Artık bu konudaki en yeni kaynak, Orlando Figes'in, *Crimea: The Last Crusade* (Londra, 2010) adlı kitabı. Osmanlı meselelerinin uluslararası boyuta taşınışını irdeleyen, Lübnan hakkında iç karartıcı bir kitap var: Leila Tarazi Fawaz'ın, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Demascus in 1860* (Londra, 1994). Finansal çöküntü hakkında gayet iyi Türkçe kitaplar var. Haydar Kazgan'ın, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali* (İstanbul, 1995) isimli eseri bunlardan biri ama David S. Landes'in, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt* (Cambridge, Mass, 1980) adlı kitabı da kayda değer bir çalışma ki, dolandırılan Mısırlılara ve Türklere duyduğu sempatiyle göz dolduruyor. 1860'ların Fukuyama öncesi genel atmosferi için Norman Stone'un *Europe Transformed 1878-1919* (2. baskı, Oxford, 1999) adlı kitabına göz atabilirsiniz. Mark Bostridge'in, *Florence Nightingale: The Woman and Her Legend* (Londra, 2008) adlı kitabı asil bir kadının asil bir tasviri.

Emre Aracı'nın, *Donizetti Paşa* (İstanbul, 2006) isimli kitabı Türk-Batı müziğinin ilginç safahatının ana arteri gibi. S. Yerasimos'un *Hommes et idées dans l'espace ottoman* (İstanbul,

1997) adlı kitabında bazı derin fikirler var ve ben onun, "A propos des réformes urbaines des Tanzimat" (sayfa 305-19) isimli denemesini okumadan önce Müslüman şehirlerinin neden Hıristiyan şehirlerinden bu kadar farklı olduğunu pek anlayamamıştım. Ethem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul* (Cambridge, 2008) adlı kitaplarında bu konuya büyük bir açıklık getiriyorlar.

İmparatorluğun son kırk yılına gelince, arşivler açılıp da bu dönem yeniden incelendikçe her şey değişiyor. Selim Deringil'in, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra, 1998) ve François Georgeon'un, *Abdülhamit II* (Paris, 2003) isimli kitaplarında da görüldüğü gibi, son on-on iki yıldır II. Abdülhamit ciddi biçimde yeniden değerlendiriliyor. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yaşanan mülteci akını hakkındaki en önemli kitap Justin McCarthy'nin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922,* Princeton, 1996 [*Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi, 1995] adlı kitabıdır ama bu kitabı Oliver Bullough'un *Let Our Fame be Great: Journeys among the Defiant People of the Caucasus* (Londra, 2010) adlı kitabıyla kıyaslamanızı öneririm. Karşıt görüş olarak, klasik eser Niyazi Berkes'in, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra, 1998) adlı kitabıdır ama Şerif Mardin'in, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse, NY, 2006 [*Din ve İdeoloji,* İletişim Yayınları, 2007] ve M. Şükrü Hanioğlu'nun *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, 2008) adlı kitapları da önemli eserlerdir. Sina Akşin'in, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (3. baskı, İstanbul, 2001) isimli kitabı Jöntürklerle İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki önemli ilişkiye ışık tutar. Balkan Savaşları dolayısıyla yaşanan göçmen akınının yükü altında ezilen Talat Paşa'nın Prof. Durkheim hakkında neler düşünmüş olabileceğine fazla ağırlık vermiş olsa da, Fuat Dündar'ın, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul, 2008) adlı eseri önemli kitaplardan bir diğeri.

Mark Mazower'in *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews* (New York, 1980) adlı kitabı özellikle parçalanma dönemi hakkında çok iyi bir kaynak. Editörlüğünü George Weissman ve Duncan Williams'ın yaptığı, *The Balkan Wars, 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky* (New York, 1980) isimli kitabın bir paragrafını da Troçki yazabilirdi. Savaşlar ülkesinde olduğumuza göre, A. J. P. Taylor'ın ilk defa 1954 yılında yayımlanmış, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* adlı kitabının Balkan Savaşları hakkında son derece yararlı bir kaynak olmaya devam ediyor oluşu kayda değer bir husus.

Norman Stone, *World War One: A Short History* (Londra, 2007) adlı kitabında 1914 yılında savaşın Türkler açısından arka planını ortaya koyar ve Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914* (Cambridge, 2008) isimli kitabıyla bunu ayrıntılı biçimde açıklar. Stanford J. Shaw, iki ciltlik, *The Ottoman Empire in World War I* (Ankara, 2006) adlı eseriyle bu savaşı anıtlaştırmıştır. Ermeni faciasını derinlemesine inceler ve sanki toprağın altında yatanlar açısından çok da bir şey fark edermiş gibi bu olayı bir soykırımdan ziyade bir facia olarak değerlendirir. Ermeni kıyımı hakkındaki yeni çalışmaların en iyisi Guenter Lewy'nin, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City, 2005) adlı kitabıdır. Franz Werfel'in meşhur romanı, *The Forty Days of Musa Dagh*, Londra, 1934 [*Musa Dağ'da Kırk Gün*, Belge Yayınları, 2003] bir çırpıda okunabilecek bir eser ama yazarın kendisi, kitabının taslağında; "bunu Türklere karşı kullanmayın" diye yazmıştı, çünkü hem bu konuda karmaşa yaşandığını biliyor, hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ne yapmaya çalıştığını anlıyordu. Bu konuda Roderic H. Davison'un *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* (Austin, TX, 1990) adlı eserinde bir makale vardır ki bunu Elie Kedourie'nin (önsözü David Pryce-Jones tarafından yazılmış olan), *The Catham House Version and Other Middle Eastern Studies* (Şikago, 2004) adlı eseriyle kıyaslamanızı öneririm. Bu önemlidir, çünkü Ermenilerin masum oldukları tezini çürütür.

Gelibolu hakkında genel kabul gören İngiliz kitabı Nigel Steel ve Peter Hart'ın *Defeat at Gallipoli* (Londra, 1994) adlı eseridir, ama Kevin Fewster, Vecihi Başarın ve Hatice Hürmüz Başarın'ın *Gallipoli: The Turkish Story* (Sidney, 2003) adlı kitapları da unutulmamalıdır.

1918'den sonra Ortadoğu'ya getirilen yeni düzen hakkında David Fromkin'in, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922*, Londra, 1989 [*Barışa Son Veren Barış*, Epsilon Yayınları, 2004] adlı eseri herkesin okuduğu kitap olma özelliğini hakkıyla kazanmıştır. Türk tarafı açısından, genel kabul gören eser Stanford J. Shaw'un beş ciltlik, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923* (Ankara, 2000) adlı kitabıdır ama Michael Llewellyn Smith'in, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, 2. baskı, Londra, 1998 [*Yunan Düşü*, Ayraç Yayınevi, 2000] isimli kitabı da her bakımdan seçkin, tarafsız ve akademik bir eserdir. Yeni kısa eserlerin en iyisi, Andrew Mango'nun önemli hiçbir konuya değinmeden geçmeyen, *From the Sultan to Atatürk: Turkey* (Londra, 2009) adlı kitabı.

Son Söz: Türkiye Cumhuriyeti

Başlangıç olarak ilk akla gelen Andrew Mango'nun, *Atatürk*, Londra, 2009 [*Atatürk, Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Remzi Kitabevi, 2004] adlı kitabı ki, 1923 öncesini sonrasına bağladığı için daha da öncelikli bir hal alıyor. Kemal Karpat bu konuda o kadar çok yazmış ve bu arada o kadar çok günü gününe gelişmeye de değinmiştir ki, bir internet taraması yapmanızı önermekten kendimi alamıyorum. Onun ancak ömür boyu bir birikimle kaleme alınabilecek, *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis* (Leiden, 1973) adlı kitabı çeşitli alanlarda demokrasi, milliyetçilik ve İslamiyet sentezleriyle son derece ilginç sonuçlara varır. Çağımız Türklerinin, en yakın geçmişlerinin tarihini yazmayı görülmemiş ölçüde yabancılara bırakmış olmaları büyük bir çelişkidir. Teker teker olaylar hakkında yazıyorlar. Mete Tunçay'a gelince, o 1930'ların tek parti rejimi

hakkında güzide eserler de veriyor. Ama dünya, doğma büyüme Türk bir yazarın daha kapsayıcı ve yetkin bir eserinden mahrum kalmamalıydı. Andrew Mango'nun, *The Turks Today*, Londra, 2004 [*Türkiye ve Türkler,* Remzi Kitabevi, 2005] adlı eseri belgelere dayanan ve etkili bir kitap. William Hale'in, *Turkish Politics and the Military* (Londra, 1994) adlı kitabı da kapsayıcı ve yetkin bir eser. Bence Kürt sorunu hakkındaki en yetkin kitap Hamit Bozaslan'ın, *La Question kurde: états et minorités au Moyen Orient* (Paris, 1997) isimli eseri ama başkaları da var. Bu kitap gücünü yazarın kendine acımamasından alıyor.

Türk dilleri konusunda dünya lideri Geoffrey Lewis idi. Onun, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford, 1999) adlı kitabı bu büyük yazarın bütün ihtişamını gözler önüne sererken zaman zaman da okuyucuyu gülmekten kırar geçirir.

Türkiye'de yeterince uzun süre kalan bazı yabancı basın mensupları da çok iyi işler çıkarttılar. David Hotham'ın, *The Turks*, Londra, 1972 [*Türkler,* Milliyet Yayınları, 1973] adlı eserini Nicole ve Hugh Pope'un, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (Londra, 1972) isimli kitabı izledi ki, bunlar hem Hıristiyan Demokrasi'nin İslami bir türünün yükselişe geçeceğini öngördüler hem de buna sempati duydular. Bunun dışında, 1980'lerin pek çok olumlu tarafının da olduğunu anladılar. Francis Russel'ın, *Places in Turkey: A Pocket Grand Tour* (Londra, 2010) adlı rehber kitabı büyüleyici güzellikte ve pek bilinmeyen yerleri tarif etme konusunda zoru başaran bir çalışma. Ama bir de, deyim yerindeyse, öncesi sonrası falan olmayan bir Türkiye ve orada insanların yaşamları var. Geert Mak'ın, *The Bridge: A Journey Between Orient and Occident* (Londra, 2008) isimli kitabı çok düşük bir gelir için Galata Köprüsü'nde günde on dört saat çalışan işportacıları ve o şartlar altında insanların hayatlarını nasıl sürdürebildiklerini en ince ayrıntısına kadar anlatıyor. Bir deha.

ADLAR VE KAVRAMLAR DİZİNİ

Abdullah Cevdet, 142, 145, 146
Abdülaziz I, 116, 118, 123, 180
Abdülhamit I, 96, 98, 179
Abdülhamit II, 11, 109, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 168, 175, 180, 181, 190
ve yönetimi, 132
Abdülmecit I, 110, 112, 116, 165, 180
Abdülmecit II, 181
Abidin Paşa, 131
Adana, 130, 157
Afganistan, 8, 19, 24, 48, 155, 166
ağaçsız, 56
Ahi kardeşliği, 49
Ahmet I, 73, 76, 78, 79, 80, 178
Ahmet II, 179
Ahmet III, 87, 88, 89, 179
Ahmet Rıza Bey, 140, 141, 147, 180
Ahmet Vefik Bey, 130
Akkoyunlular, 47
Alaska, 17
Albuquerque, Alfonso de, 59
Aleviler, 52, 171
Alexander I, 154
Alexander III, 127
Alexander Nevsky (film), 33
Ali Suavi, 118
Alp Arslan, 22
Altay, 17
altına endeksli, 117
Altınordu, 30
Amar, Licco, 29
Amerika (ABD), 55, 66, 98, 171, 172, 185
Anadolu, 8, 10, 11, 16, 18, 19, 22, 23, 25, 27, 28, 31, 34, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 69, 76, 95, 100, 107, 108, 116, 121, 123, 124, 126, 133, 135, 136, 145, 147, 149, 150, 151, 157, 159, 160, 164, 168, 174, 175, 178, 180, 181, 186
Celali isyanları, 72, 76, 78, 178
demiryolları, 57, 130, 143
Ermeni-Kürt çatışması, 133
Ermeni milliyetçiliği, 126, 151
Mısır egemenliği, 24, 44, 57, 58
Moğol istilası, 24
Osmanlı genişlemesi, 43, 48, 85, 86
Selçuklu Devleti, 25
Anavatan Partisi, 172, 182
anayasa, 117, 123, 166, 171, 180
Anibal, 41
Ankara, 10, 14, 22, 23, 31, 48, 56, 116, 130, 131, 147, 156, 158, 161, 162, 168
Alaattin Cami, 27
altyapının geliştirmesi, 130
Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 23
başkent, 14, 56, 160, 162, 166
Ermeni ahali, 133, 158
Garı, 14
Konservatuarı, 14
mimarisi, 166
nüfusu, 170

Osmanlıların eline geçmesi, 27
resmi daireler (hükümet konağı), 110, 130, 163
Savaşı (1402), 177
Üniversitesi, 167
Anna Komnena, 22
Antalya, 28, 50
Antik Yunan, 86, 106, 146
Arabistanlı Lawrance, 8
Arap İzzet Paşa, 128
arazi mülkiyeti, 185
Arnavutluk, 41, 42, 100, 127, 149, 150, 156, 177
askeri darbe, 10, 148, 170, 171, 182
askeri uzmanlar, 96
Astrahan, 69
aşılama, 68
Atatürk, Mustafa Kemal, 29, 142, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 181, 182
Atlantik Okyanusu, 58
Atos Dağı, 95
Avusturya, 7, 23, 55, 84, 85, 87, 92, 101, 113, 138, 148, 154, 159, 179, 189
Balkanlardaki Türk toprakları, 149
İspanya Taht Savaşları, 86
parlamento, 148
Ruslarla ittifak, 107
Avusturya-Macaristan *aydınları*, 29, 30
Ayasofya, 7, 10
Ayastefanos, 124
Azak Denizi, 42, 69
Azerbaycan, 47, 48, 69
Azor Adaları, 58

Babıâli, 94, 123
Babür hanedanlığı *medeniyeti*, 19
Bağdat, 8, 20, 47, 49, 52, 53, 69, 80, 99, 153, 156, 157, 178
baharat ticareti, 58, 67
Bahreyn, 59
Bakü, 159
Balıkesir, 38
Balkanlar, 7, 8, 22, 27, 28, 38, 40, 41, 53, 61, 70, 78, 87, 91, 92, 93, 100, 102, 103, 107, 113, 121, 124, 127, 134, 140, 142, 143, 150, 151, 153, 154, 156, 158, 180, 188
derebeylik (tımar, tımar sahipliği), 28, 75, 86, 91, 100
köylüleri, 91, 104, 120
Mısır egemenliği, 96
Müslümanlara yapılan etnik temizlik, 127, 137
Balkan Savaşları (1912-13), 150, 181, 190, 191
Balta Limanı (1838), 110
Bangladeş, 8
barajlar, 10, 175
Baron de Tott, 96, 97
Barselona, 56, 57
barut, 30, 34
Basra, 8, 59
Basra Körfezi, 59
Batum, 161
Bayezid I, 43, 177
Bayezid II (Yıldırım), 27, 28, 30, 31, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 177
Baykal Gölü, 18
bedevi, 129
Bektaşi tarikatı, 78, 109
Belçika, 98, 102, 154
Belgrad, 61, 85, 87, 89, 97, 178, 179
Belgrad ormanları, 109
Berberi Kıyısı, 59
Berksoy, Semiha, 168
Berlin, 14, 30, 101, 105, 124, 133, 153, 154, 186

Berlin Kongresi ve Antlaşması, 124, 125, 127, 180, 189
Beşik Koyu, 124
Beytüllahim, 113
bilim, 13, 55, 129, 132, 186
Bilkent Üniversitesi, 11
Birinci Dünya Savaşı, 7, 9, 14, 15, 149, 166, 181
Birleşmiş Milletler, 8
Bitlis, 69
Bodrum, 44
Boğaziçi Üniversitesi, 12, 117, 171
Boğdan, 95
borsa, 66
Bosna-Hersek, 181
Brest-Litovsk Antlaşması, (1918), 159
Budin (Buda), 62, 85
Buhara, 23
Bulgaristan
bağımsızlığı, 124
Bulgarca, 120, 121
Makedonya üzerindeki hak iddiaları, 138
Ortaçağ imparatorluğu, 120
Osmanlı'ya isyan, 124
prenslik ilanı, 125
Bursa, 26, 32, 45, 95, 128, 130, 177
Büyükada, 159, 168
Büyük İskender, 74, 106, 138
Büyük Katerina, 92, 94, 95, 103, 179
Büyük Millet Meclisi, 147, 161
Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 22, 47
büyük yangın, 90, 91, 131

cami mimarisi, 90
Carlyle, Thomas, 122
Cavit Bey, 143
Cem Sultan, 44, 45, 46, 47, 177
Ceneviz, Cenevizliler, 24, 27, 33, 34, 35, 39, 69
Cermen şövalyeler, 33
Cezayir, 58, 60
Churchill, Sir Winston, 156, 169
cika, cikalar, 96

Çaldıran Savaşı (1514), 52, 178
Çanakkale saldırısı, Çanakkale'ye askeri harekat, 156
Çaritsin (Stalingrad), 18
Çerkezler, 121, 126
çiçek hastalığı, 68
Çin, 17, 18, 63, 100
çok eşlilik, 26, 100, 170

Darülfünun-i Sultani, 16, 132
Darwin, Charles, 122
Delacroix, Eugène, 104, 105
deprem, 49, 68
deri, 24
Dersim, 52
Dicle Nehri, 54
din, 20, 21, 26, 59, 68, 69, 75, 77, 94, 109, 112, 126, 131, 165, 173
Dinyeper (Desna), 93, 97
Dinyester (Turla), 93
Diyarbakır, 77
Doğu Sorunu, 46, 47, 70, 98, 99, 189
Dostoyevsky, Fyodor, 118
Doughty-Wylie, Charles, 157
Doyle, Arthur Conan, 141
Dozy, Reinhart, 132
Dördüncü Haçlı Seferi, 24
Dreyfus, Alfred, 9
Dumas, Alexander, 100
Durkheim, Émile, 145, 190
Dünya Ekonomik Buhranı (1929), 167
Dünya Ticaret Örgütü, 172
Dürziler, 125

Ebert, Carl, 14
Ebussuut Efendi (Şeyhülislam), 77
edebiyat, 22, 102, 184
Edirne, 27, 33, 35, 49, 64, 85, 91, 150
Eflak, 42, 95, 96, 177
Ege, 159
Ege adaları, 149
Ege Denizi, 41, 107
eğitim
askeri okul, 101
islamiyete etkisi, 23, 116, 142
Einstein, Albert, 13
Eisenhower (Başkan), 170
Eisenstein, Sergei, 33
Ekber Şah (Babür hükümdarı), 77
El Sid, 56
Enver Paşa, 142, 154, 155, 159, 162
Epir, 100
Erdoğan, Recep Tayyip, 173
Erivan, 123
Ermeni, 26, 39, 56, 74, 80, 95, 109, 118, 121, 124, 125, 126, 129, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 151, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 170, 173, 181, 191
Jöntürk veya İttihatçı desteği, 140
milliyetçiliği, 125, 126, 136, 151
Osmanlı ile işbirliği, ittifakı, 141
Ertuğrul Bey, 25
Erzurum, 133, 140, 159, 161
eşkıyalık, 91, 138, 158
Evrenos Bey, 32
Eyre, Edward (Jamaika valisi), 122

faiz oranları, 130
farmason, 103, 155
Fas, 7, 41, 58, 60, 69, 149
Fatih Sultan Mehmet, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 51, 59, 61, 71
Fazıl Ahmet Paşa, 81, 84
Fener Rumları, 96, 103, 164
Fırat, 10
Filistin, 8, 46, 98, 108, 137, 139
France, Anatole, 128
Fransa
askeri uzmanlar, 96
Fransız modası, 87
Hugenot Protestanların kovulmaları, 84
ruhban sınıfı karşıtlığı, 9
Frigyalılar, 135
Fuat Paşa, 125
Fukuyama, Francis, 117, 189

Gebze, 41
Gedik Ahmet Paşa, 42
Gelibolu çıkarması, 156, 158, 181
gemi inşası, 60
Genç Osmanlılar, 140
Gennadios (İstanbul Patriği), 38
Georgeon, François, 135, 190
Gibbon, Edward, 27, 188
Girit
ayaklanması (1866), 180
isyanı, 120
Osmanlıların kaybedişi, 137, 181
Gladstone, William Ewart, 105, 121, 122, 128, 133, 137
göçebelik, 17, 18, 22, 25, 28, 48, 50, 126
Gökalp, Ziya, 145
grev, 143
Gül, Abdullah, 168
Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 114
gümüş yatakları, 41, 71
Güney Kore, 171
Gürcistan, 46, 69, 94, 125, 161

Haçlı seferleri, 21, 31, 44, 45, 46, 113
hadım edilmiş erkekler, 73
Halep, 52, 58, 67, 158

Haliç, 13, 17, 34, 36, 40, 88, 111, 130, 132
Halikarnas Balıkçısı, 15
Halikarnas Müzesi, 44
Hamidiye Alayları, 135
Hanbalık (Pekin), 18
haritacılık, 55, 68
hatta bir uydu, 136
Herbert, Aubrey, 156
Hersek, 42, 120, 177
Hersek'in Osmanlıların eline geçmesi, 42
Herzl, Theodor, 139
Hınçak, Hınçaklar, 126, 136
Hindemith, Paul, 14
Hindistan
İngiliz yönetimi, egemenliği, 8, 98, 160
ve Babür, 24, 77
Hitler, Adolf, 16, 148
Hobart Paşa, 124
Hollanda, 59, 60, 66, 67, 84, 87, 98, 102
Hollweg, Theobald von Bethmann, 153
Holzmeister, Clemens, 15
Humbaracı Ahmet Paşa, 96
Huxley, Thomas, 122
Hüdavendigar, 95
Hünkâr İskelesi (1833), 108, 180
Hürrem Sultan, 63
Hürrem Şah (Babür hükümdarı), 77

Irak
İngiliz mandası, 8
Osmanlı vilayeti, 52
petrolleri, 138, 151

İbn-i Batuta, 23
İbrahim I (Sultan), 80, 81, 179
İbrahim Müteferrika, 29, 68
İbrahim Paşa (Mehmet Ali Paşa'nın oğlu), 107
İbrahim Paşa (Nevşehirli III. Ahmet'in sadrazamı), 88, 89, 180
İbrahim Paşa (Rum, Kanuni'nin sadrazamı), 65
iklim değişikliği, 56
ikona, 22, 93
İnebahtı Deniz Savaşı, 66, 178
İngiltere (Britanya), 8, 9, 10, 15, 29, 40, 66, 81, 84, 88, 90, 98, 105, 106, 110, 113, 114, 115, 117, 121, 124, 136, 138, 149, 155, 160, 170, 173, 175, 180, 184
Balta Limanı Antlaşması, 112, 180
donanma, 99, 114, 136, 154
Filistin mandası, 160
Hindistan'daki İngiliz Yönetimi, 8
Kıbrıs'ın işgali, 127
Kırım Savaşı, 113, 115, 122, 153, 180
kumaş ticareti, 111
Kutsal İttifak, 46
liberaller (liberal partililer), 113, 114, 121, 145
Püritenlik, Anglikan karşıtı, 121
Sarayı, 30, 40, 94
Türkler hakkındaki görüşleri, 112, 122
İnönü, İsmet, 169
İran, 10, 30, 47, 48, 51, 66, 69, 70, 99, 107, 129, 135, 151, 166
Moğol işgali, 25, 47
Osmanlı egemenliği, 52
Safeviler, 48, 69, 178
Selçuklu işgali, 22, 25, 47
Timurlenk, 19, 30, 31, 47, 48, 174, 175, 177
İrlanda Meselesi, 121
İskoçya, 34, 66
İslamcılar, 171

İslamiyet
Balkanlar'da, 29, 70
gerileme dönemi, 67, 108
Hindistan'da, 8, 21
İran'da, 80
İslam devletlerinin kuruluşu, 123
İspanya'da, 55
şeriat hukuku, 90, 131
Şiilik, 48, 49
ve eğitim, 11, 139, 142
ve Hac yolculuğu, 129
ve tarikat, 78
ve ulusal kimlik, 111, 138, 150, 165
İspanya
80 Yıl Savaşı, 66
azınlık, 56
geri kalmışlığı, 57
iç savaş, 9, 176
Musevilerin sürgünü, 51
Türkiye ile paralelliği, 9, 66
İstanbul
1204 yılındaki Haçlı işgali, 23
1453 yılında fethedilmesi (düşmesi), 36
Aksaray, 38, 71
Altınkapı, 39
Aya Sofya, 37, 38, 150
Beşiktaş, 36, 68
Beylerbeyi Sarayı, 118
Beyoğlu, 130, 134, 170
Büyük Saray, 35
Cağaloğlu, 129
camileri, 7, 23, 32, 38, 50, 54, 127
Çırağan Sarayı, 118
Dolmabahçe Sarayı, 118, 127, 132, 165
Düyun-u Umumiye, 129, 130, 132, 139, 160
Fener, 104
Fındıklı, 148
Galata, 34, 35, 39, 76, 111, 116, 118, 136, 170
Galata Köprüsü, 130, 193
Galata Kulesi, 13, 24
Galatasaray ve lisesi, 117, 139, 147
Kadıköy, 147
Kâğıthane, 88
Kapalıçarşı, 39, 82, 90
Kasımpaşa, 36
Kırım'ı Anma Kilisesi (Hz. İsa Kilisesi), 115
Köprülü Kütüphanesi, 82
Kumkapı, 134
limanı, 24
mahalleleri, yapıları, 33, 40, 68, 76, 82, 108, 109, 115, 130, 150
Moda, 146, 147
müttefik işgali, 108
nüfusu, 35
Pontakrator Kilisesi (Zeyrek Camii), 24
Rumeli Hisarı, 34
stratejik önemi, 153
surlar (İmparator Theodosius zamanından kalma surlar), 24
tarihi, 7, 8, 9, 10, 13, 22, 23, 26, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 44, 49, 51, 52, 54, 56, 57
Tekfur Sarayı, 35
Topkapı Sarayı, 13, 17, 39, 71, 73, 86, 87, 109
Yedikule, 39
yeniden inşası, 39
Yıldız Sarayı, 127, 128, 143
İstanbulin, 110, 111
İstanbul Üniversitesi, 13, 14, 39, 109
İsveç, 84, 92, 97
İsviçre, 126
İtalya, 33, 45, 59, 84, 98, 104, 155, 167, 175

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 141, 181, 190
İvan IV (Çar), 50
İyonya Denizi, 103, 121
izcilik *bkz.* yavrukurtlar
İzmir ve limanı, 51, 88, 94, 103, 104, 116, 130, 158, 160, 162, 163, 168

Jamaika, 122
Jansen, Hermann, 15

Kadızadeli tarikatı, 78
kafes, 73, 79, 87
Kafkaslar, 8, 22, 92, 93, 94, 97, 107, 123, 126, 134, 136, 151, 155, 158, 159, 161
Kahire, 46, 52, 56, 58, 67, 79
kahve, 46, 67
Kanuni Sultan Süleyman (Muhteşem), 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 70, 74, 75, 77, 111
Kapadokya, 22, 23, 38, 116
Karadağ, 150
Kara George, 102
Karakoyunlular, 47, 48
Karaman, 28
Kara Mustafa Paşa (Merzifonlu), 81, 84, 85
Karaosmanoğlu (Vali), 104
Karasar, Hasan Ali, 8, 12
kardeş katli, 43, 178
Karlofça Antlaşması, 86, 179
Kars ve kalesi, 123, 124, 151, 156, 161
Kastamonu, 28
Kayseri, 158, 168, 173
Kayseri (Kapadokya), 23
Kazaklar, 83, 84, 135
Kazan, 20
Kazıklı Voyvoda (1431-76), 42
Keltler, 106
Kırgızca, 18
Kırım
  Ceneviz üsleri, 42
  Giray hanedanı, 49, 93
  Osmanlı'nın uydu devleti, 62
  Rusya'ya eklemlenmesi, 95
Kızıldeniz, 46, 58, 59, 99
Kilikya, 108
Komnenos Hanedanı, 24, 42
Konya, 23, 171
Kore ve savaşı, 169, 171
Korfu Adası, 103
Korint ve körfezi, 104, 105
korsanlar, 59
Kosova, 27
Kosova Savaşı, 177
kölelik, 122
Köprülü Mehmet Paşa, 81
köylülük, 75, 76, 91, 106, 113, 141, 145, 146
Krakov, 17
Kraliçe Viktorya, 30, 115, 118
Kudüs, 113
Kuran'ın tercüme edilmesi, 167
Kurtuba, 56
Kut'ül Amara kuşatması ve savaşı (1915-16), 157, 163
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), 93, 96, 120, 179, 185, 189
Kürdistan, 160
kürk ticareti, 42

lale çılgınlığı, 87
Lampedusa, Giuseppe Tomasi di, 67
Layard, Austen Henry, 122, 184
Leiden kuşatması, 59
Levni, Abdülcelil, 88
Lewis, Bernard, 158, 186
Lewis, Geoffrey, 187, 193
Lidyalılar, 135
Limni adası, 159

Lloyd George, 160, 163
loncalar, 39, 48, 76
Londra, 29, 68, 103, 105, 112, 115, 137, 174
Louis XIV, 63, 84, 86
Louis XV, 101
Louvain Üniversitesi, 102
Lozan Antlaşması, 181
Lübnan, 98, 108, 125, 189
Lviv şehri, 84

Macaristan, 7, 29, 30, 41, 45, 54, 61, 62, 63, 70, 71, 83, 85, 86, 87, 154, 179
Habsburg yönetimi, idaresi, egemenliği, 20, 55, 60, 62, 63, 70, 86, 178
Macar milliyetçisi, 30
Osmanlı-Macar savaşları, 61, 64
Osmanlı'nın kontrolü yitirişi, 86, 87
Uzun Savaş (1593-1606), 70
Macarlar, Macarca, 19, 29, 30, 42, 45, 46, 85, 96, 113, 147
kökleri, 29
Türkiye'de, 29
Macaulay, Thomas Babington, 50
Madame de Maintenon, 63
Madrid, 55, 56, 57
Mağrip, 52, 59
Mahmut I, 89, 90, 179
Mahmut II, 101, 108, 109, 110, 111, 180
Malazgirt ve Savaşı, 22, 177
Malta, 61, 163, 178
Malta Adası, 61
Mango, Andrew, 12, 135, 192, 193
Manuel II. Paleologos (Paleolog Hanedanı), 28, 29
Mardin, Şerif, 99, 190
Marko Polo, 18
Marksizm, 173
Marmaray Projesi, 10
Marshall Planı, 169
Maruniler, 125
Marx, Karl, 145
matbaa, 29, 55, 68
Meclis-i Mebusan, 147, 148, 180
Mehmet I, 31, 177
Mehmet II (Fatih), 32, 34, 35, 177
Mehmet III, 69, 72, 73, 178
Mehmet IV, 80, 81, 86, 179
Mehmet Talat Bey, 142
Mehmet V, 181
Mehmet VI, 160, 181
Menderes, Adnan, 170, 182
mesafe ölçme yöntemleri, 26
Mevlana Celaleddin Rumi, 78
Mısır
'da Türk askeri, 47
Hilafet'i Osmanlıların alması, 52
ile ticaret, 57, 59, 70
İngiliz koruması, 151
Kıptiler, 74
Mehmet Ali Paşa, 99, 100, 107, 108, 109, 180
Memlükler, 25
Napolyon'un işgali, 98, 176, 179
Nasır yönetimi, 166
Osmanlı ile savaş, 70, 108
Süveyş Kanalı'nın geliri, 118
Mihrimah Sultan Camii, 64
milliyetçilik, 134
Mill, John Stuart, 122, 145
Mithat Paşa, 121, 123, 127, 128
Moğollar, 21, 24, 25, 30
Mohaç Savaşı, 61, 178
Moldavya, 83, 92, 104
Moltke, Helmuth von, 102, 184
Mondros Mütarekesi, 181
Montagu, Lady Mary Wortley, 88, 184

Mora Yarımadası, 42, 103, 104, 107, 177
Mozart, Wolfgang Amedeus, *Saraydan Kız Kaçırma*, 69
Murat I, 27, 32, 48, 177
Murat II, 31, 32, 34, 177
Murat III, 65, 69, 73, 74, 178
Murat IV, 79, 80, 178
Murat V, 123, 127, 180
Museviler (Yahudiler), 8, 77, 80, 112, 125, 163, 167, 177
Mustafa I, 79, 178
Mustafa II, 179
Mustafa III, 90, 92, 96, 179
Mustafa IV, 101, 179
Mustafa Reşit Paşa, 112
Musul, 8
mülteciler, sığınmacılar
Alman akademisyenler, 10, 13, 16
Macarlar, 26
Polonyalılar, 16, 113
Rus Tatarları, 147, 155
Müslüman, 95

Namık Kemal, 141
Napoli, 45, 67, 68, 79
Napolyon, 21, 37, 54, 98, 99, 100, 105, 113, 154
Rusya'nın işgali, 100
Napolyon Savaşları, 102
NATO, 169, 182
Navarin Deniz Muharebesi, 180
Navarin Körfezi, 107
Nâzım Hikmet, 16, 187
Neumark, Fritz, 13, 17, 186
Nightingale, Florance, 115
Niğbolu Savaşı (1396), 30, 177
Normandiyalılar, 23
Nubar, Boğos, 152
Nurettin Paşa (general), 163
nüfus artış hızları, 116
nüfus mübadelesi, 181

Odesa, 103, 154, 159
Oğuz boyu, 20
okçu-süvari ve imparatorluğu, 24, 187
okur yazarlık, 62, 166
Oniki Ada, 149
opera, 14, 69, 128, 166, 168
Orhan Bey (Gazi), 26, 27, 35, 48, 177
Orwell, George, 82
Osman Bey, 7, 25, 26, 28, 177
Osman II, 79, 178
Osman III, 89, 90, 179
Osmanlı Bankası, 116, 136, 180, 181
Osmanlı devletinin iflası, 180
Osmanlı donanması, 124, 150, 154
Osmanlı Ermenileri
kıyımı (1894-96), 133, 135, 191
Osmanlı tehciri ve kıyımı (1915), 135, 136, 158
Osmanlı İmparatorluğu
anayasası, 127, 128, 140, 160
Batı'nın bakışı, 88, 113
bürokrasi, kamu hizmeti, 74
Fetret Devri, 31, 43, 49, 177
gerileme nedenleri, 66, 67, 68, 82
hukuk ve şeriat, 77, 79, 111
II. Abdülhamit ve istibdat, 137
Jöntürkler (İttihatçılar), 140, 141, 150, 181, 185, 190
kapitülasyonlar, 79, 111, 149, 155
Köprülü dönemi, 83
kuruluşu, yükselişi, 26, 28
Lale Devri, 87, 88, 89, 179
mali yapısı, 70, 83, 118
Otuz Yıl Savaşları, 80, 98, 178
parlamentosu, 123, 128, 140, 143, 147
vergiler, 80, 82, 96
yayılması, 52

ayr. *bkz.* Osmanlı Ordusu, sultanları
Osmanlı meselelerinin uluslararası boyuta taşınışı, 189
Osmanlı'nın başarısı ve İslamiyet, 9
Osmanlı ordusu, 30, 69, 85, 86, 87, 150, 157, 178
çadırlar ayrıca bkz. Yeniçeriler, 17, 62, 85
gelişimi, 86
kalkışmalar, 136
reformlar, 117
süvari, 25, 31, 52, 61, 72, 75, 76, 81, 83, 89, 135
toplar, topçuluk, topçu sınıfı, 35, 39, 51, 52, 59, 61, 62, 66, 85, 96, 97, 107, 156
Osmanlı padişahları, 7, 33, 48, 58, 79, 95, 124
aile ilişkileri, 32, 38, 40, 73, 74, 80, 128
saray hayatı, 32, 88
taht kavgası, 43, 50, 54
zamandizini, 177-82
Osman Paşa, 124
Otuz Yıl Savaşları, 80, 98, 178

Özal, Turgut, 168, 172, 173, 182

Pakistan, 8, 19
Palaeokastron (Balıkesir'in eski ismi), 38
Pamuk, Orhan, 15
para basımı, 173
Paris, 54, 88, 98, 105, 119, 140, 184, 185, 187, 188, 190, 193
Paris Üniversitesi, 186
Pasarofça Antlaşması (1718), 87, 179
Pekin, 18
Pers İmparatorluğu (İran), 19, 20, 21, 24, 41
petrol, 153
Petrovaradin Savaşı (1716), 87
Pinochet, Augusto, 10, 171, 172
Piri Reis, 59
Plevne Kalesi, 124
Polonya, Polonyalılar, 17, 79, 83, 84, 85, 92, 97, 180
Pomaklar, 121
Pontus, 42
Pope, Alexander, 88
Pope, Hugh, 193
Portekiz, 58, 59, 60, 67
Potosi gümüş yatakları, 71
Prens Andrew, 160
Prens İpsilanti, 104
Prens Sabahattin, 141
Prokopi (Ürgüp'ün eski ismi), 38
Proust, Marcel, 9

reform karşıtı, 62, 68, 78, 79
Renan, Ernest, 132
Ren Nehri, 94
Reuter, Ernst, 14
Ritter, Hellmut, 14
Robert Kolej, 117, 129, 171
Rodos Şövalyeleri, 31, 44, 45, 47, 60, 61
Rodos ve kuşatması, 29, 44, 45, 60, 178
Romanya, 61, 63, 85, 95, 104
Roux, Jean-Paul, 20, 187
Röpke, Wilhelm, 14
Rum ateşi, 23, 34
Rusya
Alexander II. dönemi, 117, 118, 127
Ermenilere desteği, 126
esir ticareti, 42
iç savaşı, 162
Karadeniz ve Kafkaslar egemenliği, 7, 92

Kırım'ı alışı, 94, 179
Korkunç İvan, 21
kürk ticareti, 42
Moğol-Tatar işgali, 21
parlamentosu, 126, 148
tahıl ticareti, 71, 110, 152
Rüstem Paşa, 75

Sabetay Sevi, 143
Safevi hanedanı, 48
Safiye Sultan, 65
Sait Halim Paşa, 154
Sakarya Meydan Muharebesi (1921), 162
Sakız Adası, 94, 103, 104, 121
Samsun, 161
Sandraka (Zonguldak'ın eski ismi), 38
Saraybosna, 133, 154
Sarıkamış, 156
seçimler, 117, 172, 174
Seksen Yıl Savaşları, 59
Selanik
demiryolu ve kalkınma, 116, 130
mülteciler, 150
Osmanlı askeri, 138
Osmanlıların ele geçirmeleri, 27
Yunan egemenliği, 150, 160
Selçuk Bey, 20
Selim I, 50, 178
Selim II, 55, 65, 69, 178
Selim III, 98, 99, 100, 101, 129, 179
Semazenler (Mevlevi), 78, 167
Semerkant, 21, 23
serbest ticaret, 110, 111, 114, 117, 167, 180
Sevr Antlaşması, 160, 181
Sherwood, Canon Ian, 115
Sırp Kralı Lazar, 27, 177
sıtma, 68
Sibirya, 20
Sicilya, 61, 67, 79
Sinop ve limanı, 114, 115
Sipahi, 75
Sisam, 104
Sivas, 50
Sivastopol Kalesi, 116
Siyonistler, 139
Slavlar, 106, 138
Smith, Adam, 110
Smith, Michael Llewellyn, 192
Sokollu Mehmet Paşa, 65
Souchon, Wilhelm, 154
Söğüt, 25
Stalin, J., 167, 169
Stergiadis, Aristides, 160
St. Gotthard savaşı ve bozgunu, 84, 179
Street, G. E., 115
Sultanahmet Camii, 13, 76, 178
Suriye, 20, 22, 24, 46, 95, 98, 101, 108, 125, 138, 158, 160, 162, 164, 178, 180
Suudi Arabistan, 58, 99, 127, 149
Süleyman I, 54, 178
Süleyman II, 86, 179
sünnet (etme/olma), 88, 89
Süveyş Kanalı, 155

Şah İsmail, 48, 49, 50, 52, 178
Şahkulu, 49, 50
Şam, 52, 125
şap, 45
Şarl V, 55, 60
Şarl XII, 84
Şehzade
Cihangir (Kanuni Sultan Süleyman'ın en sevdiği oğlu), 63
Murat, 118
Selim, 49, 50
Süleyman, 31, 49

şeker, 46
Şili, 10, 171, 172

Taklamakan Çölü, 30
Talat Paşa, 153, 154, 158, 190
Tarabya, 91, 154
Taylor, A. J. P., 122, 191
tekstil fabrikaları ve ticareti, 168
Tepedelenli Ali Paşa, 100
tımar çiftlikleri, 81
tıp, 102, 129, 132, 145
Tiflis, 125, 126
Tilsit, 154
Titian, 54
Townshend, Charles Vere, 159
Trablus, 60
Trabzon, 42, 49, 159, 161, 177
Trakya, 116, 150
Troçki, 167
Trotsky, Leon, 191
Tuğrul Bey, 20
Tuna Nehri, 93, 123
Tuna prenslikleri, 42
Tunus, 60, 61, 112
Türkiye Cumhuriyeti
  başarısı, 103
  Batılılaşması, 10, 11, 15, 98, 166
  kuruluşu, 164
  laiklik, 9, 176
  nüfusu, 164
Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği, 174, 182
Türkoman, 25
Türk süvarileri, 51
tütün, 66, 120

Ukrayna, 81, 83, 92
ulema, 75, 77, 79, 90, 97, 101, 108, 111, 143, 147
Urban, 35, 62

Ümit Burnu, 58
Üniteryenler, 62
üniversiteler, 117, 185
Ürgüp, 38, 39
Üsküdar, 38, 63, 115

Vahabi mezhebi, 99
Vahdettin (Sultan), 160
Vaka-i Hayriye (Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı), 109, 180
Valide Sultan, 65, 73
Vallaury, Alexandre, 130
Vámbéry, Arminius, 30, 147
Van, 157
Van Gölü, 22, 52, 69, 134, 157
Vasvar Antlaşması, 84
veba, 26, 68
Veinstein, Gilles, 92, 185
Venizelos, Eleftherios, 137, 160
Vestfalya Barışı (1648), 66
Viyana kuşatması, 17, 178, 179, 189
Vlaklar, 106
Volga Nehri, 7, 21, 54
Vryonis, Speros, 188
Vryonis, Stefanos, 26

Yalman, Ahmet Emin, 143
Yarımada Savaşı, 98
Yavrukurtlar (izciler), 168
Yavuz Sultan Selim, 50, 51, 52, 53, 54, 108, 178
Yemen, 7, 52, 58, 59, 67, 70, 151
Yeniçeriler Ocağı
  eğitimi, 32, 33
  haraca kesmesi, şantajı, 100
  isyan ve ayaklanmaları, 50, 70, 71, 81
  kapatılması, 109
  ocağa alınmaları, 72
  ödenekleri (cülus bahşişi), 44, 65

sorumlulukları (görevleri), 40, 72
üniforma (kıyafet) ve yürüyüşleri (törenleri), 33
yenileşmeye direniş, 71
Yenisey Nehri, 18
Yunanistan (modern), 7, 26, 27, 32, 41, 44, 86, 87, 94, 100, 103, 105, 106, 107, 120, 129, 136, 137, 146, 149, 150, 157, 164, 174
bağımsızlık savaşı, 107, 180
İngiltere ile ilişki, 136
Makedonya'daki hak iddiası, 150
nüfus mübadelesi, 164
sınırları genişletmesi, 120
Yücel, Hasan Ali, 167

Zenci bahr: Zenci denizi, 59
Zenta muharebesi, 86, 179
zeytinyağı, 81
Zeytun, 134
Zigetvar ve kalesi, 64
Zitvatorok Antlaşması (1606), 70
Ziya Paşa, 131
Zonguldak, 38

Ünlü tarihçi Norman Stone, bizi, XI. yüzyılda Selçukluların Anadolu'ya gelişinden, XXI. yüzyılda AB üyeliğine aday olan modern cumhuriyete kadar Türkiye tarihinin büyüleyici ve karmaşık hikâyesi içinde ustaca gezdiriyor.

Türkiye, altı yüzyıl boyunca bir dünya devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde yer aldı. Norman Stone kitabında, bu muhteşem imparatorluğun göz kamaştırıcı yükselişinin ve çöküş döneminin nedenlerini incelemekle kalmıyor, bu imparatorluğun günümüzde yeni dünya düzeni ekseninde Şark Meselesi'nin tam merkezine oturduğunu da saptıyor. Yazar araştırmasını, I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve bağrında Doğu ile Batı, din ile laiklik, gelenek ile modernite gibi bazen çelişebilen unsurlar da barındıran Türkiye Cumhuriyeti'nin keskin bir analiziyle sonuçlandırıyor.

Cambridge, Oxford ve Bilkent üniversitelerinde dersler vermiş olan Norman Stone bu kitabıyla, Türk tarihinin derinliklerini ustalıkla gün yüzüne çıkarıyor.

www.remzi.com.tr

ISBN 978-975-14-1470-0

9 789751 414700

15,00 TL